

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

THE
KUMĀRASĀMBHAVA
OF
KĀLIDĀSA

CRITICALLY EDITED BY
SURYAKANTA
M.A., D. PHIL. (OXON.), D. LITT. (PB.)
Officier d'Académie (Française)
*Principal, College of Indology
Banaras Hindu University*
WITH A GENERAL INTRODUCTION BY
Dr. S. RADHAKRISHNAN

SAHITYA AKADEMI
NEW DELHI

First Edition 1962

© SARITYA AKADEMI, NEW DELHI

PUBLISHED BY THE SARITYA AKADEMI, RABINDRA
BHAVAN 35 PEROZESHAH ROAD, NEW DELHI 1, AND
PRINTED BY NORMAN A. ELLIS, BAPTIST MISSION PRESS,
41A ACHARYA JAGADISH BOSE ROAD, CALCUTTA 16

CONTENTS

	<i>Page</i>
PUBLISHER'S PREFACE	vii
EDITOR'S PREFACE	ix
SCHEME OF TRANSLITERATION	x
GENERAL INTRODUCTION	i
CRITICAL APPARATUS	xxiii
THE STORY OF KUMĀRASAMBHAVA	xxxi
TEXT	1
INDEX TO FIRST LINES	237

PUBLISHER'S PREFACE

THE very popularity of Kalidasa's works in India for over fifteen hundred years if not longer has exposed the original texts to constant risk of interpolations with the result that it has become a major problem of scholarship to sift the authentic from the spurious. One of the first acts of the Sahitya Akademi was to set up an Editorial Board of eminent Sanskrit scholars to supervise the preparation of a critical edition of Kalidasa's complete works. Dr S. Radhakrishnan is the Chairman of the Board and Prof V. Raghavan of Madras University its Convener.

The first volume of the critical edition of Kalidasa's works to be published by the Sahitya Akademi was *Meghaduta* edited by Dr S. K. De of the Sanskrit College Calcutta. This was followed by *Vikramorvasiya*, edited by Prof H. D. Velankar of the Bharatiya Vidya Bhavan Bombay. The present volume edited by Dr Suryakanta of the Banaras Hindu University Varanasi is the third in the series. *Śikuntala*, edited by Dr S. K. Belvalkar of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona is in press and is expected to be published shortly. Other volumes under preparation are *Malavikāgnimitra* edited by Prof K. A. S. Iyer of the Sanskrit University Varanasi, *Raghuvamsha* edited by Prof V. Raghavan, and *Plutasmhāra* edited by the late P. M. Lad and Prof V. Raghavan.

Each volume contains the text, along with the Editor's Introduction and copious Notes establishing the authenticity of the text. There is also a General Introduction on Kalidasa by Dr S. Radhakrishnan.

EDITOR'S PREFACE

It was my good fortune to be invited by the Sahitya Akademi (National Academy of Letters) to edit the *Kumārasambhara* for them, and it was a proposal I accepted with considerable pleasure.

I am sincerely grateful to the Sahitya Akademi for the honour they have done me, and especially to Dr Radhakrishnan, their Vice President, for his kind encouragement. They have been indulgent in extending the period for editing the work.

Dr C D Deshmukh, then Chairman, University Grants Commission, was kind enough to go through some portions of the introductory material and made valuable suggestions for which I am grateful to him.

Prof V Raghavan has very kindly read one proof of the text.

I cannot in concluding omit a word of cordial thanks to Mr Norman A. Ellis, Superintendent of the Baptist Mission Press, for the personal interest he has taken in the printing of this work.

SURYAKANTA

Banaras Hindu University

Śivarātri 7-2-59

SCHEME OF TRANSLITERATION

अ	a	घ	gh	न	n
आ	a	ङ	n	प	p
इ	i	च	c	फ	ph
ई	i	छ	ch	ब	b
उ	u	ज	j	भ	bh
ऊ	ū	झ	jh	म	m
ऋ	r	ञ	ñ	य	y
ॠ	r	ट	t	र	r
ऌ	l	ठ	th	ल	l
ए	e	ड	d	व	v
ऐ	ai	ढ	dh	श	ś
ओ	o	ण	n	ष	ṣ
औ	au	त	t	स	s
क	k	थ	th	ह	h
ख	kh	द	d	अनुस्वार	m
ग	g	ध	dh	विसर्ग	h

GENERAL INTRODUCTION

GREAT classics of literature spring from profound depths in human experience. They come to us who live centuries later in vastly different conditions as the voice of our own experience. They release echoes within ourselves of what we never suspected was there. The deeper one goes into one's own experience facing destiny, fighting fate or enjoying love the more does one's experience have in common with the experiences of others in other climes and ages. The most unique is the most universal. The Dialogues of the Buddha or of Plato the dramas of Sophocles, the plays of Shakespeare are both national and universal. The more profoundly they are rooted in historical traditions, the more uniquely do they know themselves and elicit powerful responses from others. There is a timeless and spaceless quality about great classics.

Kālidāsa is the great representative of India's spirit, grace and genius. The Indian national consciousness is the base from which his works grow. Kālidāsa has absorbed India's cultural heritage, made it his own, enriched it, given it universal scope and significance. Its spiritual direction, its intellectual amplitude, its artistic expressions, its political forms and economic arrangements, all find utterance in fresh, vital, shining phrases. We find in his works at their best a simple dignity of language, a precision of phrase, a classical taste, a cultivated judgment, an intense poetic sensibility and a fusion of thought and feeling. In his dramas, we find pathos, power, beauty, and great skill in the construction of plots and delineation of characters. He is at home in royal courts and on mountain tops, in happy homes and forest hermitages. He has a balanced outlook which enables him to deal sympathetically with men of high and low degree, fishermen, courtezans, servants. These great qualities make his works belong to the literature of the world. Humanity recognizes itself in them though they deal with Indian themes. In India Kālidāsa is recognized as the greatest poet and dramatist in Sanskrit literature. While once the poets were being counted, Kālidāsa as being the first occupied the last finger. But the ring finger remained true to its name, *anamilā*, the nameless, since the second to Kālidāsa has not yet been found.¹

1 *pura kavinām ganarūpavarang
kanurūhikādhurī nabalidāsa
adipati tatulya kaver abhacāda
anamika sarikavasi babhūva*

DATE

Tradition associates Kālidāsa with king Vikramāditya of Ujjayinī who founded the Vikrama era of 57 B.C.² The change in the name of the hero of *Vikramorvaśīya* from Purūravas to Vikrama lends support to the view that Kālidāsa belonged to the court of king Vikramāditya of Ujjayinī. Agnumitra who is the hero of the drama *Malavikāgnimitra* was not a well known monarch to deserve special notice by Kālidāsa. He belonged to the second century before Christ and his capital was Vidiśā. Kālidāsa's selection of this episode and his reference to Vidiśā as the famous capital of a king in *Meṇhadrāṭa* suggest that Kālidāsa was a contemporary of Agnumitra. It is clear that Kālidāsa flourished after Agnumitra (c. 150 B.C.) and before A.D. 634, the date of the famous Aihole inscription which refers to Kālidāsa as a great poet. If the suggestion that some verses of Mandasor inscription of A.D. 473 assume knowledge of Kālidāsa's writings is accepted, then his date cannot be later than the end of the fourth century A.D. There are similarities between Aśvaghoṣa's *Buddhacarita* and Kālidāsa's works. If Aśvaghoṣa is the debtor, then Kālidāsa was of an earlier date than the first century A.D.³ If Kālidāsa is the debtor then his date would be later than the first century A.D.

It is suggested that Kālidāsa belongs to the Gupta period and lived in the reign of Chandragupta II, who had the title of Vikramāditya⁴, and who came to power about A.D. 345 and ruled

- 2 The Jain Kalakacārya Kathānaka records that the Śakas invaded Ujjayinī and overthrew the dynasty of Gardabhilla who was styled Mahendrāditya. Some years afterwards his son, Vikramāditya repelled the invaders and re-established the old dynasty. It is sometimes said that the play *Vikramorvaśīya* celebrates this conquest. Urvaśī is the city of Ujjayinī ruled by Mahendrāditya. She was conquered by Keśin a demon i.e. the chief of the bearded Śakas. The city became desolate and overgrown with vegetation even like Urvaśī turned into a creeper. Prince Vikramāditya regained the capital with a valour capable of obliging even his father Mahendra.

mahendropakṛtāparyāptena vikramamahimnā vardhate bhavān

Mahendra conferred the throne on the prince and himself retired to the forest. To commemorate the great victory, Vikrama founded an era which was later called by his name.

- 3 The following verse of Aśvaghoṣa may be an implied criticism of Kālidāsa's view

*śailendra putrīm prati yena vuddho devo'pi śambhūś caṣṭo baddhūva
na cinta jaty eva tam eva bānam kīṁ syād aceto na śarāś ca trāś }*

Buddhacarita XIII 16

Again compare Kālidāsa's line in *Raghuvamśa*, II 42

jatīkṛtāś tṛyambakavīṣṭanena vāṇam mumukṣaṇāś eva vāṇapānīnāś
with the *Buddhacarita* line

śaśambhūś bāhūś agadāś tato'sya purandaraśyeva purīś savāṇāś

- 4 Professor A. Bernadete Keith writes

¹ Kālidāsa was later than Aśvaghoṣa and than the dramatist Bhāsa; he knew Greek terms as his use of Jāmitra proves, the Prakrit of

till about 414. Whichever date we adopt we are in the region of reasonable conjecture and nothing more

WORKS

Kālidāsa speaks very little of himself and we cannot therefore be sure of his authorship of many works attributed to him. There is, however, general agreement about Kālidāsa's authorship of the following works

1 *Abhijñāna-sakuntala* a drama in seven acts dealing with the love and marriage of Duryanta and Sakuntalā (Abbr. S)

2 *Vikramorviśya* a drama in five acts dealing with the love and marriage of Pururavas and Urvashi (Abbr. V)

3 *Malarikāgnimitra* a drama in five acts dealing with the love of Mālavikā and Agnimitra (Abbr. M)

4 *Raghuramā* an epic poem of nineteen cantos describing the lives of the kings of the solar race, (Abbr. R)

5 *Kumarasambhava*, also an epic poem of seventeen cantos dealing with the marriage of Śiva and Pārvatī and the birth of Kumāra the lord of war, (Abbr. K.)

6 *Meghadūta*, a poem of 111 stanzas describing the message of a Yakṣa to his wife, to be conveyed through a cloud

7 *Pitru-saṃhāra*, a descriptive account of the six seasons

Kālidāsa takes up his themes from the traditional lore of the country and transforms them to achieve his object. For example, in the epic story Sakuntalā was a calculating, worldly young woman and Duryanta a selfish lover. The poet wishes to exhibit the sentiment of love from its first awakening in a hermitage girl to its fullest perfection through the stages of separation, frustration, etc. In his own words, a play must present the diversity of life, and communicate charm and sweetness to men of varied tastes

*iraṅgunyodbhāram atra lokacantam nāna rasam dr̥ṣya'e
natyam bhinnā rucir janasya bahudhapy ekam samārādhanam*

his dramas is decidedly later than Asvaghosa's and Bhāsa's and he cannot be put before the Gupta age. We must remember that Chandragupta II had the style of Vikramaditya with whose name tradition consistently connects Kālidāsa. Nor is it absurd to see in the title *Kumarasambhava* a hint at the young Kumaragupta or even in *Vikramorviśya* an allusion to the title *Vikramaditya*.—*History of Sanskrit Literature* (1920) p. 80

Sir William Jones places Kālidāsa in the first century B.C. Dr. Peterson says "Kālidāsa stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it."

R. T. H. Griffith remarks: "About the time when Horace and Virgil were shedding an undying lustre upon the reign of Augustus, our poet Kālidāsa lived, loved and sang, giving and taking honour, at the polished court of the no less magnificent patrons of Sanskrit literature at the period of its highest perfection."—*Preface to The Birth of the War-God* (1918)

Some of his themes seem to be unrealistic such as the carrying of a message by a cloud⁸. The poet anticipates the objection and answers it

*dhūmayyotiśśalīlamarutām samnīpātaḥ kva meghaḥ
sandeśarthah ki a paṭukaranarṇh prānibhīḥ prāpaniyāḥ
ityautsukyād apariganayan guhyaśas tam yayace
kamartā hi prakṛtiḥ prapānāḥ cetanācetanasu*

'Where is a cloud, which is a composite of smoke, light, water and air, and where are the messages that can be conveyed by living beings endowed with strong limbs? Without considering this, the Yakṣa in his eagerness begged the cloud to carry his message. Those that are love stricken are by nature indiscriminating between conscious and unconscious beings'⁹. Rāma's longing for his lost wife may have suggested to Kālidāsa the Yakṣa's sorrow for the wife from whom he is separated.

LIFE

We do not know any details about Kālidāsa's life. Numerous legends have gathered round his name which have no historical value. From his writings it is clear that he lived in an age of polished elegance and leisure, was greatly attached to the arts of song and dance, drawing and painting, was acquainted with the sciences of the day, versed in law and learned in the philosophical systems and ritual practices. He travelled widely in India and seems to have been familiar with the geography of the country from the Himālayas to Kanyakumārī. His graphic descriptions of the Himalayan scenes, of the saffron flower the plant of which grows in Kashmir, look like those of one who has personal acquaintance with them. He was sensitive to beauty in nature and human life.

Kālidāsa had self confidence. In one place he seems to say 'If you have hearts which can melt in pity, do not set aside this canto of mine!'

*id eṣa sargaḥ karunardracittair
na me bhavadbhīḥ pratishedhanīyaḥ?*

This sense of assurance is not inconsistent with humility. He opens his *Raghuvamśa* with a confession of his rashness in undertaking the work.

⁸ The cloud as a messenger is an old pre Christian, literary motif in China. We find it in Kiu yuan (or Chu yuan) the Chinese poet who died about 274 B.C. Cf. this echo of *Meghaduta* in Hsu Kan

O floating clouds that swim in the heaven above
Bear on your wings these words to him I love

—H. A. Giles *A History of Chinese Literature* p. 110

⁹ I 5

⁷ R. XIV 42. The contextual meaning of *sarga* here, as in other places like *grhāṇa śāstram yadi sarga eṣa te* is of course 'resolve'.

kṛa sūrya prabhāto ramēśaḥ kṛa cūlpatīṅgāyā matīśaḥ
utīrur dūrataram mohād udup-nāstamī sāgaram ⁸

'Where is the race originating from the Sun and where is my talent limited in scope? Through infatuation, I am desirous of crossing with a raft the ocean that is difficult to cross—

mandah karīya-ahprārthī gamīyamy upaśasyatari
pramulabhya phalē lobhād udbāhur ita vāmarah ⁹

'Foolish and yet longing for a poet's renown I shall become an object of ridicule like a dwarf with his hands raised through greed towards a fruit accessible (only) to the tall. If he still prefers to speak of the kings of the Rāghu race it is because he can count on ancient poets who have already opened the way and their virtues are so compelling in their character.' ¹⁰

Vāmana in his *Kāryāmbāra* defines *riti* as *ritiḥ padarācā* a particular style of expression, and *Vaidarbhiḥ ritī* of which Kālidāsa is the master is described by Dandin in his *Kāryādarśa* as consisting of the following features

śleṣaḥ praśādaḥ samatī mādhyam sukumārata
arthatyaktir udāratam ojaḥkantisamād ¹¹ *aṣṭi*

—Suggestiveness, serenity, balance, sweetness, delicacy, clarity of sense, breadth of expression, vigour of thought, brilliance of diction and harmony of sentiments.

The master artist suggests by a few touches what others fail to do even by elaborate discourse. Kālidāsa is famous for his economy of words and naturalness of speech in which sound and sense match. His pen pictures are graceful and perfect, the royal chariot in full speed, ¹² the running deer, ¹³ Urvashi's bursting into tears, ¹⁴ Nārada's appearance in the sky like a moving *lalpa triloka* ¹⁵. He is master in the use of simile and analogy, e.g. —

śaranjam anuriddham sairelenāpi ramyam
malinam api himāmsor lakṣma lakṣmīṃ tanoti
ityam adhīḥa manojñā vallalenāpi tantī
lim ita hi madhurānām mandanam naktṛinām

'A lotus, though intertwined with moss, is charming. The speck, though dark, heightens the beauty of the moon. This slum one, even with the bark dress, is more lovely. For what is not an embellishment of lovely forms?' ¹⁵

- 8 I 2
 9 I 3
 10 I 3 & 4
 11 V I 4
 12 Ś I 7
 13 V V 15
 14 V V 19
 15 Ś I 17

Again

*eko hi doṣo guṇa saṁnipāte
nimajjatiṁdoh kīraṇesvivantaḥ*

Even as the single stain of the moon is not noticed by one who gazes at the beams that flow endlessly even so no one dares to blame a shade of weakness in a hero's fame. Practically on every page we have illustrations of Kālidasa's mastery over the use of figures of similarity.

Kālidasa's writings instruct not by direct teaching but by gentle persuasion as by a loving wife. *Mammata* says *kanta saṁmitatayopadeśayuje* and *ramadivad caritavyam na ratana dūrat*. By an aesthetic presentation of great ideals the artist leads us to an acceptance of the same. We live vicariously the life of every character that is set before us and out of it all comes a large measure of understanding of mankind in general. Kālidasa projects his rich and glowing personality on a great cultural tradition and gives utterance to its ideals of salvation, order, love. He expresses the desires, the urges, the hopes, the dreams, the successes and the failures of man in his struggle to make himself at home in the world. India has stood for a whole integrated life and resisted any fragmentation of it. The poet describes the psychological conflicts that divide the soul and helps us to pull the whole pattern together.

Kālidasa's works preserve for us moments of beauty, incidents of courage, acts of sacrifice and fleeting moods of the human heart. His works will continue to be read for that indefinable illumination about the human predicament which is the work of a great poet. Many of his lines have become almost like proverbs in Sanskrit.

RELIGION

Āmarasambhava opens with a verse where the poet speaks as if the *Himālayas* were the measuring rod spanning the wide land from the eastern to the western sea.

*asty uttaraśyam dīśi devatatma
himalayo nama nagadhīrajah
puraṭparaṁ loṇanidhī ragahya
sthitaḥ pṛthivī na munadandaḥ*

He suggests that the culture developed in the Himalayan regions may be the measuring rod of the cultures of the world.¹⁶ This culture is essentially spiritual in quality. We are ordinarily imprisoned in the wheel of time in historicity and so are restricted

16 Cf. Manu

*śrad-dēśa prastūtaḥ sa sādāśad agra janmanah
svam svam caritram ā kṛtvan pṛthivyām sarvamanātibh*

to the narrow limits of existence. Our aim should be to lift our selves out of our entanglement to an awareness of the real which is behind and beyond all time and history, that which does not become, that which is absolute, non historical being itself. We cannot think it, enclose it within categories, images and verbal structures. We know more than we can think and express in historical forms. The end of man is to become aware by experience of this absolute reality. Compare the words of *Raghuram* 'sa brahmabhūyām gatim āyagama' 16. The man of enlightenment reaches the supreme timeless life. The performer of good deeds has heaven for his share. We know the real by the deepest part of our being *ātmānam ātmanā tejas* 17.

The Real is the knower and the known *vedyam tram vedik: cās* 18. Again *yam āśaram redatido vidus tam ātmanam atmany avalokayantam* 19. The Supreme leads a life of contemplation. Though he grants the fruits of others' austerities, he himself performs austerities *śrayam vidhātā tapasā phalānām lenāpi kāmēna tapasā cacāra* 20.

The Absolute which is the Real beyond all darkness is superior to the division of spirit and matter. It is omniscient, omnipresent and almighty. It manifests itself in the three forms (*tri mūrti*) *Brahmā*, *Vṛṇu* and *Śiva*, the maker, the preserver and the destroyer. These gods are of equal rank and a believer may select any form which appeals to him for worship. In daily life, *Kālidāsa* was a follower of the *Saiva* system. The opening invocations of the three dramas show that *Kālidāsa* was a devotee of *Śiva*.

*yā śrotiḥ śrātur ādyā tathāśi vidhishutam yā haviḥ yā ca holtrī
yā dre lālam vidhātāśrutiś cāyā-guṇa yā śhīlāśrāpyaś cāśram
yām āhuh śārabhijaparakṣiś it yoyā prāninaś prānatanāś
pratyakāśbhīś prapannaś tanubhīś aratū ras tabhīś astābhīś īśāś*

—*Sakuntala*

'May the Supreme Lord endowed with eight visible forms, water the first creation of the Creator, (fire) which carries the oblation offered according to rule, (the priest) who is the offerer of the oblation, (those) two (visible forms, the sun and the moon) which regulate time, (that *ākāśa*) which perpetually pervades the universe, having the quality (sound) perceptible by the ear, (the earth) which they call the source of all created things, (air) by which living creations (become) possessed of life, (may he) preserve you'

*redāntesu yam āhur elapurusaśrāpyaśhīlam rodasī
yasminn īśvaraśy ananyatrayaśh śabdo yathārthākṣarah*

16- R. XVIII. 23

17- K. II. 10, see *Bhagavadgītā*, X. 15

18- K. II. 15, see *Bhagavadgītā*, XI. 17

19- K. III. 50

20- K. I. 55

*antar yaś ca mumuksubhir niyamalapranādibhir mygyate
sa sthānuh sthīrabhaktiyogasyaśubho nīksreyasūyāstu vah*

—Vikramorvaśiya

' May he, who is hailed by the Vedāntas as the Supreme Spirit, who still remains (transcendent) after pervading both heaven and earth, to whom alone the specific designation *Īśvara* (supreme ruler) applies true to ■ syllable, and he who is sought inwardly by restraining prana and the other vital airs, by those who desire to attain (complete) emancipation, (may he) the eternal, who is easily attainable by the path of steadfast devotion bestow on you supreme bliss '

The three methods of *jñāna*, *yoga* and *bhakti* are mentioned, and the last is said to be the easiest path

*ekaśārye sthito'pi pranatabahuphale yaś śayam kṛttivāśāḥ
kāṇḍasammūtradeho py avśayamanasām yaś parastād yatīnām
astabhir yasya kṛtsnam jagad api tanubhir bibhṛato nābhīmānah
sanmargalokāṇḍya vyapanayatu sa vas tamasim vṛttim iśaḥ*

—Mālavilāgnimitra

' He, who, while possessing supreme powers that bear manifold fruits for his humble devotees, is himself clad in elephant hide, who, though having his body united with that of his beloved, is yet the foremost of ascetics whose minds are clear of sense objects, and who, though sustaining the entire universe with (his) eight forms, ■ yet utterly free from a sense of egoity, may that Lord (*Śiva*) dispel your tendency dominated by *tamas*, that you may behold the path of righteousness '

The opening verse of *Raghuvamśa* reads

*vāgarthāś tva sampṛktau vāgarthapratipattaye
jagataḥ pītarau iande pārvatīparamēśvarau*

While in *Mālavilāgnimitra*, the Lord should set us on the right path, *sanmarga*, in *Vikramorvaśiya* he is said to be easily attainable by devotion *bhakti yoga śubha*, and in *Śākuntala*, the Lord in his eight fold forms is seen. Immediate insight into the Divine reality ■ the aim of religion.

Though Kālidāsa worshipped the Divine as *Śiva*, his attitude was not in any way exclusive or narrow minded. He had the catholic attitude of traditional Hinduism.²¹ He treated with great respect the views of others. In *Raghuvamśa*, the gods approach Viṣṇu and praise him

21 Yuan Chwang tells us that at the great festival of Prayāga King Harṣa dedicated a statue to the Buddha on the first day, to the Sun, the favourite deity of his father, on the second and to Śiva on the third

O thou who didst create this All,
 Who dost preserve it, lest it fall,
 Who wilt destroy it and its ways—
 To thee, O true Lord, be praise

As into heaven's water run
 The tastes of earth—yet it is one,
 So thou art all the things that range
 The Universe, yet dost not change

Far, far removed, yet ever near,
 Untouched by passion, yet austere
 Sinless, yet pitiful of heart,
 Ancient, yet free from age—Thou art

Though uncreate, thou seekest birth,
 Dreaming, thou watchest heaven and earth,
 Passionless, smitest low thy foes,
 Who knows thy nature, Lord ? Who knows !

Though many different paths, O Lord,
 May lead us to some great reward,
 They gather and are merged in thee
 Like floods of Ganges in the sea

The saints who give Thee every thought,
 Whose every act for thee is wrought,
 Yearn for thine everlasting peace,
 For bliss with thee, that cannot cease

Like pearls that grow in ocean's night,
 Like sunbeams radiantly bright,
 Thy strange and wonder working ways,
 Defeat extravagance of praise

If songs that to thy glory tend
 Should weary grow or take an end,
 Our impotence must bear the blame,
 And not thine unerhausted name ²²

In *Kumaraśambhara*,²³ Brahma is praised as the highest God, the beginning, the middle and the end of the world

*atha sarvasya dhātāram te sarve sarvatomukham
 vāgnām tagbhīr arthyaśhīh prāṇipatyopasthīre
 namas trīmūrtaye tūbhyam prak sṛṣṭeh kevalātmane
 guṇa traya vibhāgāya pāśād bhēdam upēyase*

²² Translation by Arthur W. Ryder, *Kālidasa's Works* Everyman's Library

²³ II 3, 4 9, 10

jagad yonir ayonis tiam jagad anto'pyanantalah
 jagad-adir anādis tiam jagad īso'pyanīśarah
 atmanam atmāna velsi sṛjasy atmānam ātmanā
 ātmanā kṛtinā ca tvam ātmany eva praliyase

Kālidāsa has sympathy with all forms of religion and is free from prejudice and fanaticism. Each person can tread the path which appeals to him ²⁴ for the different forms of Godhead are the manifestations of the One Supreme who is the formless behind all forms

tvam eva havyam holdā ca bhojyam bhokta ca śāśitah
 vedyam tiam redita cāsi dhyata dhyeyam ca yat param ²⁵

Again *ekānta murtir bibhīde tṛdhasau* ²⁶

The objective of religion is freedom from subjection to time, from rebirth, which the poet desires for himself in the last verse

mamāpi ca kṣapayatu nīlalohitah
 punarbhavam parigataśaktir ātmabhūh

Raghu, after installing Aja on the throne, retires to the forest, takes to a life of meditation and attains that which is beyond darkness

tamasah paramāpadavyayam
 puruṣam yogasamādhinā raghuḥ ²⁷

Until the end of religion, the realization of the Supreme, the ascent from the vanity of time is attained, we will have opportunities for making progress towards the goal. In this journey towards the end we will be governed by the law of karma. Kālidāsa accepts the theory of rebirth

ramyāni vīkṣya madhurīmś ca nīlamya śabdan
 pariyutsukībhavati yat sukhito'pi jantuh
 tac celasō smarati nunara abodhapūrvam
 bhāvasthirāni janananantara sauhṛdāni

Siṭā when abandoned by Rāma, says

'When he is born I'll scorn my queenly station
 Gaze on the sun, and live a hell on earth,
 That I may know no pain of separation
 From you, my husband, in another birth' ²⁸

This life is one stage in the path to perfection. Even as the present life is the result of our past deeds, we can shape our future by our efforts in this life. The world is under a moral government

24 K X 26

25 K II 4 15

26 K VII 44

27 R VIII 21

28 R XIV 88 Ryder's Translation 'He' refers to the child in her womb

The good will ultimately triumph. If we have no tragedies in Kālidāsa, it is because he affirms the ultimate reality of concord and decency. Subject to this conviction, he induces our sympathy for the hard lot of the majority of men and women.

DHARMA

Kālidāsa's writings dispose of the misconception that the Hindu mind was attentive to transcendental matters and neglectful of mundane affairs. Kālidāsa's range of experience was wide. He enjoyed life, people, pictures and flowers. He does not separate men from the cosmos and from the forces of religion. He knows the full range of human sorrow and desire, measure joy and endless hope. He points to a harmony of the four main interests of human life, *dharma*, *artha*, *kāma* and *mokṣa*—the ethical, the economic, the artistic and the spiritual. The economic including the political and the artistic should be controlled by ethical norms. Ends and means are bound together. Life becomes livable only through valid ties. To cleanse and illuminate those ties was the poet's task.

Describing the first king in *Raghuvamśa* Kālidāsa says that Dilipa's *artha* and *kāma* were centred in *dharma*.

apy artha-kāman taryjātām dharmas tsa manīṣaḥ 29

Kālidāsa did not feel called upon to choose between religion and morality on the one side and progress and security on the other. These are not hostile to each other.

History is not a natural but a moral phenomenon. It is not mere temporal succession. Its essence lies in the spiritual which informs the succession. The historian should penetrate and comprehend that inward moral dynamism. History is the work of man's ethical will of which liberty and creativity are the expressions.

The kings of the Raghu race were pure from birth, ruled over extensive domains stretching from earth to the ocean, *śarmadras* *brahmanām* 30. They amassed riches for charity, spoke measured words for the sake of truth, were eager for victory for the sake of glory and were householders for the sake of offspring. They gained knowledge in childhood, enjoyed the pleasures of life in youth, adopted the ascetic life in old age and in the end cast away their bodies by yoga or meditation.

*tyāgīya sambhrtarthānām'atyāya mūlabhāṅgavā
yūṣaḥ vijigīṣūnām, prajāya gṛhamedhinām
śāntavāṅmūlyasū cūḍyaḥkṛt, jñānāḥ saṁnyāsavānām
cārthake munirvṛtinām, yogenānte tanu-tyajīnām* 31

29 I. 25.

30 I. 5.

31 I. 7-8.

There is time for study under a teacher, a period for married life and towards the end of life's journey we have to set our hearts on things eternal. In *Vikramorvaśiṣa* the king tells his son that it is time he entered the second stage of the householder after having completed the stage of studentship

*valsa uṣṭam tvaya pūrvāsmiṇ āśrame, dvitīyam adhya-
stum ita samayah* ³²

The kings collected revenues for the prosperity of their subjects *prajanam eva bhūtyartham* ³³ even as the sun takes up water to give it back a thousand fold. The rulers must stand up for dharma, justice. The king is the real father of the people, he educates them protects them and provides for their livelihood, while the actual parents are only the causes of their physical birth

*prajanām vinayādhānad valśānad bharaṇād aṇi-
sa pītā pitaras tāsām levalam janmahelavah* ³⁴

Everyone in Aja's kingdom thought that he was a personal friend of the king

aḥam eva mato mahāpater itī sarvāḥ prakṛtiṣvacinīyāt ³⁵

The ascetic tells the king in *Śakuntala* 'Your weapon is for the protection of the afflicted and not for striking at the innocent,' *aria-trāṇaya vah śaśtram na prahartum anagasi* ³⁶ Bharata, the son of Duryanta and Śakuntala, from whom this country takes its name is called *sarvadāmana*—not merely one who conquered every ferocious beast of the forest but has achieved self control also. Self control is essential for rulership ³⁷

In *Raghuramā* ³⁸ Agnivarṇa gives himself to dissipation. He has so many mistresses that he cannot always call them by their right names. He develops a wasting disease and as even in that condition he is unable to resist the pleasures of the senses he dies.

Kālidasa gives us pictures of the saint and the sage, the hero and the heroine with their nobility. They are the directing minds within a civilization. Nobility and self control are their distinctive characteristics. Discipline is essential for a decent human life. Kālidāsa says 'Even though produced in a mine a gem is not worthy of being set in gold. O noble lady, so long as it is uncut'

*apy aḥara-samutpannā maṇi jātir asaṃśṛṭa
jātarupena kālyāṇi na hi saṃyogam arhatī* ³⁹

32 V 12 18 19

33 R I 18

34 R I 24

35 R VIII 8

36 I 10

37 Sage Mārkaṇḍeya says *bharata itī lokasya bharaṇāt*. He is called Bharata because he supports the world. S VII 33

38 XIX

39 M V 18

In the spirit of the country, Kālidāsa exalts the quality of asceticism

*sama pradhanesu tapo-dhanesu
gudham hi dahatmakam asti tejah* ⁴⁰

In hermits with tranquillity as the chief characteristic whose wealth is penance there is, verily, concealed, consuming fiery energy. Though Kālidāsa's works exalt austerity and adore saints and sages he does not worship the begging bowl.

The laws of *dharma* are not static and unchanging. The tradition of the past has to be interpreted by one's own insight and awareness. Tradition and individual experience interpenetrate. We are the inheritors of the past but are also trustees of the future. In the last analysis, each one must find the guide for one's conduct in the innermost centre of himself. When Arjuna in the opening chapter of the *Bhagavadgītā* declines to conform to the demands of society which impose on him as a ksatriya the obligation to fight, when Socrates says, 'Men of Athens I will obey God rather than you,' they are taking their stand on inward integrity rather than on outward conformity.

Kālidāsa tells us that in matters of doubt about one's duty, the authority is the voice of conscience, the wisdom of the heart.

*salam hi samdeha-padesu vastus
pramānam antah karana-pravṛttayah* ⁴¹

LOVE OF NATURE

In early Vedic literature the unity of all life, animate and inanimate, is indicated and many of the Vedic deities are personifications of striking aspects of nature. The idea of retreat into nature, a mountain top or a forest hermitage, in search of the revelation of the spirit of the universe, has been with us from early times. As human beings we have our roots in nature and participate in its life in many ways. The rhythm of night and day, changes of seasons suggest man's changing moods, variety and capriciousness. Nature had not become mechanical and impersonal for Kālidāsa. It had still its enchantment. His characters have a sensitive appreciation of plants and trees, of hills and rivers and a feeling of brotherhood for animals. We see in his writings flowers which bloom, birds which soar and animals which spring. We find a striking description of the love of the cow in *Raghuramā* ⁴². The

40 § II 7

41 § I. 19 Cf. Mann

*brūhi smṛtiḥ sadācārāḥ śrāyasy eva priyam ātmanah
sam-jah samikalpajah kamo dharmamulam idam satkām
Kumārila quotes Kālidāsa in his Tantaraśāntika*

42 II

Ritu samhara gives a moving account of the six seasons. It reveals not only Kalidasa's vision of nature's beauty but also an understanding of human moods and desires. In *Sakuntala* when the curtain rises Śakuntala and her two friends are seen watering the plants (creepers and trees of Kanva's hermitage where the stars and colours in the sky, the pretty flowers and the lively animals are vital parts of human experience. Śakuntala does not look upon nurturing the plants as a drudgery but finds joy in it.

na ketalam tata niryogah asi mamapi sodara sneha etegu

—not merely because my father has ordered it I also have fraternal affection for them.

For Kalidasa rivers, mountains, forests, trees possess a conscious individuality as animals, men and gods.

Śakuntala is a child of nature. When she was abandoned by her *amanuṣya* mother Menaka, the birds of the sky pick her up and rear her until the sage Kanva takes her under his fostering care. Śakuntala tended the plants, watched them grow and bloom, and the occasions when they burst into blossoms and bore flowers and fruits were celebrated as festive days. Like a loving mother, Śakuntala reared up her pet animals and plants. No wonder they responded. On the occasion of Śakuntala's wedding, trees sent their gifts, forest deities showered their blessings and cuckoos cooed aloud their joy. The hermitage was filled with grief at the prospect of Śakuntala's departure. The deer drop their mouthfuls, the peacocks stop their dancing and the creepers shed their leafy tears. Kanva says of her:

*patum na prathamam vjajas jati jalam yuṣmasu ap tesu yā
nādatte priyamandanapi bhavatam snehena ya palliāṁ
adye caḥ kusuma prasūti samaye yas ja bhava! j utsavaḥ
seyam yati śakuntala pati grham sarvair anujna jalam*

She who never tries to drink water first when you have not drunk, who though fond of decoration does not out of affection for you pluck a blossom, whose great joy is at the period of the first appearance of blossom, even that Śakuntala now departs to the house of her husband, let her be permitted by you all! 43

When Śītā who is cast away weeps in the forest, the peacocks abruptly stop their dance, the trees shed off flowers, and the female deer throw away the half-chewed *darbhā* grass from their mouths.

*nṛtyam mayuruk kusumani tṛṣṇaḥ darbhā n r pṛtṭan vijahur
harinyah
tasyaḥ prapanne sama dukkha bhavam atyantam us d rud tam
vane ju 44*

Kālidāsa takes up an object and creates it to the eye. He had a strong visualizing power. Look at the vivid description of the flight of the antelope which Dasyanta pursues to the hermitage

*grīcābhāṅgabhirāmam muhur anupataḥ syandane baddhadṛśiḥ
paścārdhena prarītaḥ śarapatanaḥkayād bhūyānā pūrvakūyam
darbhair ardhāvalidhau śramarīṛta mukha-bhramasībhīḥ līnatartmā
paśyodagraplutatrūd vyaḥ bahutaram ślokaṁ utyayam prayati*

‘His glance fixed on the chariot ever and anon he leaps up gracefully bending his neck through fear of the arrow’s fall he draws ever his hinder part into the front of his body, he strews his path with the grass, half chewed which drops from his mouth opened in weariness so much aloft he bounds that he runs rather in the air than on earth’

Kālidāsa’s knowledge of nature was not only accurate but sympathetic. His observation was wedded to imagination. His descriptions of the snows of the Himālavas, of the music of the mighty current of the Ganges, of the different animals illustrate his human heart and appreciation of natural beauty.

No man can reach his full stature until he realizes the dignity and worth of life that is not human. We must develop sympathy with all forms of life. The world is not made only for man.

LOVE

The love of man and woman attracted Kālidāsa and he lavished all his rich imagination in the description of the different kinds of love. He does not suffer from any inhibitions.⁴⁵ His women have a greater appeal than his men, for they reveal a timeless universal quality, whereas the men are dull and variable. They live on the surface while the women suffer from the depths. The competitiveness and self assertion of the man may be useful in the office, factory or battlefield, but do not make for refinement, charm and serenity. The women keep the tradition alive with their love for order and harmony.

When Kālidāsa describes feminine beauty, he adopts the conventional account and falls into the danger of sensuous engrossment and sometimes over-elaboration. In *Meghadūta*, the Yakṣa gives a description of his wife to the cloud

*tanrī, śyāmā, śilharadaśanā, paktabimbadhāroṣṭhī,
madhye kāmā, cakataharinaḥ prekṣanā, nīmanābhīḥ
śroni-bhārād alasa-gamanā, śtolanamrā śtanābhīyām,
yā tatra syād yuratiśaye śretur ādyatra dhātuh*

45 See M. II. 61, IV 15. A. W. Ryder observes ‘He moved among men and women with a serene and god-like tread, neither self-indulgent nor ascetic, with mind and senses ever alert to every form of beauty’—Translation, p. xiii

'There she lives who is, as it were, the first creation of Brahmā amongst women, slim, youthful, with pointed teeth, with lower lip red like a ripe *bimba* fruit, thin at the waist, with her eyes like those of a frightened female deer, with a deep navel, slow in gait on account of heavy hips and bending a little low by the weight of her breasts.'⁴⁶

See also the king's description of Mālavikā in II 3

*dirghāl sam saradīndukāntīradanam bāhū natūramsayoḥ
samāśrīptam nibuddonnataslanam urāḥ pārśve pramṛṣṭe ita
madhyah pānimito'mīlam ca jaghanam pādīvarulāngulī
chando nartayitūr yathaita manasī śīlītam tathāsya rapuḥ*

'Her face has long eyes and the lustre of the autumnal moon, the arms slope down by the shoulders Her chest is compact with thick and swelling breasts, her sides are (smooth) as though planed off Her waist is measurable by the palm of the hand, her hips are broad, the feet have curved toes and her body is fashioned to suit exactly the fancy of the mind of a dancing master'

He gives us here a pen picture of a typical dancing girl which may well make a painter envy⁴⁷

In the gallery of women Kālidāsa presents, we have many interesting types For many of them the conventional pretences and defences of society did not work Their sensitive natures were not adjusted to social expectations Their conflicts and tensions called for integration The men felt certain and were secure They accepted polygamy as the normal rule But Kālidāsa's women had imagination and understanding and so were victims of doubt and indecision As a rule they were not fickle but trustful, sincere and loving

In *Raghuvamśa* King Dhruva lives the highest ideal of family life with his queen Sudakṣiṇī Agnivarṇa, the last king in the *Raghuvamśa*, is a prey to lust and degradation In between are Raghu, Aja and Indumatī, Daśaratha with his three queens, Rāma and Sitā and many others Indumatī married Aja in a *śayamvara* choosing him from among a number of suitors

Love is deepened by hardships and sufferings borne for the sake of love It grows a hundred fold in its intensity by obstacles

46 In *Śingurā-dīpikā* sometimes attributed to Kālidāsa, we find the following

*śūdirareṇa nayanaṁ mukham ambujena
kundena dantam, adharam mara pallareṇa
anṛṇi campakadalakṣe sa vidhaya redhāḥ
kānte katham ghaptarāṇi upalena cetak*

* Having made your eyes of blue lotuses, your face is a lotus your teeth of jasmine your lower lip of tender shoot, your limbs of the petals of the campaka, O beloved, how did the Creator make your heart of stone?

47 See also M. III 7 the description of Pārvatī in K. and of Urvāṣī in V.

to its realization even as the current of a river blocked on its way by uneven rocks (flows with greater force)

nadyā ira pravāho tīsama-hilā-sankata-skhalita regaḥ
tiḡhṇita-samāgama-sukho manasa-sayāḥ kṛta-guṇi-bharaṭi ⁴⁹

Even in the absence of fulfilment, the yearning gives all the joy that love means

aktīrktīhe'pi manonje ratim ubhaya prarthana kurute ⁵⁰

The pathos of separation finds poignant expression in *Meghadūta*, in *Rati cilapā* ⁵¹ and in *Aja-cilapā* ⁵²

Love happy in union is found in *Vikramorvaśīya* ⁵³

In *Malavikāgnimitra*, the queen is called Dhārīnī because she bears everything. She has dignity and forbearance. When Malavikā attracts the notice of the king in a dance scene which the clown has contrived, she rebukes the king in words of harsh satire that such efficiency would be of advantage if shown in affairs of the state *yadī rajakaryest-apī idrī upayanīpuna'āryaputrasya tatāḥ soddhanam bhareṭi* ⁵⁴. When her husband's affection shifted to Irāvati and then to Malavikā, her devotion to him persists. The *parivrājika*, Kauśika, observes 'These noble women attached to their lords serve them even though it be against their own desires'

pratīkūlenāpi patim sevanti bhartṛvatsaldhāddhṛtyāḥ

By a series of misfortunes, Kauśika is led to the religious life. She comforts and distracts the mind of Dhārīnī. Though a nun, she is an authority on the dance and the cure for snake-bite.

Irāvati is passionate, impetuous, suspicious, demanding and dictatorial. When she was abandoned in favour of Malavikā by the king, she bitterly complains and rebukes the king in harsh words 'How immodest of feeling is my lord?' *aho acūṇita-hṛdayo'yaṁ āryaputrah*. 'You wicked one, you are absolutely untrustworthy' *śatā, acūṣṭasanyā-hṛdayo'si*. 'Oh! these men are untrustworthy by nature. We, like innocent deer snared by the music of the hunter, fall victims to their deceitful words and do not understand.'

aho acūṣṭasanyāḥ puruṣāḥ atmano tūñcanā-racanam pramaṇī kṛtya-lasyāya tyūḍhajana-grhīta-cīlaya harīṇya iva etan na tiyñātam mayi ⁵⁵

48. V. III. 8

49. Ś. II. 1

50. K. IV. See also *Meghadūta* 55, V. III. 10

51. R. VIII.

52. III. 19-20

53. I. 19-20

54. III. 19-20

Agnimitra's love for Malavikā is of the sensual type. The king is fascinated by the beauty and grace of the maid.

In *Vikramorvaśiṣa*, we have a blend of the human and the super human. The queen Auśinārī is first restless and petulant. When she finds that Urvaśī is a heavenly *apsaras*, she acquiesces in her lot. The queen Auśinārī is portrayed as the ideal Hindu wife who gives up her own happiness for that of her husband. The clown remarks whether she was not making a virtue of necessity, spitting out sour grapes on the principle *abhāve viraktiḥ*. She rebukes the clown. 'Fool, my lord is so dear to me that even at the risk of putting an end to my pleasure, I wish him all happiness' ⁵⁵ *aham khalu atmanah sukhāvasunenarya-putram nirvartasāram kartum icchāmi*. She lived on friendly terms with Urvaśī and the queen's attitude had its reward and Urvaśī pays her respect and precedence. Urvaśī asks her son to bow to the elder mother before entering on the second stage of the householder—*ehi tatsa, jyēṣṭha mataram abhivandana*. Urvaśī's character is somewhat removed from normal life. She has power to watch her lover unseen and overhear his conversations. She is lacking in maternal affection for she abandons her child rather than lose her husband. Her love is selfish and her transformation is the direct outcome of a fit of insane jealousy.

Pururavas sings in rapturous terms of love and says that the sovereignty of the world is not as sweet, as blissful as the lover's labour at the feet of the beloved ⁵⁶. The world is dark and desolate to whom love is denied but it is bright and blissful to love triumphant.

Goethe's lines about *Śakuntala* are well known.

'Wouldst thou the young year's blossoms
and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured
feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in
one sole name combine?
I name thee, O *Śakuntala*, and all at once is said.'

In this play we have the development of blossom into fruit of earth into heaven, of passion based on physical attraction into love based on moral beauty and spiritual understanding. *Śakuntalā* inherits from her mother Menakā, beauty and light heartedness, and from her father Viśvāmitra, the famous ascetic, patient and forgiving love. Freedom of sense and austerity of life

55 III 13 ■ 29 The Bengali heroine Mālāścamalā whose husband had married a second time and left her unloved and forgotten says 'Though I die now and become a bird or a lesser creature or whatever befall me, I care not, for I have seen my darling happy.'

56 III 19

brought her into being. In her own life the two, freedom and restraint, earth and heaven should combine.

In the first Act we find all the impulsiveness of youth. The daughter of the hermitage in the first outburst of passion gave herself away in simple innocence and complete trust to the king. She followed the unsuspecting path of nature as she had not learned to control her feelings and regulate her life by norms.

*gāndhārrena tirāhena bahūyo rājanyukanyukāḥ
śrūyante parinitās tāḥ pitr̥bhīḥ cabbhinanditāḥ* 57

'Many daughters of royal sages are heard to have been married by the Gāndhārva form of marriage and they have received the approval of their fathers. Kanva when he hears of the marriage blesses it. Kālidāsa in verses of tender sorrow describes her departure from the hermitage to her husband's place. The very trees bid farewell to Śakuntalā in loving kindness. Kanva is filled with sorrow.

*yūjyaty adya śakuntaleḥ hrdayam samspṛtam ulāṣṭhayaḥ
kanthāḥ stambhīḥ śāpavṛttikalusāḥ cintāyudam darśanam
vaiklavyam mama tāvad idṛśam idam snehād aranyukasaḥ
pṛdyanṭe gṛhināḥ katham nu tanayitṛḥ sadukṣhair natāḥ*

'At the thought that Śakuntalā will leave this very day my heart is smitten with grief, my voice is choked with suppressed tears, my sight is dulled by anxious thought. If so great is the affliction through affection of even me a forest-dweller, how much more are householders tormented by fresh griefs at separation from their daughters!'

Kanva gives her advice

*śuśrūṣasva gurūn luru priyasakṣiṣṛtīm sapatñijan
bhārtur viprakṛtāpi roṣanādayā mā sma pralīpam gamah
bhūyīṣṭhaṁ bhata dakṣiṇā parijan bhāgyeṣṭ-anutsekīnī
yāntī etam gṛhinīpadam yutadayo cāmāḥ kulanyādḥayaḥ* 58

'Serve your elders, take to the behaviour of a dear friend to your co-wives. Even though wronged by your husband, do not, out of anger, be of refractory spirit, be ever courteous to your attendants, do not become arrogant in prosperity. Thus do young women attain the status of housewife, those of an opposite character are banes of the family.'

Dusyanta, through forgetfulness for which the poet does not make him responsible, does not recognize her. He says that he should not look at another's wife *anīraranānyam parakalātram*

57 III 22. See Manu III 22. It is a marriage arising from love, *kāma sambhava*, or mutual inclination, as *romyecchā*, of a youth and maid. It is concluded without any rites and without the knowledge of the elders.

Śakuntalā suffered the worst that could happen to a devoted wife she is disowned by her husband and disgraced Her mind becomes vacant and she stands there lonely, filled with terror, anguish and despair The poet narrates her endurance of desertion, her fortitude in suffering her later disciplined life till she is restored to her husband Love is not a mere affair of the senses, it is a kinship of spirit Both Dusyanta and Śakuntalā suffered, were disciplined by sorrow, and obtained the reward of a spiritual harmony The youthful flush subsides, the gust of passion dies out Love is won at a higher level and the brief glow of pleasure is turned into a steady life of bliss Passion is linked with the sanctities of life Nature and grace blend in harmony

Kalidasa does not judge the first union of lovers as a moral lapse They are not sinners but they have to grow through suffering

When Pārvatī approached Śiva performing *tapas* with the object of marrying him and started to serve him in different ways, Śiva was unmoved

*pratyarthibhūtām apī tām samādheh
śūśrūsamānam giriśo'numene
vikārahetau sati vikṛyante
yesām na cetāmanī ta eva dhīrāḥ*

The marriage of the two was essential for the birth of Kumāra, who would save the world from the terror and destruction which the demon Taraka was forcing on it So Indra sent the god of love, Kāma, to disturb the concentration of Śiva When Kāma approached Śiva, the latter was sitting with closed eyes his senses withdrawn in *samādhi*, still like a rainless cloud like a waveless ocean, like an unflickering flame

*avṛṣṭi-samrambham vambuvāham apām vādharam anullarangam
antaścārāṇām marutām nirodhānnivātanīṣkampam iva pradī-
pam* 59

When Śiva was disturbed somewhat, he opened his eyes and fire flashed from his third eye and reduced Kama to ashes In the meantime Pārvatī felt that her beauty was of little use

vyartham samarthya lalitā vapur ātmanā ca 60

She decided to win Śiva through the penance of the type in which Śiva himself was engaged

*syepa sā kartum arandhya rūpatām
samādhim āsthāya tapobhīr atmanā* 61

She wished to win Śiva not through the attraction of her body but

by the surrender of the heart. She lost her faith in *artha* and *kama* but believed only in *dharma*.

anena dharmah sariseraṁ adya me trivarga suraḥ pratibhati 62

When she was told about the oddities of Śiva she rebukes the Brahmin interlocutor with the words that the peculiar conduct of great souls and its causes are inscrutable and the fools unable to understand them laugh at them.

alokasamanyam acintya hetukam

dvānīḥ mandas caritam mahatmanah 63

The ridiculing Brahmin turned out to be Śiva himself. He said to Uma

"From this moment O shy maiden I am your slave bought by your penance. So spoke he whose crest is the moon and straightway all the fatigue of her self torture vanished. So here is it that fruitful toil feels as if it never had been.

*adya prabhṛtyāranataraṁ taruṣṁ dasaḥ
kṛtas tapobhir ite vādinaḥ candramaulaḥ
ahnaya sa nityamajam kṛmam utsasarya
kleśaḥ phaleṇa hi punar naratam vidhatte*

The truth illustrated here is that love born of sense attraction should be transformed into love based on austerity and control. While striving to reach heaven both Parvatī and Śakuntalā had to skirt the edge of the abyss.

Sex life is not inconsistent with spiritual attainment. Wild life or unrestrained passion is inconsistent with it. Sex life under law and restraint is spiritual in character. One can lead the life of a householder and yet be a hermit in temper. The Upaniṣad says enjoy by renunciation, *tyaktena bhujyeta*.

The goal of life is joy, serenity and not pleasure or happiness. Joy is the fulfilment of one's nature as a human being. We must affirm our being against the whole world if need be. When Socrates was condemned to death or when Jesus was crucified they did not take death as defeat but as fulfilment of their ideals. The aim of love is a happy harmony of man and woman. The concept of *ardhanariśvara* brings it out. 64 The wife does not belong to the husband but makes a whole with him. The wife is the root of all social welfare.

62 V 33 Cf. To me there is no joy in that union where the two are not equally ardent for each other.

*anaturakāṅkṣitāyāḥ prāndhyatā samāgamanasā vāpī sa manasā prāpī
paraspara-prāptiḥ niratā jarāśāśvataḥ kārīṇaḥ prāpī samanirāgasyāḥ — M.
III 15*

■ V 75

64. See R. I 56 *anulāyasaḥ karuṇābhāvanā* K I 51 *premanā karuṇārdhaharam
harasya*

krivindām khalu dharmyānām satpatnyo mūla lāraṇam

The wife is the *sahā dharma cārīnī*

nyam coraṣṭi yātrādāyus tatra sahadharmacārīnī bhavatu 85

She is with him in the performance of all his duties. Indumati was to Aja, a housewife, a wise counsellor, a good friend, a confidante and a beloved pupil in learning the fine arts.

grhinī sacnāḥ saḥhī mūḥaḥ priyāṅguyā lalite lālāḥidhau

Kalidāsa believes that marriage is fulfilled in parenthood. The physical attraction is sublimated through suffering caused by mis-understanding, separation, desertion, cruelty, etc., and attains its fulfilment in the child. The marriage of Śiva and Pārvatī was brought about for the birth of Kumārī. This country is named after Bharata, the son of Duryānta and Śakuntalā. In *Raghuvamśa*, it is said that the love of Dīpa and Sudāśinī attained increase when it was shared by the son also.

raihānganamnor iva dhara-bandhanam
 baddhva yat prema paraspārśrayam
 vibhaktam apy elasutena tat layoh
 paraspārśhopari parvaci vafa ६९

In *Raghuvamśa* III 23 Kālidāsa says that Dilipa and Sudāksinā rejoiced in the birth of their son even as Umā and Śiva were gratified by the birth of Kārtikeya, as Śaci and Indra by the birth of Jayanta.⁴⁷ The marriage of Dvyyanta and Śakuntalā found its fulfilment in the birth of their son Bharata. The birth of Kumāra was the main aim of the marriage of Śiva and Pārvatī. Kālidāsa loves children as it is evident from his descriptions of Bharata, Ayus, Rāghu and Kumāra.

For Kālidāsa the path of wisdom lies in the harmonious pursuit of the different aims of life and the development of an integral personality. He impresses on our mind these ideals by the magic of his poetry, the richness of his imagination, his profound knowledge of human nature and his delicate description of its most tender emotions. We can apply to him the words of Miranda in the *Tempest*:

O Wonder.

How many goodly creatures are there here!
How beauteous mankind is! O brave new world
That has such people in't

S RADHAKRISHNAN

63 V V 19 21-22

R III 54

67 umā-ṣṣāhāu sāra jannand yathā yathā jayantena saci purandīṣṭau
 tathā ṣṣāhā ed m sūtena mḍgadhīnanandāṭu tat-saḍṣena tat-samau

CRITICAL APPARATUS

(a) Manuscript material

The present text of the *Kumārāśambhāra* is based on the following manuscripts

- I 1 = India Office Library MS No 1001 *Kumārāśambhāra* text in Nāgarī script 7 cantos confuses ८ and ८ uses ८ for ८ omits 4th canto though in numbering the cantos it presumes its existence At the end of the 7th canto are added some verses, which have been added afterwards Fairly correct offers some good readings
- I 2 = India Office Library 2469E 3742 RRSG contains *Raghurāja* 3753 and *Kumārāśambhāra* cantos 1-7 in Nāgarī script written in Samvat 1806 generally agrees with our text
- I 3 = India Office Library 17954 E3758-59 *Kumārāśambhāra* Nāgarī script 7 cantos omits *Ratichūpa* text is mixed with Mallinātha's commentary which widely differs from the printed ones
- I 4 = India Office Library 2025 E RR etc
AG 3788 96
- Contains (1) *Ritwambhāra* named at the end of the cantos its title is *śambhāra* - *śambhāra* *Kālidāśakṛta* *gr̥̃ma* *varṇano nāma prathamah sargah* and so on
(2) *Karīraśāya* expounding the various forms of roots with illustrations in verses.
(3) *Kumārāśambhāra* first leaf missing first canto breaks off at 16th verse 2nd and 3rd cantos are complete of the 4th only one page is preserved written in Nāgarī script in a hurry virtually useless
- I 5 = India Office Library G3 marked on inside cover 800
E RR3G
3955, a fine manuscript containing 7 cantos in Bengali character, correct offers useful marginal notes
- I 6 = India Office Library G = 29 a good manuscript in Bengali character, written on modern paper agrees with I-5 on the whole, has served as a check for the text Some readings preserved only by this, seem original for which cp note on V, 68 It ends with the 86th verse of canto 5, after which begins the *Bhaktikāvya*, which also is left incomplete

I 7 = India Office Library 7th 32, a good manuscript in Bengali character, covers up to the 4th verse of canto 3, after which begins *Bhaṭṭilārya*, which covers only five cantos, generally agrees with I 5, I 6

I 8 = India Office Library 228 15G, an exceptionally valuable manuscript offering 7 cantos in Bengali script, written on modern paper, perhaps under the supervision of Prof Colebrook. It gives the commentaries of Mallinātha, Bharata, Brhaspati and Gopala, with a detailed index of contents and verses at the end, the finest manuscript used for this edition. It deserves publication.

B 1 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 7 cantos in Devanāgarī script, ends with

yādrām pustakam dr̥ṣṭam tādrām likhutam mayā |
yadi śuddham aśuddham vā mama doṣo na dīyate |

Samvat 1841 śravane masi vadi | śubham astu |
śuddhapratipadīyām idam pustakam likhutam Kāśyām |
śrīr astu | Śrīkr̥ṣṇase Gorvidāse (= Govindāya ?)
namo namaḥ | Śrī rāmacandraśe namaḥ | Śrīpaścāsūni
divasāni strīgama Mālativadanapatase bhavaha antari
lasita valapavamalatimakulato chavēḥ | Śrī rāmanāma |

B 2 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2. It offers, in Devanāgarī, 8 cantos with a commentary, it comments, at places, on words, which do not occur in the text. Colophon at the end of the first canto reads
'iti śrīgurjara—Gaṇeśopādhyāyasuta—Nārāyaṇa vīpaścīd
viracitayām Kumārasambhavatikāyām Nārāyaṇyabhi
dhāyām prathamah vargaḥ samāptaḥ |'

H 1 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 6 cantos in Devanāgarī (omitting the 4th) adding a brief gloss.

H 2 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2, offers in Devanāgarī, 4 cantos, with a commentary of Samayasundara Jaina, entitled *Bālabodhinī*, ends with the 2nd verse of the 4th canto.

H 3 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 3, Nāgarī script, beginning with p 129 and ending with p 165, starts with verse 66 of the 6th canto. It is the oldest of the lot from Hoshiyarpur.

H 4 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 4, Nāgarī script, begins with the 6th verse of the 6th canto, carelessly written.

H 5 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 5, Nāgarī script, has Samayasundara's *Bāla*

bodhini The manuscript breaks at verse 66 of the canto 3rd, resuming the 6th canto with its 1st verse breaks off after a few verses

P-1=Poonā manuscript No 1 BORI Library No 417 of 1891-93, folios 39 described in the catalogue, Vol XIII, Part I, No 123, the basis of our text of cantos 2-17 a correct manuscript in Nāgarī script but comparatively modern

P-2=Poonā manuscript No 2 No 677 of 1886-92 new No 19 folios 59, described in Vol XIII Part I No 119 a very good manuscript in Nāgarī script generally agreeing with our text, canto 8, however develops mistakes perhaps it was written by another scribe offers on the margin variants with explanations

P-3=Poonā manuscript No 3 No 25 of 1873 74 new No 24 folios 79, Nāgarī script, Samvat 1649 The original manuscript covered only 7 cantos the 8th being added afterwards, as is clear from the fact that the fourth page of 8th canto, written by a different hand, has been pasted on the last page of the 7th canto The manuscript is generally correct

P-4=Poonā manuscript No 4, No 473 of 1891-93, new No 17 described in Vol XIII, Part I No 122 Samvat 1675, covers 8 cantos in Nāgarī script a good manuscript offering at places original readings Colophon is important as it ends with a verse that stands at the beginning of the 9th canto

P-5=Poonā manuscript No 5, No 72-82 of 1893 84 new No 1 This covers, in Śāradā script up to the 23th verse of the 8th canto and then breaks off The manuscript, written on a variety of paper, may not be the work of one scribe It is correct and has been much used. Some leaves have been later on replaced It offers a good number of original readings

Vā-1=Vārāṇasī Sanskrit College Sarasvatī bhavana manuscript No 272, clear Nāgarī hand, prathamatrās used visargas often omitted revised up to the end of canto 6 with care, with variants minutely noted on the margin, abruptly breaks off with verse 85 of canto 8 one of the best manuscripts serving as the basis of our text

Vā-2=Vārāṇasī Sanskrit College, Sarasvatī bhavana with no number, written in a clear Nāgarī script, first leaf missing, fairly old, but rather inaccurate, goes up to verse 92nd of canto II Its second part begins with verse 23 of canto 8 and goes up to the end of it Then after a break of several leaves it begins with verse 4 of canto 10 which

it completes Canto 11 runs up to verse 45 and there it abruptly ends. It is a modern manuscript obviously prepared by some manuscript dealer for money's sake.

- Va 3 = Vārāṇasī Sanskrit College, Sarasvatī bhavana, No 2410 with Mallinātha's commentary up to canto 7 in clear Nagari script, fairly correct. The notable fact is that Mallinātha's commentary follows here a text which is different from the one offered by the manuscript. It checks Vā 1.

(b) *Printed editions*

- F Rev T Foulkes *Kalidāsa*, Vol 1, comprising *Megha sandeha*, *Raghutamsa* and *Kumārasambhava* ending with canto 8, all printed in Roman script at Madras, 1904, offers good variants, but necessarily an injudicious edition.
- Bh Bhau Dājī *Kumārasambhava*, edited by Bhau Dājī, offering 8 cantos with Mallinātha's commentary, and the rest bare text, published in Bombay, Śaka Samvat 1797, a good work on the whole.
- G Govindaśāstri *Kumārasambhava* first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half bare text, Khemraj Śrīkr̥padās, Bombay, Śaka Samvat 1847.
- E Sitarāma Kavi *Kumārasambhava*, first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half with the commentary of Pt Sitarāma Kavi, Nrupayasagara Press Bombay, SC 1946.
- T Tārānātha Tarkavācaspati bare text of cantos 8-17, Calcutta, 1926. The first 7 cantos with Mallinātha's commentary being prefixed to it in the B H U Library have also been designated as T.
- V1 Vithalnāth Pandita cantos 8-17, bare text, published in 'Pandita', 1866 Vol I Nos 1-9, with a concluding note added in the end.
- J Jivānanda Vidyāsāgara *Kumārasambhava*, cantos 8-17 with his own comment, Calcutta, SC 1890.

I leave out compilations like *Kalidāsa Granthavalī* by Pt Sitarāma Caturvedi Banaras and the notebooks prepared by teachers for class purposes.

(c) *The basis of the text*

Cantos 1-8 of our text are based mainly on Vā 1, P 5, and I 8 while for 9-17 we have drawn on P 1, Vā 2, and G, J, S, T and V1 published from Banaras, Calcutta and Bombay. The

manuscripts are as varied in their reading as the majority of them are corrupt and capricious offering at places the unusual feature of explaining in their commentary readings which do not occur in their text and this has added to the difficulties of the editor. To illustrate the point I may refer to I 8 which was perhaps prepared under the supervision of so scrupulous a scholar as Prof. Colebrook and has in addition the advantage of the commentaries of Mallinatha Bṛhaspati Bharata and Gopāla. I 8 reads for VI 19 c+d

adya tucceṣṭaram tasmāt
amaranānugrahaḥ tava |

The four commentators however annotate

adya tucceṣṭaram tasmāt
amaranānugrahaḥ tava |

Here we have preferred to follow the unanimous verdict of the commentators

For VI 42 a+b it has

vatra sphatikaharmyasya
naktam sopanapanktisū |

But the four commentators annotate

vatra sphatikaharmyasya
|

This agrees with Vā 1 and has therefore been retained.

VII 3a reads in I 8

śantanakṣkumacatuspatham tat

The four commentators follow *mahapatham*. We accept *catus patham* on the basis of Vā 1 and this gives good sense.

VII 15a reads in I 8

pratyuktakalaṅguru cakrur aśvāḥ

But Mallinatha explains *vinayasalal-guru* while Bṛhaspati Bharata and Gopāla adopt *pratyuktakalil-guru*. We have *prasaktakalil-guru* on the basis of Vā 1.

And if disregard of the text by the commentators or the scribes is so flagrant in I 8 its magnitude in other manuscripts may better be imagined than described.

Another practice common to the manuscripts is that each manuscript offering a commentary makes out its commentator to follow the text it chooses to offer. The result is that the same Mallinatha is found explaining the same verse with one reading in one manuscript and with quite another in the other manuscripts.

Mixture of variants is frequently met with. Typical is II 3' a+b in B-I which reads

bhavaḥ labdhatrava dattavarodimab

Obviously *bhavallabdhaiaro*—found in Va 3 and Bh— and *traya datta* read by others have been mixed up by B I. Instructive also is III 46a in B I

bhujangsamobaddhajatakālāpam |

which is a mixture of *bhujangamonnaddha* found in P 5 F G S T and *bhujangamobaddha* read by Va I 18 and others
See also I 5 on V 34a

tataḥ paramam om ity ukta |

Obviously this has confused *tataḥ paramam ity ukta* the standard reading and *tataḥ paramam om ukta* the intended reading of the I 5

VII 7c reads

nirṇabhī kauṭeyam upattabāṇam |

Here P 5 reads *nirbhinnakauṭeyam* in text but in comment it has *nabhīkauṭeyam jaghanimbaram yatra tada hi tad apasyate ghatikanāṣe* which clearly presumes *nirṇabhī* as the arch reading. The same is adopted by us in preference to *unnabhīkauṭeyam* and *nirbhulakauṭeyam* found in some manuscripts

Examples of confusion corruption mixture and interpolation can be multiplied but the few ones cited above will suffice to illustrate the point. This odd looseness of the manuscripts left us no alternative but to scrutinize all the available manuscripts minutely and pick out what was best in them or in some cases even in one of them and reject the rest though on a particular reading the rest might happen to agree. To illustrate the point take I 55d where all the manuscripts and printed texts read

kincit kyanatkinnaram adhyuvāsa |

while F alone reads

kincidgrat kinnaram

This we have accepted on the basis of the use of *√gr* praise which is singularly apt in the context.
Similar are

II 3^a *traya dattatarodgurnah* where we have adopted P 11 and H 2 rejecting *tarodirnah* unanimously read by other manuscripts and printed texts

III 19 c+d *api pras ddham yaśasaḥ hi pumsam ananjasadhāraṇam eva karma* |

Here we have followed P 5 rejecting the rest

III 63d *pūṇanti pake viparitam artham* |

Found in P 5 alone has been accepted against *pūṇanti* *loke* occurring in all others

- III 65c *visesitām bhānumato mayūkhaḥ*
Read by Vā-2 and H 5 (with comment *visesitām ruseṣitām prāptam*) has been adopted against *visesitām*, the accepted reading of all others. For significance of *visesitām* cp I 25
- III 63b *angaiḥ sphutadbālakadambakalpauḥ |*
Read by Vā 1 alone is preferred to *sphurad* found in others. The difference between *z* and *ṛ* is nominal for which cp my note on *galhā* in *Aiharia Prāśastikhyā* and *abhinivṛthāna-abhinivṛtana* in Kane volume
- IV 21a *Madanena vinī kṣita ratih |*
Found in P 3 alone has been adopted against—*ksatā*, occurring in others on account of the aptness of *√kṣ* in the context, for which cp V 54
- V 11b *stanāṅgarāgāramtāc ca kañcukāt |*
Offered by H 1 alone has been accepted against *kandukāt* found in others, and explained by commentators. The aptness of *kañcukāt* in the context needs no comment
- V 49c *karoti lakṣyam ravim asya cakṣmaḥ*
Read by I-5, I 6, I 8 (in Brhaspati, Bharata and Gopāla) is accepted against the overwhelming support for *civam asya*
- V 58c *iti svahastālikṣitā ca mugdhayā |*
Read by Vā 1 is preferred to the variety of readings offered by others, for reasons cp Rv III 15
- V 68d *vikṛnakṣāsthuparetabhṛmṣu |*
Found in I 6 alone is preferred to *vikṛnakṣāstha* read by all others. The significance of *vikṛnakṣāstha* needs no comment
- V 81a *vivṛvatā dosam apī cyaṭātmanā |*
Read by I 1, I 5, I-8 has been adopted against *vivṛvatā* found elsewhere, for it is an explanation, that has crept into text from comment
- V 84b *cacūla aṅgrastanabhūnavalkalā |*
Read by P alone has been adopted against *cacūla bāla stana* found in others. The use of *aṅgrastana* heightens the comeliness of the girl under reference
- VI 73, c+d *idam tu te bhaktinamram
arhadārādhanam vapuḥ |*
Read by P alone has been adopted against the variety of readings offered by others

- VII 4a ekeva satyam api putrapanktau |
Read by F alone has been accepted against *ekana* for the simple reason that Pārvatī was not the only daughter of Menā. The use of *iva* is therefore, happier here than that of *eta*, the difference between the two is that of a small matra alone
- VII 61b pade pade durnamite galanti |
Read by I 2 and P 3 has been adopted in preference to *durnamite* and other variants found elsewhere. The aptness of \sqrt{mi} 'fix' + *dur* in this context needs no comment
- VIII 36b jatarūparasa barhamandalah |
Found in F alone is far superior to the variants offered by others
- VIII 37d bhati kñcid iva śo'avat sarah |
Read by F alone is better than *śo'avat* found elsewhere. For reverse cp note on III 65c
- VIII 38c āśramah pravṛtadagryadhenavo |
Read by S has been preferred to *agnidhenavo* found elsewhere

There are passages where the manuscripts and printed editions are equally divided on a given reading. To cite only two examples KS I 1c reads

purvāparan toyanudhī vagahya |

This is the reading followed by a good number of manuscripts and printed texts, and it has been adopted by Mallinātha. Against *vagahya* are matched Vā 1, P 5, B 5, I 6 I 7, F all reading *viḡahya*, which is accepted by Brhaspati, Bharata and Gopāla and yields good sense. We have accepted *vagahya* on the basis of A 6 VII between verses 8 9

katamo jana purvāparasamudravagahaḥ
sānuman

Here the word *aragīḥa* qualifying *sānuman* ensures *vagahya* as the reading intended by the poet, cp also KS VI 69, a 6

acchināmālasamtānāḥ
samudrormyanivārtitāḥ |

This is the reading followed by a good number of manuscripts and this yields fair sense. Against this reading are matched Vā 1, P 4 I 1 I 2 I 3, H 3, P 5 I 5, I 8, B 1 and B 2 which read

acchināmālasamtānāḥ
samudrormynivārtitāḥ |

This also yields good sense. We have adopted the former on the basis of Rv, VI 77, a+b

ārūḍham adriṁ udadhiṁ vitānam
bhujangamānām vaṣaṭu pravistam |

This description of fame at once ensures *śamudromyini-rātrīāḥ* as the reading intended by Kāhādīa.

THE STORY OF KUMĀRASAṂBHAVA

The poem opens with a description of the Himālaya mountain—its grandeur and beauty, its floral and mineral riches and the fascinating scenes of life of its Kinnaras and Kirātas. Umā, the charming daughter of the lord of mountains, is next introduced and we are then informed of the visit of sage Narada, who predicts that the maiden shall be united in wedlock with Śiva. Hesitant to proffer the hand of his daughter himself to the great god, Himālaya commissioned his daughter to wait upon Śiva, who was practising penance in the neighbouring forest, and win his heart.

About this very time the demon Tācaka was terrorizing the gods, who resorted to Brahmā for rescue. Brahmā told them that the demon could be overpowered only by an offspring begotten of Śiva, and advised them to strive for accomplishing the union of Śiva with Umā. Acting on this advice, the lord of the gods, Indra, deputed Kāma, the god of love, on this mission. Accompanied by his wife, Rati, and his associate, Vāsanta, Kāma repaired to the forest, where Śiva was performing meditation. Flooding it with his own sensuous sunshine, Kāma made it wholly attuned to love and romance. Armed with his floral bow and arrows he proceeded to take a shot, but his courage failed him as he looked at the awe-inspiring and stern figure of the Mahāyogin. However, Umā appeared just at that moment and her sight infused, as it were, fresh vigour in the heart of Cupid. By this time Śiva had finished his meditation and had opened his eyes. Admitted to his presence, Umā proceeded to make the offering of a rosette of dried lotus seeds to Hara. This was a very propitious moment for Kāma who poised his infatuating arrow at the great god. For a second, Śiva lost self-control and glanced at Umā's face. But he immediately recovered from the lapse. To ascertain the cause of his mental perturbation he looked in all directions and noticed Kāma who was preparing to strike. The thought that his penance had been obstructed enraged Hara, and a fierce flame issued forth from his third eye and reduced Kāma to ashes. Śiva moved to a more secluded spot, away from the proximity of women, to engage in uninterrupted penance. Cupid's wife, Rati, wept very bitterly in her most poignant grief, and finally made the grim resolve of burning herself to death. A voice from the heaven dissuaded her from this

rash step and advised patience, predicting that her husband shall be brought back to life when Śiva marries Pārvatī

Frustrated in her first attempt to obtain Śiva as her husband, Pārvatī embarked upon a different course. She determined to propitiate Mahādeva by performing penance, and repaired to the peak of the Himalaya, which became inseparably associated with her name. Here she practised the severest of austerities, and it was now to suffering and surrender that she directed her whole being, faring on dew drops and chance leaves, even these were given up at a later stage. She sat amidst fires in summer and the icy waters during winter. Such rigorous disciplining of body and mind was soon to bring its reward, but not before she had passed through another test. Disguised as a youthful hermit, Śiva came to Pārvatī's penance grove and, ascertaining her purpose, began to disparage 'the great god' in order to shake Pārvatī's resolve. But she stood firm as a rock, and Śiva had to yield to her unflinching devotion. Soon the two were married, and then followed an all engrossing honeymoon lasting for more than a hundred years. But the time hung heavily on the gods. In their anxiety to obtain Śiva's offspring they commissioned Agni to apprise 'the great god' of their sad plight and repeat the request for the means of deliverance. Assuming the form of a pigeon, the Fire god effected his entry into the pleasure apartment. A frown appeared on Śiva's forehead as he recognized the bird as Agni in disguise. Appeased by the soft words of the messenger of the gods, Śiva gave a minute's thought to the request, and then next moment forced his mercurial substance of undying youth into the Fire god.

A drink of infinite bliss! And a heat like wine poured through Agni's dancing veins. But the pleasure was only for a while and the next moment this dazzling experience of flashing liquid struck him as excruciating pain. Unable to carry the fire, he deposited it into the Ganges. A molten stream of pain ran down the entire volume of the holy river, whereupon she slyly sent it into the six Kṛttikās who were having their bath. They too experienced, though only for a moment, a pleasurable sensation, but soon this fire became too hot for them. They drew away from the river, and squeezed it out over the Śaravāna where it condensed into the shape of a haloed child inheriting the timeless youth of Mahākālā. This was the War god—Kārtikeya.

Now both the Ganges and the Kṛttikās claimed possession of the child, but just then appeared Śiva and Pārvatī and took away the child, a prodigy of prodigies who in the short span of six days attained not only youthful vigour but also mastery over the lores and skill in the use of arms, under the fostering care of his parents. Indra had to exert himself once again, to have the Kumāra to lead the army of the gods. Śiva consented and the divine hosts, headed by Kumāra, marched against Tāraka, who came out scoffing at the enemies. Terrible omens greeted Tāraka, but undaunted,

he plunged into the battle, and worked havoc in the ranks of the gods. Finding that the soldiers of the divine army were no match for him, and the demon was now frantically advancing towards him, Kumāra threw his lance. Struck in the heart the demon fell to the ground to the great joy of the gods.

THE LATTER HALF

A critical analysis of the Kumāra-problem as it evolved in the Brāhmanas,¹ Puranas² and the Epics³ and its comparison with that presented by Kālidāsa in his *Kumāra-ambhara* would reveal that our poet based his work not on any one of these but took the essence of all, judiciously selecting the vital strands of the story from each and building of these strands a composite whole in which one can relish the quintessence of all the three presented in the highest poetic form. Kālidāsa's pointed reference to the eight forms of the Rudra-Śiva and his significant insistence on the fiery nature of the Kumāra, begotten of the wedlock of Śiva and Pārvatī, reminds us of the *Sa'gpatha* account of the birth of Kumāra as the ninth form of the Rudra-Śiva and it is this ultimate form of the Rudra-Śiva, whose birth and exploits form the central theme of the *Kumāra-ambhara*.

And if this is so, the irrefutable conclusion will be that the second half of the poem, depicting the birth and exploits of the fiery Kumāra, is genuine, and it is for this reason that we have included it in the present edition of the poem, *Kumāra-ambhara*.

1 Cp. *Satapatha Brāhmaṇa* VI. 1.3 7-20

2 Cp. *Skanda Purāṇa*, Ānanta Khanda, Ch. 39, Naga Khanda, Hatakesvara mahatmya, Ch. 245-247 and 264, *Vāya Purāṇa*, Śraddhākalpa, Ch. 11, *Brahma Purāṇa*, Gautama-mahatmya, Ch. 23, *Brahmanda Purāṇa*, Upodghata Pada, Ch. 10, *Vimudharmotara Purāṇa*, Ch. 24, *Brahmaravarta Purāṇa*, Gaṇapati Khanda, Ch. 1, *Varāṇa Purāṇa*, Ch. 51-53 *Bṛhad dharmotara Purāṇa*, Ch. 33-33, *Varāṇa Purāṇa*, Ch. 22 *Mātrya Purāṇa* Ch. 154-160, and *Śiva Purāṇa*, Ch. 9-21

3 Cp. *Pāṇinīya*, Bala Kanda, Ch. 36-37, *Mahābhārata*, Vanaparva, Ch. 233-231

॥ प्रथमः सर्गः ॥

अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराज ।
पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्य
स्थित पृथिव्या इव मानदण्ड ॥ १ ॥
य सर्वं गत्वा परिकल्प्य बत्स
मेरौ स्थिते दोग्वरि दोग्दक्षे ।
मास्वन्ति रत्नानि महोपवीश्व
पृथूपदिष्टा दुदुहर्घरित्रीम् ॥ २ ॥
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्द्रो किरणेष्विवाङ्क ॥ ३ ॥
यद्वाप्सरोविभ्रममण्डनाना
मपादयित्री निस्तरं विमलि ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

- 1 c So majority, F, G and Mallinātha in 18 वारिनिधी;
Vā-1, P-5, I-5, I-6, I 7, F विगाह्य, -others वगाह्य, Brhaspati
विगाह्य = विलाह्य, Bharata विगाह्य = अवनम्य and सपत्य;
Gopala विगाह्य = अवलम्ब्य but Mallinātha वगाह्य = प्रविश्य
accepted by us, for which cp कतमोऽयं पूर्वोत्तरममुद्रावगाहि —
सोनुमान्—AŚ, VII, between verses 89, cp Rv, XIV,
76, where F has विगाह्य but others adopt वगाह्य
- 2 ॥ 1-3 दोग्वरि दोग्दक्षमये मेरौ दोग्वरि स्थिते दोग्दक्षे obviously a
confusion of text and comment
- 3 H-5 reverses order of 3-4

आमेखल सचरता धनाना
 छायामिषे सानुगता निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
 शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा ॥ ५ ॥
 पद तुपारसुतिघौतकत
 यस्मिन्नदृष्ट्यापि हतद्विपानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्
 मुक्ताफलैः केशरिणा किराता ॥ ६ ॥
 न्यस्ताक्षरा घातुरसेन यत्र
 भूर्जत्वच कुञ्जरबिन्दुशोणा ।
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम्
 अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
 य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
 दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
 उद्गास्यतामिच्छति किनराणां
 तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
 कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
 विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम् ।

- 5 Vā 1 omits this śloka a So Br, Bhar, Gop in I 8, ह्ये = आश्रयने मासि, others छायामथ
- 6 a P 3, P 4, I 6 श्रुति, P 3 has on margin सुति c P 4, H 1, F विदन्ति, H 2 I 8 correct मार्गान् into मार्गं d I 5 केशरिणा
- 7 I 3 omits this śloka d H 1 लेपकृषयो—, F retains l here though it invariably has r in lekha, Vā 1—योपयोगम्
- 8 a B 1 रन्ध्रमार्गान् d Vā 2, P 3, H 2 स्नानप्र—, P 3, P 5, I 6, I 7—आस्नानप्र—, on the assumption of—शान् तान—
- 9 a I 8—कण्डू c P 2, P 3, P 4, I 6 युन—, P 5 समीर for प्रसृत d Vā 3 reads

यत्र स्रुतसीरुतया प्रसूत.
 सानूनि गन्ध सुरभीकरोनि ॥ ९ ॥
 वनेचराणा वनिनानन्वाना
 दरोगूहोत्तङ्गनिपक्वभास ।
 भवन्ति यत्रोपधनो रजन्वाम्
 अनेल्पूरा सुरतप्रदीपा ॥ १० ॥
 चङ्गेजयन्मङ्गुलिपाणिभासान्
 मार्गे गिलोनूनहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्बह्श्रोणिपयोऽरातां
 भिन्दन्ति मन्दा गनिमस्वनुन्ध ॥ ११ ॥
 दिवाकराद् रक्षति यो गुह्यानु
 लीन दिवा भीतमिवान्वकारम् ।
 क्षुब्धेऽपि नून शरण प्रपन्ने
 ममन्वमुच्चैः निरमा मतीव ॥ १२ ॥
 लाङ्गुलविभेपविसर्पिणोर्मैर्
 इतस्मिन्तत्त्वन्दमरोचिगीरे ।
 यम्यार्थयुक्ता गिरिराजभञ्ज
 कृवंति वाल्म्यजनैश्चमयं ॥ १३ ॥
 यत्राङ्गुकाङ्गोपविलम्बिताना
 यदृच्छया किपुष्पाङ्गनानाम् ।

यत्र स्रुतसीरुतया प्रसूत सानूनि गन्ध सुरभीकरोति ।
 कङ्कालकङ्क कस्तिनिर्विनेषु विपट्टिताना मरुद्रुमानाम् ॥

- 10 b P 2—गूहच्छङ्ग—, Vā-3, P-5, I 1 निपक्व—, Vā-2 विपक्व—
 11 d H 1 अस्तिमन्ध—
 12 d B-1, I-5, I-6, I 7, I-8—नामनीव
 13 b Vā-2 I 1, I-3, B-1 चन्द्र—, P-5 चन्द्रमरोचिगुप्ते.. d Bb
 वाल्—
 14 c द्वार F, Bb., G, S, I-8, Vā-3, P-5, I 1, H 2, द्वारि Vā-2,
 P 2, P-3, P-4, I 2, I 3, I 4, I-5, I-6, I 7, H 1

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्
 तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्झरशीकराणा
 वोढा मुहु कम्पितदेवदारु ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगै किरातैर्
 आसेव्यते भिन्नशिसृण्डवर्ह ॥ १५ ॥
 सप्तपिंहस्तावचितावशेषाण्य
 अधो विवस्वान् परिवर्तमान ।
 पत्नानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 मार घरित्रीघरणक्षम च ।
 प्रजापति कल्पितयज्ञभाग
 शैलाधिपत्य स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
 स भानसी मेरुसख पितृणा
 कन्या कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञ ।
 मेना मुनीनामपि माननीयाम्
 आत्मानुरुपा विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
 कालक्रमेणाथ तयो प्रवृत्ते
 स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

- 15 α P 3 P-4 I 2 I 7 लीक & V 2, P 2 तिपण्डि, I 8 वर्ह-
 16 α F हस्तावचि— Cp 61a
 17 α F मवेक्ष At this sloka I 4 breaks off and begins
 second sarga After this I 2 adds —
 तपोवर्नस्तस्वदुशामुपीणा मध्य मुगै प्रथवर्नैश्च (प्रस—) गाङ्गे ।
 पुनाति लोचनितय पृथिव्या स्थितोऽप्यग्र ह्रम इहाद्रिरूप ॥
 18. α H I—सखा
 19 α F, P-4 मनोहर P-5 omits this sloka

मनोरम यौवनमुद्धृत्या
गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्या. ॥ १९ ॥
असूत्र ना नागवधूपमोग्य
मैनाक्षमम्भानिधिवद्वसत्यम् ।
ऋद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रगताद्
अवेदनाज्ञ कुलिशस्तानाम् ॥ २० ॥
अथावमानेन पितु प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती यागविमृष्टदेहा
ता जन्मन शैलवधू प्रपेदे ॥ २१ ॥
मा भूयराणामधिपेन तस्या
समाधिमत्यामुदपादि भन्या ।
सम्यक्प्रयागादपरिस्तताप्रा
नीताविबोन्माह्नुणेन सपत् ॥ २२ ॥
प्रमत्तदिक् पासुविविक्लवान्
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणा स्यावरजङ्गमाना
मुखाय तज्जग्मदिन वभूव ॥ २३ ॥
तया दुहित्रा सुतरा सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकारे ।
विद्वरमूमिर्नवमेघशब्दाद्
उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

- 20 a II 1—पयोधं but in comment—पभाध d G—शङ्खानाम्
21 a So F, S, T, P-5, H-5, Bh., others—शारदा—
22 c H 2—दपि रक्षिताया with comment रक्षिताया पालिताया,
Vā-2—गार्दिव लीनताया
23 a So F, P-4, G, others पांशु
24 a Vā-3, P-3 H-5, A दुहित्रा, F जनित्री b So Vā-3, P-4,
I 1, I-5, I-6, I-7, I-8, T, F, G, H-5, Bh.,—ने in others.

दिने दिने सा परिवर्धमाना
 लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
 पुषोप लावण्यमयान् विशेषान्
 ज्योत्स्नान्तराणीव बलान्तराणि ॥ २५ ॥
 सा पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
 बन्धुप्रिया बन्धुजनो जुहाव ।
 उ मेति माना तपसे निपिद्धा
 पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम ॥ २६ ॥
 महीभूत पुनवतोऽपि दृष्टिस्-
 तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
 द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥
 प्रभायहत्या शिखयेव दीपस्
 त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्ग ।
 सस्कारवत्येव गिरा मनीषी
 तया स पूतश्च विभ्रूपितश्च ॥ २८ ॥
 मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि
 सा केन्दुकै कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
 रेमे मृदुर्मध्यगता सखीना
 श्रीडारस निर्विंशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥
 ता हसमाला शरदीव गङ्गा
 महोषधीर्नक्तमिवात्मभास ।

० So majority and four commentators, Vā 1, H 1, H 2
 H 5 वैश्यं—

- 25 ० F रेखा c Cp विशेषिता मानुमतो—III, 65 d P 3 योत्स्ना—
 26 c So Vā 2, Vā 3, P 2, P 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, I 5 I 6
 I 7, I 8, H 1, H 2, B 1 B 2 Cp III 41d others तपसो
 29 b P 5 पुत्रिकैश्च d P 5 बाल्यम्
 30 b F S, T, Bh. पक्षि, majority—पक्षीर्न—

म्थिरोपदेशामुपदेशकाले
 प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥ ३० ॥
 वसन्तत मण्डनमङ्गयष्टेर्
 वनामवाह्य करण मदस्य ।
 कामस्य पुष्पव्यनिरिक्तमन्त्र
 वात्यान् पर साय वय प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 उन्मीलित तूलिकप्रेव चित्र
 सूयान्गुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 वभूव तस्याश्चतुरस्त्रगोमि
 वपुर्विभक्त नवयौवनेन ॥ ३२ ॥
 अम्बुधराङ्गुष्ठनखप्रभामिर्
 निक्षेपजाद् रागमिवोद्गिरन्ती ।
 आजल्लतुस्तन्वरणौ पृथिव्या
 स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥
 सा राजहंसैरिव सनताङ्गी
 गतेषु लीलाञ्चितविभ्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रभुपदेशलुब्धैर्
 आदित्नुमिर्नूपुरदिशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥
 वृत्तानुपूर्व च न चातिदीर्घे
 जङ्घे शुभे मृष्टवतस्तदीये ।
 शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्
 लावण्य उत्पाद्य इवाम यन्त्र ॥ ३५ ॥

31. b F वनामवाह्य
 32 c Bh., F 2—रथगोमि, F रथगामि आ for गामि is frequent in F
 33 a H 2 जतनता—with comment असुनता निता b I-6, I 7
 निता—
 34 a I-5, I-6—ताङ्गा b F., G., Bh., T विभ्रमेषु. d Vā 1, S,
 Bh. निञ्जि—
 35 d H 2 लावण्यमु—with comment किञ्चिद् लावण्यमुत्पाद्य

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वाद्
 एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषा ।
 लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूप
 जातास्तदूर्वोरूपमानवाह्या ॥ ३६ ॥
 एतावता नन्वनुमेयशोभि
 काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया ।
 आरोपित यद् गिरिशेन पश्चाद्
 अनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥
 तस्या प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्र
 रराज तन्वी नवरोमराजि ।
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चि ॥ ३८ ॥
 मध्येन सा वेदिविलम्बमध्या
 बलित्रय चारु वभार बाला ।
 आरोहणार्थं नवयौवनेन
 कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

36 a H 1 नगेन्द्र ■ H 2—गाहूरूप d P 5 तदोर्बो—

37 a P 5—मेयकान्ति ■ F गिरितेन

38 b I 5, I 6 I 7—रोमराजी, H 1 राजी c I 7 सिते— After
38 I 2 reads —

गभीरनाभिहृदसनिधाने रराज नीला नवरोमराजि ।

मुने दुभीतस्तनवक्रयावचञ्चुच्युता शैबलमञ्जरीय ॥

Vā-1 also has it on top margin but while numbering the śloka it does not count this. This shows that Vā 1 considered this as spurious — it does not occur in majority of MSS. Correct Rv, XVIII, 20 उन्नत—into नत— accordingly

39 ■ F साधु व— c P 5—तस्य वामेन, Bharata explains it as an option but justifies our reading d F सोपान—

अन्योन्यमुत्पीडयन्नुत्पलाक्ष्या
 स्तनद्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
 मध्ये यथा द्याममुत्तस्य तस्य
 मृणालनूत्रान्तरमप्यलम्ब्यम् ॥ ४० ॥
 शिरोपपुष्पाधिकसौकुमार्यो
 बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
 पराजितेनापि कृनो हरस्य
 यो कण्ठपाशो मकरज्वरेण ॥ ४१ ॥
 निर्भन्विनाशोऽदलप्रभृति
 पाणिद्वय चारुनख तदीयम् ।
 नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभा
 व्योम्नः प्रदोषे विपत्नीचकार ॥ ४२ ॥
 कण्ठस्य तस्या स्तनवन्धुरस्य
 मुक्तावलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
 माधारणो भूषणभूष्यनाव ॥ ४३ ॥

- 40 b I 2, I-5, I-6, I 7, I-8, P 2—द्वय चारु—, P-5 चारु
 तथा विष्—, not noted by commentators but cp स्तन द्व
 भूव शेषविस्तारपाण्डु Md. I 18 where विस्तार is emphasized
 which is exactly the sense of वि—
- 41 Omitted by I 7
- 42 Sloka omitted by F, P-5, Bh, Vā-3, in I-8 not commented
 upon by Mallmatha, but explained by Brhaspati,
 Bharata and Gopāla I-3, P 2, Vā 3 have it but they read
 it before 41, while H 1 puts it before 39
- 43 a So Mallmatha in I-8—वन्धुरस्य नम्रस्य, Brhaspati—
 वन्धुरस्य नम्रस्य मुन्दरस्य का, Bharata—व—मुन्दरस्य, Gopāla—
 व—मुन्दरस्य b I-8 Mallmatha निस्तलस्य वर्तुलस्य, with him
 agree Brhaspati Bharata and Gopāla, I-5, Vā-2, P 2, P-3,
 P-4, P-5, H 1, H 2, I-6, I 7, Bh, F निस्तुल्य I 1 reads
 verse 41 after verse 43

चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
 पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।
 उमामुख तु प्रतिपद्य लोला
 द्विसत्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मी ॥ ४४ ॥
 पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्
 मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
 ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्
 ताम्रोष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य ॥ ४५ ॥
 स्वरेण तस्याममृतसुतेव
 प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
 अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
 श्रोतुर्वितन्त्रीरिव तादृशमाना ॥ ४६ ॥
 प्रवातनीलोत्पलनिर्विण्णेषम्
 अधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
 तथा गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्यस्
 ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥ ४७ ॥
 तस्याः क्षलाकाञ्जननिर्मितेव
 कान्तिर्भूवोरायतलेखयोर्या ।

- 45 c P 5 विशदप्रभस्य ता— d So Vā 1, F and Brhaspati on it in
 I 8, others ताम्रोष्ठ, but cp II, 30, 39, VI, 45 सक्म्योष्ठै
 46 a Vā 3—स्या अमृत—but in comment it has तस्याम्, I 2
 —मृतसुतेव, I 6, I 7—मृतश्रुतेव, so I 8 with all commenta-
 tors F—मृतसितेव, for which cp द्विम् for दुम् occurring in it
 more than five times c and d, I 6, I 7, I 8—पुष्टा
 प्रतिकूलशब्दा, F—पुष्टा, तादृशमाना
 48 b F—भिर्बोरायतरेखयोर्या, cp note on अमृतसुतेव c—चिकुराम्
 P 5, others—चनुराम् followed by all commentators, but
 cikurām = 'punishing others without consideration'
 gives better sense

ता व्रीक्ष्य लोलाक्षिकुरामनङ्ग
 स्वचापमौन्दर्यमद भुमोच ॥ ४८ ॥
 लज्जा निरश्वा यदि चेन्नमि स्याद्
 अमशय पर्वतराजपुत्र्या ।
 त केनपाश प्रममीक्ष्य वुर्युर्
 बालप्रियत्व क्षियिल क्षमय ॥ ४९ ॥
 भवोपमाद्रव्यममुच्चयेन
 ययाप्रदेन विनिवेशितेन ।
 मा निर्मिता विश्वमृजा प्रयत्नाद्
 एकस्यमौन्दर्यंदिदृक्षयेव ॥ ५० ॥
 ता नारद कामचर कदाचित्
 कन्या विल प्रेक्ष्य पितु समीपे ।
 ममादिदेगैकवधू भवित्री
 प्रेम्णा शरीरार्थहरा हरस्य ॥ ५१ ॥
 गुर प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽप्यास्
 तस्यी निवृत्तान्यवराभिलाष ।
 ऋते कृद्धानोर्न हि मन्वपूतम्
 बर्हन्ति तेजास्यपराणि ह्यम् ॥ ५२ ॥
 अयाचिनार न हि देवदेवम्
 अद्रि मुता ग्राहयितु शक्नाक् ।
 अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधुर्
 माध्यस्थमिष्टेऽप्यबलम्बतेऽर्थे ॥ ५३ ॥

43 a Ya 1 निम्नता d Ya 2, 1a 3, P 3 P-4, Bh क्षर—

53 a and b F—नहि देवमद्रि मुता प्रतिग्रहि— d Majority
 —स्य—, —स्यमुदासीनत्वम्, “a read and explained by the
 four commentators in I-8, I 3 corrects—स्य—into—स्य—
 which is the reading of Bh

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

तस्मिन् विप्रकृता काले तारकेण दिवीकस ।
तुरासाह पुरोघाय घाम स्वायभुव ययु ॥ १ ॥
तेषामाधिरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसा सुप्तपद्माना प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥
अय सर्वस्य घातार ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य प्राक् सृष्टे केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥
यदमोघमपामन्तरुप्त बीजमज त्वया ।
अतश्चराचर विश्व प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेक कारणता गत ॥ ६ ॥
स्त्रीपुसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्ते सिंसृक्षया ।
प्रसूतिभाज सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

- 1 a P 5, I 1, I 3, I 7, I 8 with four commentators—केन, cp d note
- 2 c F सरसा सु—
- 3 d I 8 प्रणिपत्या—, P 4 reads this śloka before ॥
- 5 c I 5, I 6, I 7 अदश्च— d I 8 प्रभवस्तस्य गीयते with Mal
अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवत्यस्मादिति प्रभव कारण गीयते, Br अद इद
चराचर जगन् प्रभवो गीयते मुनिभिः, Bhar अद इद चराचर विश्व
तस्य बीजाय प्रसव फल गीयते, so Gop F तस्य रीयने with
गीयने in footnotes
- 7 a I 5 I 6, I 7—मावी, noted by I 8 and followed by Br
Bhar and Gop
- 8 a I 5 I 6, I 7—परिणामेन, noted by I 8 on margin and
followed by Br स्वकालस्य देवत्वगतस्य परिणामेन पद्मवर्णनेन

स्वप्नावबोधौ भूताना तावव प्रलयोदयो ॥ ८ ॥

जगद्योनिरयोनस्त्व जगदन्तोऽप्यनन्तक ।

जगदादिरनादिम्ब्व जगदीशोऽप्यनीश्वर ॥ ९ ॥

आत्मानमात्मना वेत्ति नृजस्थात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयमे ॥ १० ॥

द्रव सघातकठिन स्यूत सूक्ष्मो लघुर्गुरु ।

व्यक्तो व्यक्तेन रश्चामि प्राकाम्य ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

उद्धात प्रणवो यामा न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यत्त फल स्वर्गं ताना त्व प्रमवो गिराम् ॥ १२ ॥

त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीन त्वामेव पुरुष विदुः ॥ १३ ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परिपावेन वा; Bhar कालपरिणामेन समयपरिपावेन, Gop. is confused स्वकालपरिणामेन ब्राह्मण धानेन मनुप्राक्तन परिणामेन? ४३ २ मित्ररात्रि—, F-1, F व्यस्तरात्रि— c and d P-5 यौ स्वप्नावबोधौ तावेव भूताना प्रलयादयो, I-5, I-6, I 7, Bh, B 1 यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूताना प्रलयान्ता, I-8 मुष्ठावबोधौ भूताना तावेव, followed by Mal.—मुष्ठा— निद्राजागरी, Br मुष्ठा—याग-निद्राजागरी, Gop मुष्ठा—निद्राजागरणे, but cp Mal. स्वप्ना—in other editions?

9 ४ F, Bh, G—न्या निरन्तक- d G, Bh, F निरन्तक-

11 ४ I 8 स्यूतम्—

12 a उद्गीथ Vā-1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 1, I 2, I 3, I-4, Vā-3, B-1, B 2, H 1, H 2, H-5, उद्धात Bh., I-5, I-6, I 7, I-8 (with four commentaries), Bh., F, S, T Commentators cite “स्यादभ्यादानमुद्गीथ जारम्भ इति चामर ” and स्यादभ्यादान-मुद्धात जारम्भ इति चामर to suit their reading, cp Rv, I, 11, IV, 20 F has in footnote उद्धात which may be उद्गीति

13 a F तामाम—

14 d F. विधाता वेदमा—

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥
 त्वमेव हव्य होता च भोज्य भोक्ता च शाश्वत ।
 वेद्य त्व वेदिता चासि ध्याता ध्येय च यत्परम् ॥ १५ ॥
 इति तेभ्य स्तुती श्रुत्वा यथार्था हृदयगमा ।
 प्रसादाभिमुखो वेधा प्रत्युवाच दिवीकस ॥ १६ ॥
 पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥
 स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावंरवलम्ब्य व ।
 युगपद् युगबाहुभ्य प्राप्तैभ्य प्राज्यविक्रमा ॥ १८ ॥
 किमिति द्युतिमात्मीया न विभ्रति यथा पुरा ।
 हिमविल्लष्टप्रसादानि ज्योतीषीव मुखानि व ॥ १९ ॥
 प्रशमादचिंषामेतदनुद्गूणंसुरायुधम् ।
 वृत्रस्य हन्तु कुलिशं कुण्ठिताधीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

- 15 c F त्व वेद्य वे—, majority वेद्य च वेदिता चासि, B 1, I 8 वेद्य वेदयिता चासि with Mal वेदयिता साक्षात्कर्ता, Br वेदयिता ज्ञाता, चुरादि, Bhar वेदयिता ज्ञापक फलदातेत्यर्थः, Gop वेदयिता ध्याता but Mal in others वेदिता d F, I 8 तत् परम्
 16 b So Va 2, G, Bh, I 8, Mal followed by Bhar, but Br and Gop—बह— c I-5, I 6, I 7, V& 3 ब्रह्मा प्रत्यु—
 17 See Rv X, 36
 18 c and d of 18 and the whole of 19 is omitted by I 6
 19 a I-5 I 7, I 8 किमिमा followed by commentators G, Bh, F किमिद, so read by Mal in I 8 c So V& 3 P 3, P 5, Bh, F G, S, T—प्रकाशानि,—प्रभावानि Va-1, I 8 followed by Mal Br, Bhar
 20 ॥ So Bhar in I 8 from उद्गूर 'raise', F notes अनुद्गूणीगुरा— as variant, Bṛhaspati and Gopāla in I 8 have अवगूणमु— (अवगूणानि आच्छादितानि) while Bharata reads अनुद्गूणं— (= अनुद्यन) explaining also अवगूण d V& 2—तास हि ल—, P 4 corrects—नधी—into—ताधी—, V& 3 P 3 I 6, H 2—तधी—

किं चायमरिदुर्वार पाणी पाग प्रचेनस ।
 मन्त्रेण हनवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रित ॥ २१ ॥
 कुबेरस्य मनश्चात्य धमतीव परानवम् ।
 अपविद्धगदो बाहुभङ्गनाख इव द्रुम ॥ २२ ॥
 यमोऽपि विलितन् भूमि दण्डेनास्तमिनचिषा ।
 कुस्तेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालानलाधवम् ॥ २३ ॥
 अमी च कथमादित्या प्रतापस्रनिर्गोलला ।
 चित्रन्यम्ना इव गता प्रक्षामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
 पर्याकुलत्वान्मस्ता वेगमङ्गोजुमीयने ।
 अम्भसामोघमरोध प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥
 क्षावर्जितजटामौलिविलम्बिगनिकोटय ।
 रद्राणामपि मूर्धानं क्षतहृत्कारशमिन ॥ २६ ॥
 लब्धप्रतिष्ठा प्रथम यूय किं बलवत्तरं ।
 अपधादैरियोन्मगा वृत्तन्यावृत्तय परं ॥ २७ ॥
 तद् बून वत्सा किमिन प्रार्ययध्व समागता ।
 मयि सृष्टिर्हि लोकाना ग्हा युष्मास्ववन्धिना ॥ २८ ॥

- 22 d F द्विम-
 24 b F, Vā-3—नन—, Br in I 8, I-5—लिति—, I-6—नत—,
 H 2 comments क्षत नाग तन गीतला, cp XVII, 51 हनि—
 हन? c I-5, I-8 इवावाना.. d I 2, I-5, I-6, I 7, I-8—कदगिन
 Compare Mallinatha on these two readings. In I-8 he
 supports—कदगिन while in S, G, T he goes with
 —वनीयताम्
 26 d Vā-2, P 2, H 2, I 8—अनाहृत्कार—followed by four
 commentators, P-3, I-5, Vā-3 (comment)—अनाहृत्कार—
 27 b I-6, I 7 न क्षुद्रं स्य रणात्तरं, न क्षुद्रं स्य बलात्तरं I-8 followed
 by all commentators c See Rv V, 7
 28 b P 2, P 3, I 2 G प्रार्ययध्वे, P-4 corrects—ध्वे into—ध्वन्,
 cp XII 35-37 c H 2 मताना d F—न्यिना-

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
 गुरु नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास वृत्रहा ॥ २९ ॥
 स द्विनेत्र हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।
 वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥
 एव यदात्य भगवन्नामृष्टं न परे पदम् ।
 प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥
 स्वया दत्तवरोद्गूर्णस्तारकाख्यो महासुर ।
 उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ३२ ॥
 पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
 दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥
 सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निर्पेवते ।
 नादत्ते केवला लेखा हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥
 व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तोयसाध्वसात् ।
 न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृत्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

- 29 d I 3, I 8 प्रेरयामास वासव noting देशयामास as a variant, G नोदयामास वृत्रहा, Bh चोदयामास वासव
- 30 a I 5, I 6, I 7, I 8 द्विनेत्रो with Mal—त्र b I-5, I 6, I 7 दशचक्षुः सनाधिकम्, I 8 notes चतुर्दशसताधिक as a variant
- 31 b I 3, I 8 समृष्ट, but Mal आमृष्टमाक्षिप्त, Br आमृष्ट विलुप्त, Bhar आवृष्ट गृहीत; I 6 आवृष्ट d F ज्ञास्यसे, P 5, I-5, I 6 I 7 ज्ञास्यसि प्रभु, noted by I 8 and followed by Br and Bhar
- 32 a So P 2 H ॥ with comment उद्गूर्ण उदय प्राप्त, cp note on II, 20 with Mallinātha on it अनुद्गीर्णं = अनुदित Majority with F उदीर्ण, Vā 3, Bh भवन्त्यद्वयोदीर्ण, noted by I 8 B 1 भवन्त्यद्वयोदयदत्तवरोदीर्ण mixture of the two variants = P-4 उपद्रवाय
- 34 = F रेखा
- 35 Śloka omitted by Vā 3, I 2

पर्यायमेवामुन्मूज्य पुष्पमभारतन्परा ।
उद्यानपालसामान्यमृगवन्तमुपासते ॥ ३६ ॥
तन्मोपायनयोग्यानि रत्नानि मरिता पति ।
वयमप्यम्भसामन्तरानिष्यते प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥
ज्वलन्मणिशिखाञ्चैन वामुकिप्रमुखा निनि ।
स्थिरप्रदीपनामेव्य भुजगा पर्युपासते ॥ ३८ ॥
तत्तृतानुग्रहापेक्षी त मुहूर्तद्वन्द्वहारितै ।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविम्पणं ॥ ३९ ॥
इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जन ॥ ४० ॥
तेनामरवधूहस्तमदयालूनपल्लवा ।
अभिज्ञादष्टेदपानाना क्रियन्ते नन्दनद्रुमा ॥ ४१ ॥
वीज्यते स हि समुप्त श्वाममाधारणानिलं ।
शामरं सुरवन्दीना वाष्पशीकरवर्षिभि ॥ ४२ ॥
उत्पाटन मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरिता खुरै ।
आनीडपर्वतास्तेन कल्पिता स्वेपु वेदममु ॥ ४३ ॥

- 36 b So Vā-1, P-3 correct c F —नामान्यम्— After this sloka P-4 has 39
- 37 d H 2, Vā-3 ममीक्षते but in comment Vā 3 has प्रमीक्षते
- 38 b I-5, I 6, I 7 वामुकिप्रहिता, noted by I 8 as a variant
- 39 b Vā-3 प्रवह दूत—, I 7 त पुनर्दूत— d I-5, I-6 स्वर्गद्रुम— noted by I 8 and followed by Gop
- 40 c F शाम्येत् with शाम्येत् in footnotes, H 1 प्रसूत— with comment प्रयुपकारेण विरूपकरणेन, so H 2, H 5
- 41 a Vā-3 I-5, I 6, I 7, I 8, G, Bh, T—हन्ति
- 42 a So Vā-2, Vā 3, P 2, P-5, I 1, I-4, H 2, H-5, G, S T, I 2, I 6, I 7, P 3, P-4, I 8 मनुज = P-5 सुरवन्दीनि noted by I 8 d F नाप्य Vā 1, S—मीकर— H 1, H 2 H 5, B 1, H 2 read this sloka before 41
- 43 a I 8—ति b Vā 1 खुरै

मन्दाकिन्या पय शेष दिग्धारणमदाविलम् ।
 हेमाम्भोरुहशस्याना तद्वाप्यो घाम साप्रतम् ॥ ४४ ॥
 भुवनालोकनप्रीति स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
 खिलीभूते विमानाना तदापातभयात् पथि ॥ ४५ ॥
 यज्वभि समृत हव्य विततेष्वध्वरेषु स ।
 जातवेदोमुखान् मायी म्रियतामाच्छिनत्ति न ॥ ४६ ॥
 उच्चैरुच्चै श्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।
 देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जित यश ॥ ४७ ॥
 तस्मिन्नुपाया न सर्वे क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।
 वीर्यवन्त्यौपधानीव विकारे सानिपातिके ॥ ४८ ॥
 जयाशा यत्र चास्माक प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
 हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥ ४९ ॥
 तदीयास्तोयदेष्वाद्य पुष्करावर्तकार्दपु ।
 अभ्यस्यन्ति तटाघात निजितैरावता गजा ॥ ५० ॥
 तदिच्छामो विभो स्रष्टु सेनान्ध तस्य शान्तये ।
 कर्मबन्धच्छिद धर्म भवस्येव मुमुक्षव ॥ ५१ ॥

- 44 c So Bh , I 8 followed by the four commentators, others मस्यानाम्
 45 b H 2 नानुभूयते d I 5, I 6, I 7, I 8—तदापातभयात् followed by B_r Bhar , Gop , Mal अपायात् समापत्ते = अपातात् समापत्ते , F तदापातभयात्—
 46 b Vā 2 विहितेष्व— c I 7—युध मायी B 1, B 2 reverse 46-47
 48 a So I 8 others सर्वे न d F—पातके
 49 b F प्रतिघातोद्धतार्चिषा d So Vā 1, P 5, Bh , I 8 F , S , Q , T , II = निष्कमिवार्पिता , H 5 गले निष्क इवार्पित , I 7, Vā = Vā 3, P 2 P 3 P 4, I 2 15, H 1 कण्ठे निष्क इवार्पित , followed by B_r Bhar Gop in I 8
 50 a I 8—देवेष्व d F , P 5—रावणा

गोप्तार सुरमेन्याना य पुरस्कृत्य गोत्रभिन् ।
 प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयधियम् ॥ ५२ ॥
 वक्षन्मवसिते तस्य समजं गिरमान्मनू ।
 गर्जितानन्नरा वृष्टि मौभाग्येन जिगाय या ॥ ५३ ॥
 सपत्न्येन च कामोज्य वक्षिन् काल प्रतीक्ष्यताम् ।
 न त्वस्य निद्वये यास्यामि संगत्यापारमान्मना ॥ ५४ ॥
 इत न दैत्य प्राप्तयोनैव एवार्हति क्षयम् ।
 विपवृक्षोजपि सवर्ष्य स्वय छेतुमनाप्रनम् ॥ ५५ ॥
 वृत्तन्नेनेदमेवाह मया चान्म्यं प्रनिश्रुतम् ।
 वरेण दामिन लोकानल दग्धु हि नत्तप ॥ ५६ ॥
 सयुगे सामुगीन तमुद्यन्त प्रनहेन क
 श्मादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतन ॥ ५७ ॥
 स हि देव पर ज्योतिस्तमपारे प्रनिष्ठितम् ।
 परिच्छिन्नप्रभावर्दिनं मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥
 उमास्पृशेते ते यूय सयमस्तिमित मन ।
 मनोर्पितध्वमान्द्रुमयस्कान्नेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

- 52 a P-5 केनाना d I 8 with comm. वन्दी—
 53 a So Vā 1, I 5, I 6, I 7, III 2, Vā 3—स्युरस्ते तस्य, Bh. I-8
 with Mal.—स्ववसिते तस्मिन् d So Vā 1, P 2, P-3, P-4, P 5
 I 2, I-4, B-1, B-2, Bh. I-8 विताय वा
 54 b Vā 2, P-4, I-5, I 7, Bh., H 1, T वाङ् वक्षिन्, I 1 correct's
 काल वक्षिन् into वक्षिन् काल I 8 प्रतिश्रुता with comment
 c Bh., F, T सिद्धी, -P 3 corrects सिद्धी into निद्वये, cp 63
 d F, Bh.—मानस, I-4 reverses 54-55
 56 a So I 5, I 7, I-8, Vā-1 वृत्त तनेदमेवाह, others वृत्त तनेदमेव प्राह
 followed by Mal. b I 7 तत्त्वं प्र—, I 2 प्रतिच्छिन्नम् c I-8
 दामिन् with दामितुं as a variant
 57. c P-4, P-5, I 2, I-5, H 2, H-5 निषिक्तस्य
 58 b Dh., G, T, S व्यवस्थितम्
 59 b P-5 समाधिस्ति—, an intrusion from Mal's comment?

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहितम् ।
 सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥
 तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य व ।
 मोक्ष्यते सुरवन्दीना वेणीर्वीर्यविभूतिभि ॥ ६१ ॥
 इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
 मनरयाहितकर्तव्यास् तेऽपि प्रति दिव ययु ॥ ६२ ॥
 तत्र निश्चित्य कदर्पमगमत् पाकशामन ।
 मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरहसा ॥ ६३ ॥
 अथ स ललितयोपिद्भ्रूलताचारुशृङ्ग
 रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
 सहचरमधुहस्तन्यस्तबूताङ्कुरास्त
 शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिं पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवागमन
 नाम द्वितीय सर्ग ॥

- 60 a F उभे विपक्ष—, P 2 सोढु b Vā 1, G, S, T बीजमा—for
 which cp X, 26, वीर्य—in I 8 followed by Mal for which
 cp III, 16
- 61 a P 4, P 5 शितिकण्ठस्य, Vā 1 सिति b F, Bh सैना—so G, Bh
 c P 5 मोदयति स्वर्ग—
- 62 d Vā 3, P 5 तेऽपि प्रति ययुर्दिवम्, cp III, 31c, some तेऽपि
 देवा दिव—
- 63 c So P 5, I 5, I 6, I 7, I 8 T, Bh, F, G कार्यसंसिद्धौ,
 कार्यसंसिद्धि Noted as variant by I 8
- 64 a So F, G, S, T, P 5 and so Mallinātha on this in I 8
 also, majority सुल— b F—यथाङ्के c F—चरमदहस्त—
 d F—शतमखमु—, P 5, I 5, I 7 पुष्पकेतु

Colophon Vā 3 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये वामा
 गमनी नाम द्वितीय सर्ग, P 3 names the sarga as ब्रह्माभिगमन,
 P 4 मदनागमन, I 1 कदर्पगमन, I 4 मुरग्रह्णाभिगमन, II 5 ब्रह्माभिगमन,
 T ब्रह्माभिगमन, so Bh, G ब्रह्मागवादनमम्, 3 ब्रह्मासाक्षात्कार,
 while F has इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये द्वितीय सर्ग ॥
 श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीवाकुलेशाय नमः ।

॥ तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन् मधोऽस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णा युगपत् पपान ।
प्रयोजनापेक्षिनया प्रभूणा
प्रायश्चल गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥
स वासवेनामनसनिवृष्टम्
इतो निपीदेति विनृष्टभूमि ।
भर्तुं प्रसाद प्रतिबन्ध मूर्ध्ना
वक्नु मिथ प्राक्मर्तनमेवम् ॥ २ ॥
आज्ञापय ज्ञातविशेष पुसा
लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
बनुग्रह सस्मरणप्रवृत्तम्
इच्छामि सर्वर्षितुमाज्ञया ते ॥ ३ ॥
वेनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घर्जनिता तपोभि ।
यावद् भवत्याहितसायकस्य
मत्कामुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
असमत कस्तव मुक्निभार्य
पुनर्भवक्लेशप्रयान् प्रपन्न ।

- 1 c Va 2, H 2 (with comment)—यक्षनया
- 2 b Va 2, Va 3, P 2, P-4, III 1 विनृष्ट— c So F, G, P 5, S, T, Va 1, I 5, I 7 प्रतिबन्ध, I 8 प्रतिपद्य d So Va-3 I 8, I 5—नैवमेव, I 7—नैवमेव, majority—तैवमेव
- 3 ■ So F, P 5, G, S, T, Va 2, Va 3, P 3, P-4, I-4, प्रवृद्धम् Va 1, I 1, I 2, I 3, I-5, I 6, I 7, I 8 d सर्वर्षितमा—G, S, T, Bh.
- 4 a So F, S, T, Bh., Va 1, I 8 फल—, G मदका— c I 5, I 6 तावद् म—

वदन्निचर तिष्ठतु सुन्दरीणाम्
 आरेचितभ्रूचतुरैर्विलासै ॥ ५ ॥
 अध्यापितम्योशनसापि नीति
 प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विपस्ते ।
 कस्यार्थं धर्मो वद पीडयामि
 सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्ध ॥ ६ ॥
 कामेकपत्नीव्रतदु लक्ष्मीला
 लोल मनश्चास्तया प्रविष्टाम् ।
 नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जा
 कण्ठे स्वयन्नाह्निपक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कामिन् सुरतापराद्ध
 पादानत कोपनयावधूत ।
 तस्या करिष्यामि दृढानुताप
 प्रवालशय्याशरण शरीरम् ॥ ८ ॥
 प्रसीद विश्राम्यतु वीर वक्ष्य
 शरैर्मदीर्य कतम सुरारि ।
 विभेतु मौघीकृतबाहुवीर्यं
 स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्य ॥ ९ ॥

- ७ a H 2 आरेचितभ्रू—, F, G, S, T, Bh आरेचितभ्रूचतुरै
 कटाक्षै , B 1 आरेचितभ्रूचतुलै कटाक्षै , P 4 P 5 आरेचित
 भ्रूल्लिखै कटाक्षै
 6 b Va 1—प्रणिधे c H 2—र्थकामौ, F—र्थधर्मौ वद पीड—
 (वद ?)
 7 a I 5, I 6 I 8—येकपत्नी followed by B₁ Bhar, Gop b F
 प्रविष्टा c P 5 विश्राम्यतीति—, I 5 corrects विश्राम्यतीति into
 नित—
 ७ c १-७ सरतापराध , F G, S, T, Bh सुरतापराधात् , Va 1
 सुरतापराधे , P 3 महतापराध , I ३ महतापराध , P ३ महता-
 पराध but on margin सुरतापराधात् followed by Mal cp
 कश्चिन्नपि पूजार्हेऽपराधा At IV 1 Rv VIII 48

तव प्रनादात् कुन्नुमायुधोऽपि
 सहायमेक मधुमेव सञ्जा ।
 कुर्वी हरस्यापि पिनाकपाणेर्
 धैर्यंच्युति के मम घन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥
 अथोद्देशादवनायं पादम्
 आश्रान्तिसमाविनपादपीठम् ।
 सकल्पिनेऽर्थे विवृतान्मगक्तिम्
 आलुण्डल कामनिद वभाषे ॥ ११ ॥
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद्
 उमे ममान्वे कुलिश भवादिव ।
 वज्र तपोवीर्यमहत्सु कुण्ड
 त्व सर्वतोऽगामि च साधक च ॥ १२ ॥
 अवैमि ते सारमन खलु त्वा
 कार्ये गुरुज्वात्ममम निमोक्ष्ये ।
 व्यादिश्यते भूधरनामवेक्ष्य
 कृष्णेन देहोद्धृताय शेष ॥ १३ ॥
 आशमना वापगति वृषाङ्के
 कार्यं त्वया न प्रतिपन्नकल्पम् ।
 निबोध यज्ञाशुभुजामिदानीम्
 उच्चैर्द्विषामीप्सितमर्थमन ॥ १४ ॥

- 10 ■ भवत्यनादान् P-5 c पिनाकपाणि F
 11 a F. अरा—, I-5 अवतोने b I 1, I-3 वाञ्छन्तम्— I-5—पाद-
 पीठ, but in comment—पीठ, H 2—र्यं c F, Bh., I-8
 सकल्पिनेऽर्थे with four commentators—न्ये P-4 विवृतान्—
 12 ■ I-5, I-6 पूर्व सखे c F कुन्नु (=कुन्नु ?) d H 2 नायक च
 with comment नायक बात्म
 13 d Va-2 दहाद्धरनाय, cp Rv XIII, 8
 14 a So F, I-8 with four commentators, Va 1—दहाद्ध c I-8
 विवाध recording अवैहि as variant, cp विचिन्वन् for निचिन्वन्,
 I-8 यज्ञाङ्गमुजा— d F—तमनदय, G, S, T, Bh तमनदय

अमी हि वीर्यप्रभव भवस्य
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा ।
 स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यो
 ब्रह्माङ्गभूबंहानियोजितात्मा ॥ १५ ॥
 तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजा
 जितात्मने रोचयितु यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिपेकभूमि
 सैव क्षमेत्यात्ममुबोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
 गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
 स्थाणु तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
 अन्वास्त इत्यप्सरसा मुखेभ्य
 श्रुत मया मन्त्राणिधि स वर्ण ॥ १७ ॥
 तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम्
 अर्थोऽयमर्थान्तरभव्य एव ।
 अपेक्षते प्रत्ययमुत्तम त्वा
 बीजाङ्कुर प्रागुदयादिवाम्भ ॥ १८ ॥
 अस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
 तवैव कामारत्रगति कृती त्वम् ।
 अपि प्रसिद्ध यशसे हि पुंसाम्
 अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

- 15 a F, T, S, P 4, H 2, II 5, Bh ब्रह्मणि यो—
 16 a P 5 प्रयिता त— b F, P 2 P 5, I 1, I 6, I 5, T, S, G
 Bh यतात्मने, I 5 I 6 योजयितु यतस्व c F निपिक्तभूमि,
 cp II, 60
 17 c I 5, I 6, I 8 (with four commentators) अध्यास्य, Vā 3 उपास्य
 18 b Vā 2 I 8, Vā 3 P 4, I 1, I 3, I 5, I 6, H 1, H 2, H-5,
 B 1—रम्य, F, G, S, T, Bh—भाव्य c H 2 अवेक्षते,
 P 5 अपेक्षा प्रत्ययमङ्ग इदं
 19 a F Bh—नमिन् b F, G, S, T, I 8, Bh नामास्त्र—
 c So P 5 others अप्यत्र—with commentators

मुरा समम्यर्थयिनार एते
 कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
 चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रम्
 बहो वनामि म्यूहणीयवीर्य ॥ २० ॥
 मधुञ्च ते मन्मथ माहचर्याद्
 जनावनुक्तोऽपि महाय एव ।
 ममीरण प्रेरयिता भवेति
 व्यादिश्यते केन हुनाशनस्य ॥ २१ ॥
 तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
 आदाय मूर्ध्ना भदन प्रनम्ये ।
 दिशवारणाम्फालनवर्धनेन
 हस्तेन पम्पर्थं तदङ्गमिन्द्र ॥ २२ ॥
 न माधवेनाभिमतं न मध्या
 रण्या च मागङ्गमनुप्रयात ।
 स्वाङ्गव्ययप्रार्थिनकाङ्गमिन्द्रि
 स्थाप्याश्रमं ह्रैमवत जगाम ॥ २३ ॥

- 20 d I-5 मवे दयामि (= मवे ? मवे गुरुहये ?), I-8 जहो दयामि
 After this F notes

तत्र स्फुरत्केसरलज्जमृङ्ग मौरम्यमकालदिगन्तगणम् ।
 दशो हरि मादग्मीक्षमाणो मन्दारमाग मकरध्वजस्य ॥

Not found in our manuscripts

- 21 c F, G, Bh.—गणश्चादित्या, P-5, T, S —रणो नोदयिता, Vā 2,
 Vā 3, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3 I-4, I-6, I 8 (with
 four commentators), H-1—रण प्रेरयिता
 22 a I-8 मानामिव followed by Br, Bhar and Gop obviously
 from comment—शेषा=मानाम् c F ऐरावताम्फा—, Vā-3
 दिशवारणा, but comm ऐरावता—o I-8, obviously ऐरावता an
 intrusion from comment cp Rv III. 55
 23 b Vā 2—हुमभिप्र— c So I 1, P 2, I-5, I-6, I-8, others
 अङ्गमय, but cp Rv II 55 मेव म्वक्ष्माणानिष्कमेण; Vā-1
 I-8 कर्ममिन्द्रि

तस्मिन् वने सयमिना मुनीना
 तप समाधे प्रतिकूलवर्ती ।
 सकल्पयोनेरभिमानभूतम्
 आत्मानमाघाय भधुर्जंभे ॥ २४ ॥
 कुबेरगुप्ता विशमुष्णरश्मौ
 गन्तु प्रवृत्ते समय विलङ्घ्य ।
 दिग् दक्षिणा गन्धवह मुखेन
 व्यलीकनि श्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥
 असूत सद्य कुसुमान्यशोक
 स्कन्धात् प्रभृत्येव सपलवानि ।
 पादेन नापेक्षत मुन्दरीणा
 सपकंमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥
 सस्यु प्रवालोद्गमचारुपत्रे
 नीते समाप्ति नवचूतवाणे ।
 निवेशयामास मधुर्विरेफान्
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार
 दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् ।
 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना
 पराद्धमुखी विश्वसृज प्रवृत्ति ॥ २८ ॥

- 24 d F, P 5 आदाय, H 2 जिजृम्भे
 25 Omitted by I 2 d So I 8, others निश्वास—.
 26 c F नापेक्षत d S, Va 1—सिञ्जित—, Va 1, I 2 read this
 śloka before कुबेरगुप्ता (25)
 27 a So I 8 followed by comments, others सद्य c F
 मधुर्विरेफान्
 28 d P 5 निर्गन्धमिति स्म—, I 8 records निर्गन्धतया as a variant
 c Va 3 सामग्र्यविधौ, for सामग्र्य cp Rv XVII, 30 d I 6,
 P-5 अवाद्धमुखी

बालेन्दुवक्त्राप्यविक्रानभावाद्
 वभु पलाशान्यनिलोहितानि ।
 मद्यो वनन्तेन समागताना
 नलक्षतानीव वनस्यलीनाम् ॥ २९ ॥
 लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्र
 मुखे मधुश्रीमिलक् निवेश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन
 चूतप्रवालोल्लसत्तल्लवकार ॥ ३० ॥
 मृगा प्रियालङ्घुममञ्जरीणा
 रजःकर्णविक्षिप्तदृष्टिपाता ।
 मदोदना प्रन्निनिल विचेष्ट
 वनस्यलीर्ममरपत्रभोक्षा ॥ ३१ ॥
 चूनाङ्कुराम्वादकपायकृष्ट
 पुष्पोर्किलो यन् मधुर चुकूज ।
 मनम्विनीमानविधानदक्ष
 तदेव जात वचन स्मरन्त्य ॥ ३२ ॥
 हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम्
 आपाण्डुरीभूतमृन्मल्लवीनाम् ।
 श्वेदोद्गम किंपुरसाङ्गनाना
 चक्रे पद पत्रविशेषकैषु ॥ ३३ ॥

- 29 a So F, Bh., I-8, others—वक्त्राद्—, V, P-3—अविनाश
भावाद्, I-6—अविक्राशिमवान्, F—अविरास— d P-5—
गतात्येव, F—तानीव वन—
- 30 a I 1 corrects चित्रे into चित्र, I-5, I-6, Vā-1—चित्रे,
F लग्नद्विरेफा—, cp VII, III b So P-5 others प्रकार
- 31 a F प्रयाण्, I-8 (with comments), T., Bh प्रियाल—
- 32 b F—विधानरस, for a similar confusion of र and द cp
VII, 73
- 33 a Vā 3—व्यपायान्मधुसु—but in comment विशदा नीन्ना तवर
दाया b I-8, Bh.—पाण्डुरीभूत— c P-5 स्वदा नव

तपस्विन स्थाणुव्रणौकमस्ताम्
 आकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
 प्रयत्नसस्तम्भितविक्रियाणा
 कथचिदीशा मनमा धभूवु ॥ ३४ ॥
 त देवमारोपितपुष्पचापे
 रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
 काष्ठागतस्नेहरमानुविद्ध
 द्वन्द्वानि भाव क्रियया विववु ॥ ३५ ॥
 मधु द्विरेक कुसुमैकपात्रे
 पपी प्रिया स्वामनुवर्तमान ।
 शृङ्गेण सस्पर्शनिमीलिताक्षी
 मृगीमकण्डूयत कृष्णसार ॥ ३६ ॥
 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
 गजाय गण्डूजल करेणु ।
 अर्धोपभुक्तेन बिसेन जाया
 सभावयामास रघाङ्गनामा ॥ ३७ ॥
 गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशै
 किञ्चित्समुच्छासितपत्रलेखम् ।
 पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि
 प्रियामुख किपुस्पर्शचुचुम्ब ॥ ३८ ॥

34 b H 2, H-5 अकालिकी

36 a F द्विरेक c F—ताति, P-5 I 5, I 6, S, G, T, Bh—ए च
 स्पर्शनि—, cp V, 79 = VII, 80 अन्यान्यमस्पर्शनिमीलिताक्षी
 d Bh—कृष्णसार

37 a \ 5-1, P-5 ददौ सरपङ्कज— b H 2 करेण c \ 5-2 P 3, P-4,
 I 8 विभेन, Bh विभेन

39 a H-5—यु शयवारि—with comm शयस्य धर्मस्य वारि d F,
 I 1, I-5, I 6, Bh, I 8, B 1, B 2 चुचुम्बे, I 8 notes—रपेस्चुचुम्बे

पर्याप्तपुष्पन्नवृक्षनीम्य
 स्फुरत्प्रवालोलुप्तमनोहराम्य ।
 लताव्रवूम्यन्नरवोऽववापुर्
 विनम्रनासामुज्ज्वलानि ॥ ३९ ॥
 श्रुताम्भरोणीनिरपि क्षणेऽस्मिन्
 हर प्रसल्यानपरो वभूव ।
 आत्मेस्वराणा न हि जानु विधा
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥
 रतागृहद्वारगनोऽय नन्दी
 वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेन ।
 मुखापितंकाङ्गुलिमक्षयैव
 मा चापलायेति गणान् व्यनयोत् ॥ ४१ ॥
 निष्क्रम्यवृक्ष निमृत्तद्विरेफ
 मूकाण्डज शान्तमृगप्रचारम् ।
 तच्छ्रामनान् काननमेव मर्व
 चित्रार्पितारम्भमिवावनम्ये ॥ ४२ ॥

- 39 a F, H 1, 11b —नानाम्य—
 40 d F —भेदप्रमदा न—
 41 a Vā 1, I-8, Vā 2, Vā-3, P-3, I 1, I 2, I-4, I-5, I-6, H 1—
 गृहद्वारि गनी—, cp I, 14 (दतीगृहद्वारिगनी—) b Vā 1
 corrects हैम into ह्रम— I 1, I-3, I-8 ह्रमद्व, I-5 हैम—
 c I-6 नासापितंका—may be आम्भारिनेकाङ्गुलि—which was
 changed into नासापि— d F व्यनयोत् with व्यनयन्, व्यनयन्
 as variants, Vā-2, Vā-3 व्यनयोत् (=व्यनयन्?)
 42 a Vā 2, Vā-3, I 1, I-3, I-6, B-1 निष्क्रम्य—, F निमृत्तद्विरेफ
 d F —पितारम्भमिवावनम्ये, commentators have differed in the
 interpretation of आरम्भ, Brhacpati Bharata and Gopala
 (in I-8)—आरम्भ इवा—perhaps under the impression of
 Rv II, 31 मक्ताङ्गुलि मायकृद् एव चित्रार्पितारम्भ इवावनम्ये ।

दृष्टिप्रपात परिहृत्य तस्य
 काम पुर शुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु ससक्तनमेरुशाख
 ध्यानास्पद भूतगतेर्विवेश ॥ ४३ ॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकाया
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातसु
 त्रियम्बक सयमिन ददर्श ॥ ४४ ॥
 पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम्
 ऋज्वायत सनमितोभयासम् ।
 उत्तानपाणिद्वयसनिवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कुमध्ये ॥ ४५ ॥
 भुजगमोदद्वजटाकलाप
 कर्णावमक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभाभिन्नविशेषनीला
 मृगत्वच ग्रन्थिमती दधानम् ॥ ४६ ॥

- 43 a F दृष्टिप्रतीप, P 2, I 5 दृष्टे प्रदीप, I 8 दृष्टिप्रयात, Vā 1, G S, T Bh दृष्टिप्रपात for which cp XVII, 7a, P 5 दृष्टिप्रदीप
- 44 d So F, G, T, Bh, S, P 5 त्रियम्बक (with comment त्रियम्बक त्रिनेत्रम्), I 5, I 6—पातस्त त्रियम्बक स—, this was perhaps to avoid the difficulty (of त्रियम्बक) which later on led to its substitution by त्रिलोचन in the majority of MSS
- 45 b Vā 1 ऋज्वायतासन—, I 5, I 8—मयांसम्, cp 70 c H 5 उत्तानपाणिद्वयस निवेशात् with comment निवेशात् स्थानात् उत्तानपाणिद्वयसम् उत्तानमुद्धत पाणिद्वयस वरपुष्प यस्य तम्
- 46 a Commentators on I 8—माव—, P 5, F, G, S, T, Bh —गमायद्वजटा—, II 1—गमो वद—an illustration of the confusion of the two variants—मो—of भुजगमोदद्वजटा and वद of—गमायद्व— c So P 5, others—प्रमासङ्ग— d P 5—मरी वमानम्, cp I, 56b

किंचित्प्रकाशमिनिनाशनारैर्
 भ्रूविन्याया विरतप्रसङ्गं ।
 ननैरविस्पन्दितपद्ममालैर्
 लक्ष्मीकृतघ्राणमधामयूनां ॥ ४७ ॥
 अवृष्टिमरम्भमिवाम्बुवाहम्
 अपरिमिधाधारमनुत्तरङ्गम् ।
 बल्लदचराणा मस्तना निराधान
 निवाननिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥
 कपालनेनान्तरालमार्गेर
 ज्योति प्ररोहैरदितं शिरस्म ।
 मृणालमूलाधिकसौकुमार्या
 बालम्य लक्ष्मी ग्लपयन्ममिन्दा ॥ ४९ ॥
 मनो नवद्वारनिपिद्धवृत्ति
 हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
 यमक्षर वेदविदो विदुस्मन्
 आमानमामन्यवलोकयन् ॥ ५० ॥

- 47 a Va-1—स्तिमितान्तरारै b—वाया स्तिमितप्रसङ्गं H 1, but in comment विरतप्र—, F विरतप्रसङ्गं with विरतप्र—in notes H 2 विरतप्रसङ्गं. c H-5—रवस्मन्दितपद्म—with comment 'जवस्मन्दितानि निरवलानि Va 1 अवस्मन्दित (= अवस्मन्दित ?) d F P-4, I-3, I-8 लम्बाकृत—, Va 2 puts 34 (तपस्विन etc) after 47
- 48 a H-5 जदृष्टनुरम्भ—with comment अविवक्षितानुरम्भ— d I 1, I-5 I-6 H 1, H-5 निर्वात—, I-3 निवातनिकम्प— cp Rr III, 17 निवातपद्य—
- 49 a and b Bh—चमामगज्याति—, I-8 लम्बाकृत—as variant c मृणाल—H 2
- 50 a मना भवद्वार—H 1, a significant variant I-5 I-6—द्वारि c I-5 I-6 ब्रह्मविदा, F G S, T Bh क्षत्रविदा

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्र
 पश्यन्नद्वरान् मनसाप्यधृष्यम् ।
 नालक्षयत् साध्वससन्नहस्त
 स्रस्त शर चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥
 निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
 सधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
 अनुग्रयाता वनदेवताभ्याम्
 अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥
 अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
 आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापोकृतसिन्धुवार
 वसन्तपुष्पाभरण वहन्ती ॥ ५३ ॥
 आवर्जिता किचिदिव स्तनाभ्या
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
 सुजातपुष्पस्तम्बकावनम्रा
 सचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥
 स्रस्ता नितम्बादवलम्बमाना
 पुन पुन केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
 न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण
 मौर्वी द्वितीयामिव वार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

८—सोऽप्य—V& 3, —साप्यदृश्यम् P 5, I 2 c—सलिल—
 (=सस्विन्न ?)

०० c सिन्धुवार P 2, P 3, I 1, I 3, I 4, I 8, H 1, H 2, H 5

54 c Bh, F पर्वतपुष्प—, cp VII, 20 सुजातोत्पल—, सजानपुष्प—
 P 5, I 5, I 6, I 8, for which cp सा समवद्भि कुमुदलंतेव VII,
 21 Confusion of मु and सम् is frequent

55 a—द्वरोपयन्ती I 5, I 6, —रोहयन्ती a variant in I 8
 ० देशरदामका—F, Bh, I 5 d द्वितीयमौर्वीमिव वार्मुकस्य F,
 V& 3, P 2 P 5, I 1, I 3, I 5, I 8 noting our reading as
 variant

मुगन्धिनि श्वानविवृद्धतृष्ण
 विम्बावरामन्नचर द्विरेफम् ।
 प्रतिक्षण सभ्रमलोलङ्घटिर्
 लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥
 ता वीक्ष्य सर्वावयवानवद्या
 रत्नेरपि ह्योपदमाधधानाम् ।
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पकेतु
 स्वकर्मसिद्धि पुनरागशस ॥ ५७ ॥
 भविष्यत परपुरमापि क्षमो
 समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
 योमान् स चान्न परमान्मसप्त
 दृष्ट्वा पर ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥
 ततो भुजगाधिपते फणाग्रैर्
 जघ. कथचिद् धृतभूमिभागम् ।
 शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीश
 पर्यङ्कुबन्ध निविड विभेद ॥ ५९ ॥
 तस्मै क्षराम प्रणिपत्य नन्दी
 शुश्रूषमा धौलमुतामुपेताम् ।

56. α मुगन्धिनि—P-3, मुगन्धिनिश्वान Bh. b F द्विरेनम् d F निवारयन्ति
57. ■ यजेन्द्रिये P-4, यजेन्द्रिये H 1 पुष्पयन्वा P-3 after scoring—केतु, so B-1, F, G, Bh.—चान्, I-8 पुष्पकेतु recording—चान् as a variant d स्वकार्यसिद्धि F, G, cp II, 63c
58. α So I-8, उमाच Vā 1, I-5 उमादंश—, Vā 2 reads —उपादिन् मापि पिनादपापि क्षमा—while P-5 has —उपादिन् माप पिनादपापि क्षमा— c—परमार्थेन I-5 d दृष्ट्वा विर—I-5, I-6, P-4 *vanishes 1 and 2 (cf. 58), and 3 and 4 cf. 59*
59. α फणानि: P-5 b So Vā 1, I-8 followed by Br, Bhar, Gop ; P-2, G, S, T—मात ; so Mal. in I-8, F धुनभूमिभाग with धुन in footnotes.

प्रवेशायामास च भर्तुरेना
 भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
 तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्वं
 स्वहस्तलून शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्यत न्यम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गमिदम् ॥ ६१ ॥
 उमापि लोलालकमध्यगोभि
 विस्रसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणाम वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाज पतिमाप्नुहीति
 सा तथ्यमेवामिहिता भवेन ।
 न हीश्वरव्याहृतय कदाचित्
 पुष्पन्ति पाके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
 कामस्तु वाणावसर प्रतीदय
 पतङ्गवद् वह्निमुख विविक्षु ।
 उमासमक्ष हरवदलक्ष्य
 शरासनज्या मुहुराममशं ॥ ६४ ॥

- 60 c P 4 निवेश— d So V& 1, G, S, T, for which cp I, 50, but F H 1, H ■ I 8 (comment)—नुमित—with P 5 (comment), I 1, I ■ I 5, I 6
 61 a सखीभ्या F, प्रणिपातपूर्वम् I 3, I 8 b P 5 स्वहस्तमूत (comment पाणिनिम्), मूत a variant in I 8 c I 5—पादपक्षे
 62 a So P 5, majority with F and Bh, however, have नीलाञ्जलि b विद्यम्—V& 2
 63 b F गत्यमेवा—, I 8 मय्यमे—as a variant d So P 5 with comment पाके=फलपाके, others पुष्पन्ति लोके
 64 ■ P 5—वमरप्रतीक्ष, V& 2—वमरी प्रतीक्ष, I 8 समीक्ष as a variant for प्रतीक्ष d I 8—ममर्ष

अयोपनिन्दे गिरिजाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विशेषिना मानुमतो मयूतैर्
 मन्दाकिनीपुष्पस्त्रीजमालाम् ॥ ६५ ॥
 प्रनिग्रहीनु प्रणयिप्रियन्वान्
 विलोचनस्तामुपचक्षमे च ।
 समोहन नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोघ समवत्त वाणम् ॥ ६६ ॥
 हरस्यु किञ्चिन् परिवृत्तधैर्यं
 चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशि ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥
 विवृष्वनी शैलमुनापि भावम्
 जज्ञै स्फुटद्वाल्क्यदम्बकुल्यै ।
 साचीकृता चाक्षरेण तस्यौ
 मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥
 अयेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेन
 पुनर्वङ्गित्वाद् बलवन्निगूह्य ।

- 65 c So V&2, H-5 with comment विशेषिना विशेष्यता प्राप्ता, F विशेषिना in footnotes but विशेषिना in text with majority, cp I, 25
- 66 a—गृहीनु P-3, P-4, I 2, प्रणयिनि—F d—वत्त वाणम् H 1
- 67 a परिवृत्तधैर्यं Bh., F (with no variants), S, for the use of $\sqrt{\text{cp}}$ cp XV, 41 d I-8, Mal. alone विलोचनानि
- 68 b स्फुरद्—H 2, I-8, F, T, S, (comm विवृष्वत्कामलनीमूल्यं clearly showing स्फुटत् to be original), I 8 क्वचित् on margin for स्फुरद् followed by Br, Bhar, Gop, P-5 कदम्बकुल्यै

हेतु स्वचेतोविकृतेदिंदृक्षुर्
 दिशामुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम् ॥ ६९ ॥
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टि
 नतासमाकुञ्चितसव्यजानुम् ।
 ददशं चक्रीकृतचारुचाप
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
 तप परामर्शविवृद्धमन्योर्
 भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्मुदचिं सहसा तृतीयाद्
 अदश कृशानु किल निष्पपात ॥ ७१ ॥
 क्रोध प्रभो सहर सहरेति
 यावद् गिर खे मरुता चरन्ति ।
 तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
 भस्मावशेष मदन प्रकार ॥ ७२ ॥
 तमाशु विघ्न तपसस्तपस्वी
 वनस्पति वय इवावभज्य ।
 स्त्रीसनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
 अन्तर्दधे भूतपति सन्नत ॥ ७३ ॥

- 69 a H 2—द्विद्यालोभ with comment आश्राम चाञ्चल्य, cp पर्या-
 क्षिपत् and पर्याक्षिपत् VII, 11 d P 5 विसृज्य दृष्टिम्
 70 a निपक्षामुष्टि I 5, I 6 noted in I 8 as a variant and followed
 by Br, Bhar, Gop b Va 1 निपात—, I 8 नेताश—followed
 by Br, Bhar Gop, Va 1, H 1, G—सव्यपादम् c I 2 H 2,
 H 5, I 8 वनी—
 71 b दुष्प्रेक्ष्य Va 1, I 1, I 2, I 3, H 1, B 1, for दुष्प्रेक्ष्य cp XIII,
 34, XVII, 10 d निपात P 3, P 4 P 5, H 2
 72 a I 5 विमा सहर
 73 b वयमिवा—P 4 I 1, I 2, I 3, I 8 (Br Bhar, Gop),
 H 2, वय इवावभज्य I 6,—वदह I 8, Br,—वदह Bhar, Gop
 =दग्धा c F स्त्रीसनिकर्ष, P 5 हर्तुं काम सान्तर्दधे Order

तोत्रामिषद्गुप्रभवेण वृत्ति

मोहेन सस्तम्भयनेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातमनूयमना मूढर्तु

कृतोपकारेव रतिर्विभूव ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पिनुरच्छिरसोऽमिलाप

व्ययं समय्यं ललित वपुरात्मनश्च ।

सख्यो समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनामिमुखा कथंचित् ॥ ७५ ॥

सपदि भुकुलिताक्षौ रुद्रनरम्भमोत्या

बुह्तिरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोम्भ्याम् ।

सुरगज इव विभ्रत् पतिनी दन्तलम्बा

प्रतिपयगतिरासीद् वेगदीर्घोदृतात्मा ॥ ७६ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कामदहनं नाम तृतीयः सर्गः ॥

of 73-74 is reversed in F, Bh., Vā-2, Vā-3, P-3, P-4, P-5, I-3, I-8, G

74 a—प्रभवेण F, Vā 1, P-3, P-4, P-5, I-6, H-5, B-1 b P-5—मूढमनोन्द्रि—

75 b चमोस्य F, Vā 2, I 1, I-3, I-4, I-8 followed by Mal. alone d भुवना—Vā 2, I 3 भवनामिमुखा, I-8 notes—मुव on margin followed by Mal. and Br

76 a जय म मूढ—P-5, H 1 d प्रतिपदा—H 2 वेगदीर्घोदृताङ्ग F, Bh., H 1, G, I-8 (text alone) T, S, I-8 Br, Bhar, Gop—दृताङ्ग, Mal—दृतामा

Colophon varies Vā-2—कामवधा नाम—, P-3—मदनदहना नाम, P-4 कन्दर्पदहना नाम—, P-5 इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये सटीकस्तुतीय सर्गः, I 1, Bh.—मदनदहना—, I 2, I-4, Bh—कामदहना—, I-8—कामदेवदहना—, I-3—मदनमना—, I-5—कामदेवदहना—, I-6—कामनिग्रहो—, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तृतीय सर्गः, S, G—मदनदहना—.

क्व नु मा त्वदधीनजीविता
 विनिवीर्यं क्षणमिन्नसौहृद ।
 नलिनी क्षतसेतुबन्धनो
 जलमधान इवामि विद्रुत ॥ ६ ॥
 कृतवानसि विप्रिय न मे
 प्रतिकूल न च ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शन
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर मेखलामुर्णर्
 उत गोनम्रलिलिनेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणां
 अवतसोन्पलताडितानि वा ॥ ८ ॥
 हृदये यससीनि मन्प्रिय
 यदवोचस्तदवैमि कैववम् ।
 उपचारपद न चेदिद
 त्वमनङ्ग. कयमक्षता रति ॥ ९ ॥
 परलोकेनवप्रवासिन
 प्रतिपत्ये पदवीमह तव ।
 विधिना जन एष वञ्चितस्
 त्वदधीन खलु देहिना सुखम् ॥ १० ॥

6 c I-8—बन्धना with Mal क्षतसेतुबन्धा यस्यास्ता, Bha क्षतसेतु-
 बन्धना ममनेतुबन्धना d F विद्रुत

8 c P-5 च्युति, Bh, P 2, I-8—केशर, F च्युतकेशरदूषितक्षितान्य—
 d Va 1 ताडनानि च, F, Bh नाडनानि वा

10 After this I 2 has this stray verse

क्व प्रस्थितासि करमाद घने निशीये
 प्राणाविवो वनति मत्र मन-प्रियो मे ।
 एकाकिनी वद कथ न विभेषि बाले
 नन्वस्ति पुञ्चितारा मदन महाय ॥

रजनीतिमिरावगुण्डिते
 पुरमार्गे घनशब्दविवलवा ।
 वसति प्रिय कामिना प्रियास्
 त्वदृते प्रापयितु क ईश्वर ॥ ११ ॥
 नयनान्यरूपानि धूर्णयन्
 वचनानि स्तलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि चारुणीमद
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
 अवगम्य कथीकृत वपु
 प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदय ।
 बहुलेऽपि गते निशाकरस्
 तनुता दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥
 हरितारुणचारुवन्धन
 कलपुष्कोकिलशब्दसूचित ।
 वद सप्रति कस्य वाणता
 नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥
 अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
 गुणकृत्यै धनुषो नियोजिता ।
 विरुतं करुणस्वनैरिय
 गुरशोकामनुरोदितोव माम् ॥ १५ ॥

- 11 a F—यगुण्डिते b I 8 Cop—शब्दविह्वला, cp note on 4
 12 b P-4 निष्फलोदय
 14 a So F, G Vā 1, Vā 1, on margin—पल्लव which is the
 reading of I 6, I 8 (Bf, Bhar, Gop), Vā 3 d P 5 प्रिय
 चूतप्रसवो under influence of IV 38
 15 b—इत्ये Vā 1, P 5, Vā 3, G, F, Bk, S, T, —इत्यै (dativo
 of ktyb) P 2 P 3, P 4, I 2, I 8 (with four commen
 tators= व्याकरणाय), I 5, I 6 c Vā 1, P 5 विततं, so P 3,
 P 4, I 2, I 8 (with four commentators), P 5, others—म्वरै

प्रतिपद्य मनोहर वपु
 पुनरप्यादिश तावदुत्थिन ।
 रतिदूतिपदेषु कोविलान्
 मधुरालापनिसर्गपण्डितान् ॥ १६ ॥
 गिरसा प्रणिपत्य याचितान्
 उपगूढानि सवेपथूनि च ।
 सुरतानि च तानि ते रह
 स्मर सस्मृत्य न क्षान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥
 रचित रतिपण्डित त्वया
 स्वयमङ्गेषु भवेदमातवम् ।
 ध्रियते कुसुमप्रसाधन
 तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥
 विबुधैरसि यस्य दारुणैर्
 अक्षमाप्ते परिकर्मणि स्मृत ।
 तमिम कुर दक्षिणेतर
 चरण निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥
 अहमेत्य पतगवर्त्मना
 पुनरङ्काश्रमिणी भवामि ते ।

- 16 c So P-4, P-5, F, G, Bh, S, T, Vā-1 corrects—दूत—into
 —दूति—which is also the reading of Vā-3 which adds in
 comment दूतीगन्धस्य छन्दामङ्गनया ह्रस्वत्वम्, I-8 Br, Bhar
 Gop—दूत— d P-4—रापदिर्ना—, so I-8 with Br, Bhar,
 Gop, others—रा—ता, cp III, 32b, IV, 14b After 16th
 Va 1 has क्व प्रम्यितानि etc (cp note on 10) not found in
 majority of MSS
- 17 c P-5 स्वर for रह, F सुरतानि च ते रह पुरास्मर—, सुरतानि
 च तानि तानि त I-8
- 19 a I-5—वैरणि य मुदाहृते—, F—वैरणि यस्य दा—, I-8
 —वैरणि यन्मुदा—with Br, Bhar, Gop b प्रतिवर्मणि P-5, cp
 VII, 6 c F, I 8, P-5 तदिद followed by Br., Bhar, Gop

चतुरै सुरकामिनीजनं
 प्रिय यावन्न विलुप्यसे दिवि ॥ २० ॥
 मदनेन विना क्षिता रति
 क्षणमात्र किल जीवतीति मे ।
 वचनीयमिद व्यवस्थित
 रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
 त्रियता कथमन्त्यमण्डन
 परलोकान्तरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽप्यतर्किता
 गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
 ऋजुता नयत स्मरामि ते
 शरमुत्सङ्गनियण्णधन्वन ।
 मधुना सह सस्मिता कथा
 नयनोपान्तविलोकितानि च ॥ २३ ॥

- 20 a Majority—श्रयणी, Va 1 corrects—श्रयणी—into श्रयिणी, but I 8 does reverse, P ॥ श्रयिनी but F श्रयणी, for श्रयिणी cp *Vikramorraśya*, III, 10 d So Va 2, P 4, I 2, I 5, I 6, I 8 with Mallinātha (न विलुप्यसे न प्रलोभ्यसे), Brhaspati (विलुप्यसे = विलोम्यसे), Bharata (विलुप्यसे पतिस्त्वेन गृह्यसे) and Gopāla (विलुप्यसे अपह्रियसे) supporting it Other MSS and printed editions विलोम्यसे
- 21 a So P 3 alone but good, क्षिता 'accursed, miserable, wasted', cp V, 54 अक्षिणोत्, I 8, I 6, I 8 कथ रति b Va 1, Bh, G, T, S, G जीवितेति मे
- 22 a क्रियते कथमद्य—I 6, I 8 क्रियते कथमद्य—(Gop), P 5 त्रियता कथमन्तम— c I 8 स्वयमेव गतोऽप्यतर्किता but all its commentators गतोऽप्य—, śloka omitted by P 4
- 23 b—निपक्ताद्य—I 8 B 1, B 2,—निपङ्गव—P 5 d F, Bh, G, I 8 विलोकित च यत्, Br, Bhar विलोकनं—, Va 3—विलोकनानि च, P 5—विलोकनानि च

क्व नु ते हृदयगम सखा
 कुमुतायोजिनकामुको मधु ।
 न खलूग्ररूपा पिनाकिना
 गमिन भोजपि नृहृद्गता गनिम् ॥ २४ ॥
 अथ तं परिदेविताञ्जरैर्
 हृदये दिग्धफलेरिवादिन ।
 रतिमभ्युपपत्तुमानुरा
 मधुरास्नानमदनंयन् पुर ॥ २५ ॥
 तमवेक्ष्य ररोद सा भृश
 स्तनमवाधमुरो जघान च ।
 म्वजनन्य हि दुःखमग्रतो
 विवृतद्वारमिवोपजायते-॥ २६ ॥
 इति चैनमुवाच दुःखिना
 नृहृद पश्य वसन्त किं म्यितम् ।
 यदिदं कणशो विकीर्यते
 पवनैर्मम्म कपोतवर्चुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सप्रति देहि दर्शन
 म्मर पर्युन्मुक्त एष माधव ।
 दयिताम्वनवस्थित नृणा
 न खलु प्रेम चञ्चु सुहृज्जने ॥ २८ ॥

- 25 **॥ परिदेविता—**F, Va 2, Va-3, P 2, I 2 **० F** दिग्धफलेरिवादिन , I-5, I-6, I-8 दिग्धशरैरिवादिन , Bh दिग्धशरैरिवादिन.. **d** I-8 notes—यन् कृतो as variant followed by Gop
- 27 **० F** नृहृद पर्ययि नि मया म्यितम् **c** I-8—काण प्रकीयत, G., Bh तदिदं काण्य वि—, F तदिदं काण्य प्रकीयते, cp note on I-40 **d** Va-1—कपातपाञ्चुरम् P-4 adds after म्यितम् a stanza too obscene to be quoted
- 28 **c** प्रमदाम्बन—P 2

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
जगदाज्ञा ससुरासुर तव ।
विसतन्तुगुणस्य कारित
घनुप पेलवपुष्पपत्रिण ॥ २९ ॥
गत एव न ते निवर्तते
स सखा दीप इवानिलाहत ।
अहमस्य दशेव पश्य माम्
अविपह्नायसनप्रधूमिताम् ॥ ३० ॥
विधिना कृतमधेवंशस
ननु मा कामवधे विमुञ्चता ।
अनघापि हि सथिता द्रुमे
गजभग्ने पतनाय बल्लरी ॥ ३१ ॥
तदिदं त्रियतामनन्तर
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरा ज्वलनातिसर्जनान्
ननु मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥
शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदा पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपद्य हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

- 20 c Vā 1, I 8 विश—, Bh विग— d Vā 1 कोमलपुष्प—with I 2
30 d So F, P 2, P 3, P 4, I 2 B 1, II 2, Bh, —अमनेन धूमिताम्
G, S, T, —व्यसनप्रधूमिताम् Vā 2, P 5, I 8 with Brhaspati,
Bharata and Gopāla—व्यसनप्रधूमिताम् (=सतप्ताम्)
31 a So Vā-1, G, S, T, —अधेवंशस Bh F (धं = धं) supports
it, I 5, I 6—मत्पद्वंशस, I 8 कृतमधेवं— b F कामपये—
c F, II, Vā 3, Bh अनघापि हि सथयद्रुमे, P-4 अनवद्यापि हि
सथिता द्रुमे, P-5 अनवद्यापि हि सथयद्रुमे
II d भर्तुरन्तिकम् Vā 1
33 b F तडित् प्रली—, I 8—द्विवित्री—followed by four comments

अमुनेन कपायिनम्ननो
 सुभगेन प्रियगात्रमन्मना ।
 नदपल्लवमन्तरे यथा
 रचयिष्यामि तनु विभावसौ ॥ ३४ ॥
 कुमुमान्तरणे सहायना
 ददुःख सौम्य गतस्त्वभावयो ।
 कुह मप्रति तावदागु मे
 प्रणिपाताञ्जलियाचिनश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलन मदपित
 त्वरयेदं क्षिणवातबीजनं ।
 विदित खलु ते यथा स्मर
 क्षणमप्युन्नहते न मा विना ॥ ३६ ॥
 इति चापि विधाय दीयता
 सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 अविमज्य परत यन्मया
 सहित पात्यति ते म बान्धव ॥ ३७ ॥
 परलोकविधौ च माघव
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवा ।
 निवपे सहकारमञ्जरी
 प्रियचूनप्रनवो हि ते मत्ता ॥ ३८ ॥
 इति देहविमुक्तये स्थिता
 रतिमाकाशेनवा सरस्वती ।

35. ॥ मोन्य P-5 d—याविता विताम् I-5, I-6, I-8, followed by Br, Bhar, Gop
 36. a ममापिन P-5
 37. d So F, I-8 followed by four comments, Vā 1, Vā 2 and others न माघव

शफरी हृदशोपविह्वला
 प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥
 कुसुमायुधपत्नि दुर्लभम्
 तव भर्ता न चिराद् भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गत
 शलभत्व हरलोचनाचिंषि ॥ ४० ॥
 अभिलापमुदीरितेन्द्रिय
 स्वसुतायामकरोत्प्रजापति ।
 अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
 अभिशप्त फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥
 परिणेष्यति पार्वती यदा
 तपसा तत्प्रवणीकृतो हर ।
 उपलब्धसुखस्तदा स्मर
 वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥
 इति चाह स धर्मयाचित
 स्मरशापान्तभवा सरस्वतीम् ।
 अशनेरमृतस्य चोभयोर्
 वशिनश्चाम्बुधराश्च योनय ॥ ४३ ॥

- 39 a P 5 देहविमर्जनोद्यता c Bh, G—यविकलदा d P 5—वान्व-
 कम्पयत्, I 8—नुकम्पयन् followed by commentators
 40 c P 5 येन गत स कर्मणा d So F with which agree G,
 I 8, P 2, P 5, I 5 I 6, —चिषाम् Vā 1, P 3, P-4, I 2
 42 b F—तो पर d So Vā 1, P 5, F, स्वेन स योज—P 2
 —स्वेन समग्रयिष्यति, I 5, I 6, I 8 followed by commentaries
 43 a and b So Vā 1, F, P-5, इति चाह स धर्मचारिणी स्मरशापान्तभवा
 सरस्वती I 5 I 6, I 8 (with Br, Bhar, Gop who explain
 our reading as a variant), P 2 (with वाच on margin) but
 with—याचिन on the opposite margin), B 2, G agree with
 ours but have—शापावधिदा read by Bh

तदिदं परिरक्ष शोभने
भवितव्यप्रियसगम वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोधेन हि पूर्यते नदी ॥ ४४ ॥

इत्थं रते किमपि भूतमदृश्यरूप
मन्दोच्चकार मरणव्यवसायवृद्धिम् ।
तत्प्रत्ययान्त्रं कुमुमायुषवन्द्युरेनाम्
आश्वासयन् सुचरितार्यपदैर्वचोभि ॥ ४५ ॥

अयं मदनवधूरपप्लवान्त
व्यसनकृता परिपालयावभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य रेखा
किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसंनवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ रतिविलासो
नाम चतुर्थः सर्गः ॥

- 44 d B 1, B 2, F, Bh. न हि युज्यते—
45 d I 5, I 6, I-8—धंपरै—, I-8—यद्गृहभिरधंपरै—
46 b P-4 परिपालया—, P-5 प्रतिपालया—, c So I-8, F, others
लेखा, cp 40 with शरत्त्व in a number of MSS

Colophon P-2—एतिप्रगपवर्णना नाम, others agree with ours

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

तथा समक्ष दहता मनोभव
 पिताकिन्ता भग्नमनोरथा भती ।
 निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
 प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
 इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
 समाधिमास्याय तपोभिरात्मन ।
 अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
 तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
 निशम्य चेना तपसे कृतोद्यमा
 सुता गिरीश प्रति सक्तमानसाम् ।
 उवाच मेना परिरम्य वक्षसा
 निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
 मनीषिता सन्ति गृहेऽपि देवतास्
 तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
 पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
 शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
 इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

1 d F —फलो हि

2 ■ F —स्मते तत् वय—

3 a I 8 कृतोद्यता b So V& 1, F , I 6 गिरीश प्रतिवद्धमानसाम्,
 P 4 गिरीश प्रतिवक्तमानसी, H 1 त्रिनेत्रप्रतिसक्तमा—, गिरीशप्रति-
 सक्तमानसाम् I 8 (but comments—द्य प्रति—) with G , S T .
 Bh Sloka omitted by P-5

4 a I 8 मनीषितामच गृहेषु देवता, followed by Br , Bhar , Gop ,
 I 5—मध्यगृहेषु, सति गृहेषु दे—V& 3, F Bh c V& 1 कोमट,
 P 2, P 3, I 1, I 2, I 3 पेशल

क ईप्सिनार्ये स्थिरनिश्चय मन
 पयश्च निम्नाभिमुख प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरयज्ञ पितर मनश्चिनी ।
 अयाचनारण्यनिवाममात्मन
 फलोदयान्नाय तप समाधये ॥ ६ ॥
 अयानुरूपाभिनिवेशतोपिणा
 कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
 प्रजासु पद्मात् प्रयित तदाह्वया
 जगाम गौरीशिखर त्रिलङ्घिमत् ॥ ७ ॥
 विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 ववन्ध बालारुणवध्रु वत्कल
 पयोधरोत्सेधविगीर्णसहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रमिद्धमंघ्रि शिरोरहं
 जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
 न पट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कज
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशने ॥ ९ ॥
 प्रतिक्षण सा कृत्तरोमविश्रिया
 व्रताय मौञ्जी त्रिगुणा वभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तया
 सरागमस्था रक्षणागुणास्पदम् ॥ १० ॥

- 5 a F निवेष्टा— c So B 1, F Majority—नार्येस्थिति—, cp गिरौ न प्रति—गिरौ न प्रति—in 3
- 8 b I-5, I-8 (ब) विलोड्यष्टि प्रविलुप्तचन्दना, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala
- 9 m I-8 notes प्रमिद्ध मंघ्रि as a variant found in I-5, I-6 and followed by Brhaspati, Bharata and Gopala
- 10 d Va-1, Vā 3, P 2, P-3, P-4, I-8, H 1 नना—

विसृष्टरागादधरात्रिवर्तित
 स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कञ्चुकात् ।
 कुसाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा कर ॥ ११ ॥
 महाहंशय्यापरिवर्तनच्युते
 स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
 अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
 निषेदुषी स्यण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
 पुनर्ग्रहीतु नियमस्थया तथा
 द्वयीषु निक्षेप इवापित द्वयम् ।
 लतासु तन्वीषु विलासचेष्टित
 विलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
 अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
 घटस्तनप्रसवणैर्यवर्धयत् ।

- 11 a I 8 records विसृष्ट—as a variant b F—रुणिताश्च कञ्चुकात्,
 —रुणिताच्च कञ्चुकात् in majority followed by I 8 with com-
 mentators We accept H 1 'कञ्चुवान् (comment—कञ्चुकात्
 कर्पासकात् a bodice or jacket) implying that she no
 longer busied her hands with adorning her lips and
 breasts d F—सूत्रप्रणया
 13 a Va 1 गृहीतु b So I 8 with all commentators, read by
 P 2, P 3 P 4, I 2, I 6 Vā 1, P 5 द्वयेषु निक्षेपमिवा—with
 comment निक्षेपमिव न्यासभूतमिव justifying 'द्वयेषु बहुवचनत्वम्',
 so is H 1, I 11 द्वयीषु निक्षेपमिवा—, G, S, T द्वयेऽपि निक्षेप
 इवापित द्वयम्, I 3, F द्वयेऽपि निक्षेपमिवापित द्वयम् d So
 Vā 1, G, S, T, Bh I 8 F, Vā 2, P 2, P 4, P 5, I 1, I 3,
 I 5 I 6, others—दृष्टि, cp ॥ चेष्टित, with note on 65, cp
 Rv VIII 69c

मुहोऽपि येषां प्रथमात्तज्जन्मना
 न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
 अरष्यन्नीजाञ्जलिदानलालितान्
 तथा च तस्या हरिणा विस्रवमु ।
 यथा तदीयैर्नयने कृतूहलात्
 पुर मन्वीनाममिमौ लोचने ॥ १५ ॥
 कृताभिपेका हुतजातवेदस
 त्वगुनरानङ्गवता निवीतिनीम् ।
 दिदृक्षवस्ता मुनयोऽभ्युपागमन्
 न घर्मवृद्धेषु वयं समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
 विरोधिमत्वोज्झितपूर्वमत्सर
 द्रुमैरपीष्टप्रमवाचिंतातिथि ।
 नवोदजाम्बलरममृतानल
 तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
 यदा फलपूर्वतपसमाधिना
 न तावता लभ्यममस्त काटक्षितम् ।

- 14 b So F, Bh., I-8 'others—वर्णैरवर्धयत्, cp 56 व्यरोक्षयत्;
 I-8 records—प्रवविषीर—as variant with Br—प्रववर्णी 'प्रव-
 वणाः पवसरण यस्या, but Bhar, Gop—विणी प्रववितु शील
 यस्या' c So F others प्रथमात्तज्जन्मना d F—करिष्यत्
- 11 b So I-5, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopala "कण्ठे
 लम्बितनूपयुक्ता, निवीत कण्ठलम्बित यज्ञमूत्र विद्यनेऽस्या, यतिव्रते
 म्रियया अपि कण्ठविलम्बियज्ञमूत्र घ्नयत, निवीत कण्ठलम्बितमित्यमर",
 others अघीतिनीम् c So F, P-5, others ऋषयोऽभ्यु—; F
 —पु दयः समी—
- 17 b F द्विमैरपीष्ट—, Bh, I 8 द्विमैरपीष्ट—followed by the four
 commentators, so also I 1, I-5, I-6, G, T, S, P-4—रपीष्ट-
 प्रमवाचिंतातिथि, P-5, H 1—रपीष्टप्रमवाचिंतातिथि.

तदानवेद्य स्वशरीरमार्दव
तपो महत् सा चरितु प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
कलम ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीना चरित व्यगाह्यत ।
ध्रुव वपु काञ्चनपद्मनिर्मित
मृदु प्रकृत्यापि ससारमेव तत् ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलता शुचिस्मिता
हविर्भुजा मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनी प्रभाम्
अनन्यदृष्टि सवितारमक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्त सवितुर्गमस्तिभिर्
मुख तदीय कमलश्रिय दधौ ।
अपाङ्गयो केवलमस्य दीर्घयो
शनै शनै द्यामिकया पद कृतम् ॥ २१ ॥
अयाचितोपस्थितमम्बु केवल
रसात्मकरयोद्गुपतेश्च रश्मय ।

- 18 a P 5 कल भवंसमाधिस्तापन c So F, others (with Bh)
तदानवेद्य, cp note on 83 d P-4 F साधयितु
- ~ 19 ■ F ध्रुव, 1-5, 16—काञ्चनपद्मं तत्— d So F, B 1, 11,
13, V& 3, G, S, T, 18 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च (with
two vs), V& 1, P 1, P 5 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च, P 2
corrects गुसार into ससार—which is the reading of Bh
- 20 ■ T has शुचौ चतुर्णां ज्वलता हविर्भुजा शुचिस्मिता मध्य—so G,
S, majority accept our reading which is also found in
F, Bh, 18 with commentators, cp Rv XII, 41
■ P-4—प्रतिधातिना
21. a So F, Bh, 18 with Mallinātha, Brhaspati, Bharata and
Gopāla V& 1 तथापि तप्त, 15, T तथापि तप्त b 18 records
वमलश्रिय ■ a variant, cp VII, 62 कोमल्यापि तप्तम् with
अपि used in its proper sense

वभूव तन्या किञ्च पारणाविधिर्
 न वृक्षवृत्तिर्यनिरिक्ततावन ॥ २२ ॥
 निवामनप्ता द्विविधेन वह्निना
 नमश्चरेपेन्यननमृतेन च ।
 तपायमे वारिभिरग्निना नवैर्
 भूवा महोष्माभममुञ्चद्वर्जम् ॥ २३ ॥
 म्यिना क्षप पङ्क्तनु ताडिनाधरा
 पयोधरोन्मेषनिपानचूर्णिना ।
 बलीयु तन्या म्वलिना प्रपेदिरे
 चिरेण नामि प्रयनादविन्दव ॥ २४ ॥
 शिवागया तामनिकेनवाग्निना
 निरन्तरास्वन्तरवानवृष्टिपु ।
 व्यलोकयन्मुन्मिपितैन्मिन्मयैर्
 महानप मास्य इव म्यिना क्षपा ॥ २५ ॥
 निनाय सा पर्यहिमोन्किरानिला,
 महन्मरान्नीरदवानन्तरा ।
 परन्मरानन्दिनि चक्रवाकयो
 पुरो विद्युक्ते मियुने कृपावती ॥ २६ ॥

- 23 a I 1 प्रवान्तना, द्विविधेन Bh., P-3, P-3, I 2, I-8 (correcting वि into दि) with Mallamtha, Brhaspati, Bharata and Gopala, H 1, F, G P 2 (correcting दि into वि), S, T विविधेन (=पञ्चविधेन) b Bh.—नमृतेन सा
 24 d I-8 कन्, followed by Br, Bhar, Gop
 25 b—गुह्यन्तर—I 1, I-3, I-5, I-8 (but here too Mallamtha उन्मन्तर—) P-5—वातवर्जम् c F—मुन्मिन्मयै—
 26 a So I-8, P 2, Va 1, I-5, I-6 सात्यर्षहिमानपनिना with which agree P-3, P-4, I 1, I-3, H 1, नायन्तहिमान्किरानिला G, S T F P-5 Bh

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
 प्रवेपमानाधरपत्रशोमिता ।
 तुषारवृष्टिक्षत्तपद्मसपद्मा
 सरोजसधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
 स्वयविशीर्णंद्रुमपर्णवृत्तिता
 परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन ।
 तदप्यपाकीर्णमत प्रियवदा
 वदन्त्यपणोति च ता पुराविद ॥ २८ ॥
 मृणालिकाकोमलमेवमादिभिर्
 घृतं स्वमङ्गलपयन्त्यहर्निशम् ।
 तप शरीरं कठिनैरुपार्जित
 तपस्विना दूरमघश्चकार सा ॥ २९ ॥
 अद्याजिनापाढधर प्रगल्भवाम्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोधन
 शरीरबद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
 तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
 सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

- 28 d No F, G, S, T, Bh, I 8, V& 3, but V& 1, P 2 P 3,
 P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, I 5 H 1, B 1—न्यपणमिति ता, noted
 by I 8 as a variant and justified by Br, Bhar, Gop
 a Bh, F, P 5—निकापेभ्यमेव— b P 5 घटेस्तदङ्ग क्षपयन्त्य—
 but on margin र्लपय— After this V& 1 reads

मुरास्तदुद्गीदय नगेन्द्रवन्धया
 हृत तप शम्भुवसन्त्रियागमम् ।
 मयाचिरे त प्रणिपत्य दु क्षिता
 पति यदूना सुतभाजिहेतवे ॥ ३० ॥

This is not found in F, P 5, V& 3, G S T I 8

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेनना
वपुर्विदोषेष्वधिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्ता प्रतिगृह्य सत्क्रिया
परिथम नाम विनीय च क्षणम् ।
उमा स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्त्रुमनुज्झितक्रम ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्यं सुलभ समित्कुश
जलान्यपि स्नानविधिस्तमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
क्षरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसमूह
प्रवालमासामनूबन्धि धीरधाम् ।
चिरोज्झितालकनकपाटलेन ते
तुला यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्न हरिणेषु ते मन
करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

31. a P-5 बहुमानरूपना d So Va 1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 2, I-5, I-6, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopāla,—विदोषेष्व-
तिगौ—Bh., F., G., S., T., I 8 (with Mallinatha) I 1, I-3,
Va-3, cp 53 अपिधिय
32 a Bh., G परिगृह्य d Cp Rv VI, 70 प्रचक्रमे वक्त्रुमनुक्रमज्ञा
33 a So Va 1, P-5, F., I 1, I 2, S., G., T., अयि Vā-3, P 2,
P-3, P-4, I-8, H 1, I-5, I-6, but जलान्यपि uniformly in
all, I-8 अयि क्रियार्यं—, cp Rv V, 4 अप्यप्रयो , 10
अपि प्रयत्नेन , 11 अप्याज्ञया exactly in a similar context
and where अयि will make the reading awkward, confusion
of अपि and अयि may be noted in the succeeding slokas
b P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, B 1 विधौ क्षमाणि ते, followed
by four commentators

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्
 तवाक्षिसापत्न्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वच ।
 तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
 तपस्विनामप्युपदेशता गतम् ॥ ३६ ॥
 विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्
 तथा न गाङ्गा सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयेश्चरितैरनाविलैर्
 महीधर पावित एष सान्वय ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मं मविशेषमद्य मे
 त्रिवर्गसार प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
 यदेव एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
 न मा पर सप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यत सता सनतगात्रि सगत
 मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

- 35 c H 1 यदुत्पलाक्षि— d I 1, G, F, Bh, I 8 क्षिमादुद्य—,
 followed by Mal, Br, Bhar, but Gop सापत्न्य
 37 = Vā 2 विसीर्ण—, I 6 प्रकीर्ण—, Vā 3 विसीर्णसप्तर्षि with
 comment विसीर्ण पतितैः, Vā 1, H 1—बलिप्रहासिभिः, I 5, I 8,
 बलिप्रहासिभि with Brhaspati, Bharata प्रभासिभि recording
 प्रकाशिभि as a variant, Gopala however—बलिप्रभासि We
 follow F, P 5 and Mallinātha in I ॥
 38 a F—छेदपच्यते— L F क्षतिनी, Vā 1 क्षतिनि
 39 a P 5 प्रयुक्तसत्कार— d P 4, I 3 साप्तपदीन—, P 3 साप्तपदी-
 नमिष्यते

अतोऽत्र किञ्चिद् भवती बहूक्षमा
 द्विजानिभावादुपपन्नचापल ।
 अयं जन प्रष्टुमनामस्तपोधने
 न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
 कुले प्रभूति प्रथमस्य वेधस
 त्रिलोकमौन्दर्यमिवोदित वपु ।
 अमृत्यमैश्वर्यसुखं नव वयम्
 तप फल स्यात् किमन पर वद ॥ ४१ ॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने
 धृन त्वया बाह्वङ्गोभि वत्कलम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
 विभावरी यद्यरणाय कल्पते ॥ ४२ ॥
 भव यनिष्टादपि नाम दु सहाय
 मनस्विनीनां प्रणिपत्तिरीदृशी ।

- 40 a P-5 अहास्य— d So P, P-5, G, S, T, Bh., Mallinātha in I-8, प्रतिपाप्नुमहि Va 1, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, I-5 प्रतिगोन्मुमिच्छसि, Bṛhaspati and Bharata प्रतिपापिष्यसि in I-8, left out by Gop
- 41 d I 1, Va 1, I-6, I-8, B-1 पर एव
- 42 Śloka omitted by Va-3 It is read after अलम्बनाका— (44) by Bh, F, I-8, P 3, P-4, P 5 I 1, I 2, I 3, I-5, I 6 G, S, T, B agrees with our order b त्वया धृन I 6 c I 5 I 6 विनिर्वापतारका, I-8 Bṛhaspati, Bharata and Gopala विनिर्वाप तारका (=मत्पञ्ज, त्वत्त्वा), others स्फुटचन्द्रतारका, followed by Mallinātha in I-8, but in G, S, T, Mallinātha's commentary concludes "दाप्यन्तमग्राङ्गुतारके प्रदाये यद्वहण उदेति तत्रा विमूयगपहारण तत्र वन्वल्धारण मघटत इति माव " This may imply—तारके in the text I-8 omits this portion

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
 न दृश्यते तच्च तनूदरि त्वयि ॥ ४३ ॥
 अनन्यशोभाभिभवेयमाकृतिर्
 विमानना मुधु कुत पितुर्गृहे ।
 पराभिमर्शो न तवास्ति क कर
 प्रसारयेत् पद्मगरत्नसूचये ॥ ४४ ॥
 दिव यदि प्रार्थयसे वृषा श्रम
 पितु प्रदेशास्तव देवभूमय ।
 अयोपयन्तारमल समाधिना
 न रत्नमन्विष्यति भृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
 निवेदित निश्चसितेन सोष्मणा
 मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभ कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिर कोऽपि तवेप्सितो युवा
 चिराय कर्णोत्पलशून्यता गते ।
 उपेक्षते य इत्यलम्बिनीरिमा
 जटा कपोले कलमाग्रपिङ्गला ॥ ४७ ॥

- 43 d So P 5, H 1 others वृगौदरि, followed by commentators
 44 So I 5, I 6, I 7, I 8 in Br Bhar, Gop, majority
 अन्मयोकाभि—, found also in F, Bh c P 5 पराभिमर्शो,
 I 8 पराभिमर्शो d I 5, I 6—मूचियु noted by I 8
 46 a P 2, P-4, I 8 नि इव—
 47 e and d P-4 उपेक्षते, I 8 उपेक्षते but cp Gopāla उपेक्षते अङ्गो-
 वरोनि implying उपेक्षते, we follow F which gives in foot-
 notes "उपेक्षते य इत्यलम्बिनीरिमा जटा कपोले इत्यलम्बिनी-
 रिमा ।' Vā 3, P 5 उपेक्षते य इत्यलम्बिनीरिमा जटा कपोले ।
 I 8 उपेक्षते य इत्यलम्बिनीरिमा जटा कपोले इत्यलम्बिनी-
 रिमा—, Vā 1, P 2

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकथिता
 दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कुरेक्षामिव पश्यतो दिवा
 मचेतस कस्य मनो न दूयने ॥ ४८ ॥
 अवेमि सोभाग्यमदेन वञ्चित
 तव प्रिय यश्चनुरावलोकिन ।
 करोति लक्ष्य रविमस्य चक्षुषो
 न वक्त्रमात्मीयमरालपद्मण ॥ ४९ ॥
 कियच्चिर धाम्नासि गौरि विद्यत
 ममापि पूर्वार्थमसञ्चित तप ।
 तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षित
 वर तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
 इति प्रविद्याभिहिता द्विजन्मना
 मनोगत सा न शशाक शसितुम् ।
 अयो वयस्या परिपाद्वर्निनी
 विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥
 मल्ली तदीया तमुवाच वर्णिन
 निबोध साधो तव चेतुनूहलम् ।
 यदर्यमम्भोजमिवोष्णवारण
 हृत तप सापनमेतया वपु ॥ ५२ ॥

P-3, P-4, I-3, H 1, I 2 उपमन य इत्यवन्निनीर्जंग कपालदेन
 कल्माष—, Bh. उपमन य इत्यवन्निनीर्जंग कपालदेन कल्माष-
 पिङ्गला-

- 48 ॥ P-4 दिवाकरप्लुष्टनिनू— c So F, others लेखा—
 49 ॥ So I-8 according to Brihaspati, Bharata and Gopala,
 I-5, I-6, others चिरमस्य चक्षुषः, P-3 reads 49 after 50
 50 a B-1 मुष्टु वि—
 51 c P-3 अतो वयस्या, I-8 तथा
 52 a P-5, I 1, I 3—या निजपाद व— b I-5 विद्या

इय महेन्द्रप्रभृतीनधिस्थियश्
 चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
 पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥
 असाह्यहुकारनिवर्तित पुरा
 स्मरारिभप्राप्तमुख शिलीमुख ।
 इमा हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
 विशोणंभूर्तेरपि पुष्पधन्वन ॥ ५४ ॥
 तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निर्वृति
 नुयारसप्रभक्तिसिद्धल्लेखसि ॥ ५५ ॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिन
 सबाष्पकण्ठस्खलिते पदैरियम् ।
 अनेकश किन्नरराजकन्यका
 वनान्तसगीतसखीर्व्यरोदयत् ॥ ५६ ॥
 त्रिभागशेषामु निशासु च क्षण
 निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 वव नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग्
 असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

- 53 a Cp 31 बधिगीरवा b So Bh, I 8 with commentators, others—मय्य c I 5 विग्रहात्
 54 a F पुरारि— c Cp IV, 21 सिता d F विनष्टमूर्ते—
 55 a P 5, I 3, I 5, I 6 तत प्रभृत्यु—, I 8 corrects तत into तदा
 56 a I 5 उपात्तवर्णेश्चरिते, I 8 उदात्तवर्णेश्चरिते (according to Brhaspati Bharata and Gopāla) recording उपात्तवर्णे चरिते as a variant d Va 1, F, Bh, G—ररोदयत्, cp 14 व्यवर्धयत्
 57 a P 5—मु निमीलिता क्षण

यदा दुर्ध्वं सर्वगतम्बुधनुष्यने
 न वेत्ति भावम्यमिन्न कथं जनन् ।
 इति स्वहन्तालिङ्गितञ्च मुग्धया
 स्हन्मुपालम्बन चन्द्रमेवर ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेर्
 अपश्यदन्त्य न विजि विचिन्वती ।
 तदा सहान्नाभिरनुजया गुरोर्
 इय प्रपन्ता तनये तपोवनम् ॥ ५९ ॥
 द्रुमेषु सस्या कृतजन्मु न्वय
 फल तप नासिषु दृष्टमेवनि ।
 न तु प्ररोहानिनुलोत्रपि दृश्यते
 मनोरथोज्या गगिनीलिमुथय ॥ ६० ॥
 न वेत्ति न प्राप्तिं न दुर्लभं कदा
 सयोभिरत्नापुलनीक्षितामिमान् ।
 तप कृतामन्मुपपत्त्यने नवी
 वृषेव सीता तदवब्रह्मताम् ॥ ६१ ॥

58 a So F, G, I-5, I-6, I-8, G, S, T, P 2 corrects यदा into
 यता, F यदा दुर्ध्वं स्वहन्तालिङ्गितञ्चने c So Va 1, P-5, I-8, P 2
 स्वहन्तालिङ्गितञ्चने, P 2 corrects स्वहन्तालिङ्गितञ्चने—into—
 I 1, I-3, G, S, T, Bh. स्वहन्तालिङ्गितञ्चने— (cp Rv VI, 32
 दलान्ति), B-2 स्वहन्तालिङ्गितञ्चने (with comment लिङ्गितञ्चने) per-
 haps original reading replaced by its meaning लिङ्गितञ्चने.
 But cp A Śākhya VI, 6 दम्बारालिङ्गितञ्चने e'c.,—Rv III,
 15 दम्बारालिङ्गितञ्चने इय showing Kalidasa's preference
 for आ + √ लिङ्गितञ्चने 'pam'

59 a F यदाति b P-5 निचिन्वता

60 a So F., others न च

III b So Va 1, P 2, P-3, P-4, P-5 I 1, I-3, I-5 अक्षन्तलोभिता—;
 I-6 अक्षन्तलोभिता—, H 1—रक्षन्तलोभिता—, Va-3—रक्षन्त-
 निती—but in comment अक्षन्तलोभिता यदा यदा, I-8
 —रक्षन्तलोभिता—, G रक्षन्तलोभिता— So S, T, Bh.

अमूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 अपीदमेव परिहास इत्युमाम्
 अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षण ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली
 समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षर
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथाश्रुत वेदविदा वर त्वया
 जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुक ।
 तप किलेद तदवाप्तिसाधन
 मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्
 तदर्थिनी त्व पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाम्यासरत विचिन्त्य त
 तवानुवृत्ति न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथ न्ते
 करोऽयमामुक्तविवाहकौतुक ।

- 62 b निवेदिने Bharata and Gopāla in I 8 c P 5 अपीदमेव,
 I 8—हासमित्यु—justified by Br and Bhar
 63 F अथाग्रहस्ते b Va 3 I 2 समर्पयन्ती
 65 a F तथाह c So P 5, I 1, I 2 I 3, Vā 1, F I 8 अमङ्गला-
 म्यासरति with Mallinātha (अमङ्गलाम्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्व्यस्य),
 Brhaspati (अमङ्गलेषु अस्तिधारणश्मशानवासादिषु अम्यासेन रति-
 यस्य), Bharata (अमङ्गलस्यास्तिभस्मश्मशानवासादिरूपस्य कर्मणो-
 ऽम्यासे परिशीलने रतियस्य) and Gopāla (अमङ्गल श्मशान तस्या-
 म्याश समीपे तत्र रतियस्य) cp note on 13 d I 5—नुवृत्त,
 P 5 न हि

करेण शम्भोर्वलघीकृताहिना
 सहिष्यते तन्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावन् परिचिन्तय म्वय
 कदाचिदेते यदि योगमर्हेत् ।
 वयूदुकूल कल्हमलक्षण
 यज्जाजिन शोभितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
 चतुष्पुष्पप्रकरावकोर्णयो
 परोज्ज्वि को नाम तवानुमन्यते ।
 मलयनकाङ्क्षानि पदानि पादयोर्
 विकीर्णकेशास्त्यजरेनभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तान्य किमत्र पर वद
 त्रिनेत्रवक्ष मुलम् तवापि यन् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्द्रनाम्पदे
 पद चित्तमम्बरज करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इय च तेऽग्रा पुरतो विटम्बना
 यदूटना वारणराजहामया ।
 विलोक्य वृद्धोक्तमधिप्यित् त्वया
 महाजन स्मेरमुखो नविष्यति ॥ ७० ॥

66 b P-5—विवाहकङ्क्षा, others—कीदृक् (=महल्लभ्यन्) c Vā 1, H-1 नृत्रे

67 c So P, Bh., others—दुकूल च मूत्रम्—with च redundant

68 b F, Bh.—नुमन्यते c and d पादयोर् द्रक्ष्यते—I-5 d So I-6, others—केशान् परोरभूमिषु, a typical illustration of how a manuscript, though alone in a particular reading, helps to establish the original text No commentator has—केसास्त्यजरे—.

69 a So P-5, F, Vā-3, H, others नवेन् c P-5 कुचद्वये—, Vā-3, P-3, P-5, I 1, I 2, I 3—चन्द्रनाम्पदे perhaps under influence of हरिचन्द्रनाम्पदे, Rv III, 59

द्वय गत सप्रति शोचनीयता
 समागमप्रार्थनया कपालिन ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्
 त्वमस्य लोकस्य च नैत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
 वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु ।
 वरेषु यद् वालमृगाक्षि मृग्यते
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
 निवर्तयाम्नादसदीप्सितान्मन
 वव तद्विषस्त्व वव च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
 दमशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
 प्रवेपमानाघरलक्ष्यकोपया ।
 विष्कुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा
 विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हर
 न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।

- 71 a B 1 omits this sloka b So I 8, F, others कपालिन
 72 a Va 3 अलक्ष्यरूपता (perhaps for alliteration) 73 d So F, Bh, Va 1, P-5 reads अपेक्षते साधुजनो न वैदिकी but in comment अपेक्षते अययते । अत्र परार्धे त्रिचतुराणि पाठान्तराणि प्रचरन्ति । I 8 अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी दमशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया (but the four commentators अपेक्षते), I 1 अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी on which H 1 is an improvement अपेक्षते साधुजनो न वैदिकी दम यूपसत्क्रियाम्
 74 c Va 1—भ्रूलतया—, I 8—स्तया कृते तथा—(noted by Bṛhaspati Bharata and Gopala)

अलोकतामान्यमचिन्त्यहेतुक्
 द्विपन्नि मन्दाश्चरित महान्मन ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गल
 निपेय्यते भूनिस्तमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरष्यन्म्य निराशिष सत
 किमेभिरानोपहृतात्मवृत्तिभि ॥ ७६ ॥
 अकिंचन सन् प्रभव स मपदा
 स लोकनाथ पितृनद्यगोचर ।
 स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते
 न नन्नि यायार्य्यविद पिनाकिन ॥ ७७ ॥
 विभूषणोद्भ्रामि पिनदभोगि वा
 गजाजिनालम्बि दुक्कूलवारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुनेत्तर
 न विश्वमूर्तैरवधार्यने वपु ॥ ७८ ॥
 तदङ्गमम्पदमवाप्य कल्पते
 ध्रुव चिनामन्मरजो विन्दुदमे ।

- 75 d So Va 1, P-1, F with majority—त्यनाम्, read by I 8 according to Mallinātha, Bharata and Gopāla Brhaspati, however, reads पिनाकिन which supports our 'angular' reading, for a similar confusion cp ■ मृता—महन
- 76 d F किमभिराशाहृतात्म—, I-8 reads किमामि recording किमेभि, cp Brhaspati (आमि आशाहृतात्मवृत्तिभि विषयस्यूहा-पन्नुनाभिरात्मवृत्तिभिर्बुद्धिप्रवृत्तिभि किम्), Bharata (आमि वैशदिकीमि आशा तृप्यया उपहृत आत्मा येषा त तादृशाना जनाना वृत्तिभि किमामि मङ्गलचेष्टामि किम्) and Gopāla who leaves the word unexplained एभि मङ्गल Mallinātha
- 77 a P-4 अकिंचन भ्रमव स b G, Bh. त्रिलोकनाथ— d Vā-1, I 2, H 1 यायात्मविद I 2 reads 81 (अन्यदस्तस्य) after 77
- 78 a F विभाषणोद्भ्रामि c Vā 1, P 2, I 6—दथ चन्द्र—through अथ चेन्दुनेत्तर read by Vā-3

तथा हि नृत्याभिनयत्रियाच्युत
 विलुप्यते मौलिभिरम्बरीकसाम् ॥ ७९ ॥
 असपदस्तस्य वृषेण गच्छत
 प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादावुपगम्य मौलिना
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना
 त्वयेकमीश प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभवोऽपि कारण
 कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।
 ममात्र भार्गवरस मनःस्थित
 न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं वटु
 पुनर्विवक्षु स्फुरितोत्तराधर ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

- 79 a G, Bh तदङ्गमसङ्ग—, cp III, 36 अङ्गेण सस्पर्श— c I 8
 तथाभिनृत्याभिनय—, P-5 तथा हि नृत्ताभि— d So Vā 1, P-3,
 P 5, I 1, I 2, I 3, I 6, H 1 (with विलुप्यते ध्रियते), I 8 with
 Bhar, Gop विलुप्यते गृह्यते but विविष्यते in F, Bh (comment
 विलिप्यते ध्रियते), Vā 3, P 2, G, S, T
 80 d F—रुणाङ्गुली
 81 a Va 1, F, G, Bh विवक्षता, recorded by I 8 as a variant
 82 a I 8, Bh यथा श्रुत— d F—कामवृत्तिर्वचनीयमी—, P-5—वृत्ति-
 र्वचनीयदर्शिनी
 83 a Bh वटु c Vā 1, I 1, I 2 महतोऽपभा—, B 1, B 2—महतो
 विभाषते, H-1 महतोऽपभाषते, Bh, I 8 (with four comments

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल साग्रस्तननिद्रवल्कला ।
स्वम्पमास्त्यार च ता कृतस्मिन
समाललम्बे वृषराजकेतन ॥ ८४ ॥
त वीक्ष्य वेपथुमती सरनाङ्गयष्टिर्
निक्षेप एव पदमुद्धृतमप्यन्तो ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलिनेषु मिन्धु
शैलाधिराजननया न ययौ न तम्यौ ॥ ८५ ॥
बद्ध प्रभृत्यवननाङ्गि तवास्मि दान
श्रीनस्तपोनिरिनि वादिनि चन्द्रमौली ।
अह्नाय सा नियमज कलममुन्मनर्ज
क्लेन फलेन हि पुनर्नवना विवर्ते ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ उमानपफलप्रदान नाम
पञ्चमः सर्गः ॥

महाऽजमापते) with majority महोऽजमापत, cp note on 18
d F श्रुताति

- 84 b I-8—गौरी स्तन—, P-5—या च स्तन—, majority—बाल-
स्तन— We follow F which is significant, for अग्रन्त cp
Mallinatha on व्यासह्न 63 c So majority, F श्रुतिस्मिन्-
85 d So Va 1, Brhaspati, Bharata and Gopala in I-8, Bh.,
F, Mal निषेपान पद—, so Vā-3, G, S, T,—मुद्धतम्—
Vā-3, Bh., so I-8 with Brhaspati, Bharata, Gopāla
and Mallinātha, others—मुद्धृती

Colophon Vā-3—गौरीनपफलोदया नाम—, P-3—गौरीनपफलो
नाम—, P-4—उमानपफलोदया नाम—, I 1—पार्वतीफलोदया नाम—, I 1
omits 4th canto without even remotest mention of it, I-5
—उनाफलादया नाम—with which agrees I-8, G—गौरीनपफलादया
नाम—, S—उनाफलादया नाम—with which agrees T, F इति
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः । श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ।
श्रीकालिदासाय महत्तमम् । श्रीराम । Bh. इति कालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
महाकाव्ये फलादया नाम पञ्चमः सर्गः

॥ पठ. सर्गः ॥

अथ विश्वात्मने गौरी सद्विदेश मिथ सखीम् ।
 दाता मे भूमृता नाथ प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥
 तया व्याहृतसंदेशा सा वभौ निभृता प्रिये ।
 चूतयष्टिरिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमान् ।
 ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरश्चासन ॥ ३ ॥
 ते प्रभामण्डलं व्योम द्योतयन्तस्तपोधना ।
 सारुन्धतीका भषदि प्रादुरासन् पुर प्रभो ॥ ४ ॥
 आप्लुतास्तोरमन्दारकुसुमोत्करवीचिषु ।
 आकाशगङ्गास्रोत सु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
 भुवतायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हेमवल्कला ।
 रत्नाक्षमूना प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिता ॥ ६ ॥
 अथ प्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
 सहस्ररश्मिना दृष्टवत् सप्रणाममुदीक्षिता ॥ ७ ॥

- 1 ॥ मखी पिता
- 2 , P 5 I 1, I 3, majority म्याने, cp V, 61c
- 4 a F 5 पुरांगता , B 1, B 2 प्रभो पुर
- 5 Sloka omitted by I 8 b F, H 1, G, Bh —कुसुमोत्तरि—
 (comm उत्तरति विक्षिपन्ती व्युत्तरा), H 1—स्तरवाहिषु
 c G व्योमगङ्गाप्रवाहेषु, Vā 1, Vā 3 H 1—द्योतयु, Vā 1
 दिङ्नाग—
- 6 b B 1, I 8 विभ्राणा in Brhaspati, Bharata and Gopāla, but
 विभ्रतो according to Mallinātha हेमवधना I 8 in Bharata
 but हेमवल्कला (Bh) in Gopāla, cp हेमवेत्र III, 41 c रत्ना
 क्षयुक्ता noted by Bharata in I 8 as a variant
- 7 a B 1 प्रस्थापिता— c रश्मिना साक्षात् F, G Bh B 1 puts
 this sloka after 8th

वासकवाहुलनया सार्वभृदृतया नुवा ।
 महावराहदष्टाया विधान्ना प्रलयापदि ॥ ८ ॥
 संगनेपप्रणयनाद् विस्वयोनेरनन्तरम् ।
 पुरानना पुराविद्भिर्घातार इति कोर्तिना ॥ ९ ॥
 प्राक्तनाना विशुद्धाना परिपाक्मुपेयुषाम् ।
 तपनामुपमुञ्जाना फलान्वपि तपन्विन ॥ १० ॥
 तेषा मध्यगना साध्वी पन्थु पाशार्पितेजसा ।
 साक्षादिव तप सिद्धिर्वैभाने बह्वर्चनी ॥ ११ ॥
 तामगौरवभेदेन मुनीरचापन्वदीन्वर ।
 स्त्रीपुमानित्यमास्येषा वृत्त हि महित सताम् ॥ १२ ॥
 तद्दर्शनादनूच्छमोर्भूयान् दारार्यमादर ।
 नियापा तल्लु घम्याणा दापन् मूलमाधनम् ॥ १३ ॥
 घमेषापि पद सर्वे कारिते पार्वती प्रति ।
 पूर्वापराधमीनस्य कामस्योच्छसित मन ॥ १४ ॥
 अथ ते मून्य सर्वे पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 इदमूचुरनूचाना प्रीतिकष्टकिनन्वच ॥ १५ ॥

- 8 ॥ F—उद्घुतया
- 9 d P-5 घातार इव, so I-5, Vā 1
- 10 c B-1 तपसा परिमु—
- 12 b Bharata in I-8 records—चारुचरि—*as a variant* c I-8
 —पुमानिति नास्येषा, but even here the commentators read
 अनास्येषा
- 13 b So F, G, Bh., P-5, Vā-1, H 1 मूया d So P-4, Vā 1,
 I 2, P-5, I-5, B ॥ मलन्त्या मूलमाधनम्, Bh., B-1, F मलन्त्या
 मूलकारणम्, I 1, I-3, I-8 दापन् मूलमाधनम् with Mallinātha
 सत्यन्त्या मूलकारणम्, Bṛhaspati दापन् मूलकारणम्, Bharata
 and Gopāla दापन् मूलमाधनम्
- 15 a G, Bh., B-2 मानदित्वा जन—, H 1, H 2 प्रतिपद्य ज—, B-1
 मानदित्वा जात्यतिम् d P-4—चित् वच, noted by Gop in I-8

यद् ब्रह्मा सम्यगाम्नात् यदग्नौ विधिवद् धृतम् ।
 यच्च तप्त तपस्तस्य विपक्व फलमद्य न ॥ १६ ॥
 यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वया ।
 मनोरथस्याप्यपय मनोविषयमात्मन ॥ १७ ॥
 यस्य चेतमि वर्तेया स तावत् वृतिना वर ।
 किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥
 सत्यमर्कान्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
 अद्य तूच्चैस्तर तस्मात् स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥
 त्वत्सभावितमात्मान बहु मन्यामहे वयम् ।
 प्राय प्रत्ययमाद्यते स्वगुणेपूतभादर ॥ २० ॥
 या न प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानमभवा ।
 मा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥
 साक्षाद् दृष्टोऽमि न पुनर्विद्यस्त्वा वयमञ्जसा ।
 प्रसीद वक्ष्यात्मान न धिया पथि वर्तसे ॥ २२ ॥
 किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विमर्षिं तत् ।
 अथ यस्तस्य सहर्ता भाग कतम एष ते ॥ २३ ॥

- 16 b So P 5 explained by Bhar in I 8, others विधिना
 17 c Bh G, F —स्याविषय obviously an explanation from
 comment
 19 b I 8 H 1—यदमध्यास्महे वयम्, F नित्यमर्कान्च सोमाच्च पदमध्या-
 स्महे वयम् c Vā 1 तूच्चैस्तरा, Bh —तर ताम्बा, H 1 तूच्चैस्त-
 रामन्तस्मर—(with comment बल मध्ये) I 8 तूच्चतरैस्तस्मान्
 but in comment Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla
 alike follow तूच्चैस्तरम्
 21 a I 5, I 8—निर्विनायक in Br, Bhar, Gop c P-4, P 5,
 I 1, I 2, I 3, H 1 किमाख्यायने
 22 c H 1, H-4 दर्शयात्मान
 23 c I 5, II 1, H-4, B 1, G Bh अथ विश्वस्य स—, so I 8 with
 Bharata following योज्य वि—महर्ता

अथवा मुमहृत्पेया प्रार्थना देव निष्ठतु ।
 चिन्नितोरम्यनाम्नावच्छादि न कव्याम किम् ॥ २४ ॥
 अथ मीलितनम्येन्दोर्विगदं दर्शनानुभि ।
 उपचिन्तन् प्रभा तन्वी प्रत्याह परमेश्वर ॥ २५ ॥
 विदिन वो यथा न्वार्यो न मे कान्चिन् प्रवृत्तय ।
 ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यमूनोऽस्मि सूचिन ॥ २६ ॥
 मोऽह तूष्णानुरं वृष्टिं विद्युन्वानिव चानहं ।
 अरिष्विप्रकृतैर्देवैः प्रनूनि प्रति याचिन ॥ २७ ॥
 अथ आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमा न जन्मने ।
 उत्पत्तये हविर्मांस्तुर्वजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥
 तामन्मदये युष्माभिर्याचिनव्यो हिमालय ।
 विख्याये न कल्पने नवन्धा मदनुष्ठिता ॥ २९ ॥
 उतनेन न्यतिमता घुरमुदृहता भुव ।
 तेन योजितमवन्ध वित्त मामप्यवन्चिनम् ॥ ३० ॥
 एव वाच्य म कव्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
 नवप्रगीतमाचारमामनन्ति हि माधव ॥ ३१ ॥
 आर्याप्यलघनी तत्र व्यापार कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवविधे कार्ये पुरघ्नीणा प्रगल्भता ॥ ३२ ॥
 तत्र प्रयानौपविप्रन्थ मित्ये हिमवत्पुङ्गम् ।
 महाकाशीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरेव न ॥ ३३ ॥

- 25 c H 1 विन्तारयन् प्रभा
 26 a H-4 स्वर्थे न— c P-4 न तु नू—
 28 c I-5, I-8 उत्सादाय but even here Mallmātha follows उत्पत्तये,
 F reads with उत्सादाय हविर्मांस्तुर्वज—
 29 a H-4—मत्पदार्थं
 31 d F —मन्त्रीह माधव—
 33 c and d F महाकाशीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरस्तु न, Va-3
 महाकाशीप्रपातेऽस्मिन् , I-8 महाकाशीप्रपात—with Mallmātha,
 Bṛhaspati and Bharata—कोशी—but Gopāla—काशी—

तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
 जहु परिग्रहद्वीडा प्राजापत्यास्तपस्विन ॥ ३४ ॥
 तत परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
 भगवानपि सक्रान्त प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥
 तेऽप्यावाशमसिष्याममुत्पत्य परमर्षय ।
 आसेदुरोपधिप्रस्थ मनसा सह मानसा ॥ ३६ ॥
 अलकामतिवाह्येव वसति वसुसपदाम् ।
 स्वर्गाभिप्यन्दवमन कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

- 34 b Va 3 I 1—णयोत्सुके c Vā 1 जहु d So Vā 1 G, I 5 Bh others तपोयना
- 35 a I 1, I 3 तत प्रयाम इत्युक्त्वा, I 5 तत परममोमित्यु—clearly a combination of परममित्युक्त्वा and परममोमुक्त्वा the intended reading, H 1 तत प्रमाणमित्युक्त्वा, I 8 agrees with ours, but even here Mallinātha reads तत प्रयाम इ— c So I 8, others संप्राप्त d—ष्टमाश्रमम् Vā 1 P 3 P 4 I 1, I 2, I 3, H 1 which corrects आस्पद into आश्रमम्, I 8 reads आस्पदम् but even here Brhaspati and Bharata accept आश्रमम्, P 5—ष्टमाश्रमम्
- 36 a So Vā 1, P 2, P 3, B 1, I 8 (where Mallinātha explains ते चाकाश—“महर्षयश्चापि,” चकार समुच्चयार्थं), but Bharata (अपि पूर्वपिप्तया समुच्चये) and Gopāla (तेऽपि परमर्षादयाऽपि) read तेऽपि, F G Bh ते चाकाश—, Vā 3, P 5 ते आकाश— b I 8 उपेत्य परमर्षय but strangely Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla follow उदात्य, I 1, I 3 उद्यम् प— c F आजगमुरो— d So P 5 alone with comment मनसा निर्मिता मानसा सप्तर्षय मनसा सह मन इवाति-चातुर्योक्ति यदैव गमनाय मन कृत उदैव प्रापु, I 1, I 3, I 8 मनसा तुत्परहस in Brhaspati, Bharata and Gopāla, even here Mallinātha समरहस, Vā 3 मनसा सहरहस but comments मनसा समरहस
- 37 a So Vā 1, F, P 4, P 2 P 3, I 1 B 1 —मनिवाह्येव Bh P 5 (but comment—ह्येव), I 1, I 8 (where Mallinātha explains

गङ्गाक्षीत परिक्षिप्त वप्रान्तज्जलिनीपथि ।

बृहन्मणिगिलामाल गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

जितमिहमया नागा यथास्वा त्रिलोचनय ।

यक्षा त्रिपूरपा पीरा योषिता वनदेवता ॥ ३९ ॥

गिहिरासक्तमेवाना व्यज्यन्ते यत्र वेदमनाम् ।

अनुगर्जितमदिग्धा करणैर्भुरजस्वना ॥ ४० ॥

जनिवाह्येव), but Bharata and Gopāla जनिवाह्यं अनिश्रम्यं, Vā 3—ह्यं c So Vā 1, P 5 (comment मारायय विवाहं रक्षितम्), P 2, F, Mallinātha in I 8 (=अभिप्यन्दिऽनिश्रमं जनिरिक्तजन इति यावत्) but Brhaspati, Bharata and Gopāla explain अभिप्यन्दि (वमन गन्तार वा कृत्वा, स्वर्गस्य अभिप्यन्दि-वमन शास्त्रानुसरमिन् कृत्वा, स्वांमुख स्पन्दिन् शीघ्रं यस्य स तथा जयवा स्थानान् स्थानान्निगन्तयंमभिप्यन्दिबमनगच्छेनोच्यते), cp also comment on 47 d So Bh, F P-5 supported by Rv XV, 20d H 1 कृत्वा इव निव—, others—व विनि—

39 a and b F—वर्गित्त्वप्रान्त—, Vā 1, P 2, P 3, I-5, I 8 गङ्गाध्यात— c So P 5, G, Bh, others मिलासात् d So F, P-5, G, S, T and I 8 (Mallinātha गुप्तावपि सवरणेऽपि, Bharata परवप्रावात दुर्गरचना गुप्ति तस्या recording स्वर्गादपि as a variant), Vā 1, I 1, I-3, I 8 स्वर्गादपि मनाहरम्, P-3 स्वर्गादपि मनारमम्

39 a I 8 बीनमिहमया—, but the four commentators explain जितमिह—, Mallinātha recording बीनबीनमया नागा (बीन बीनान् पदाङ्गुलमर्ममया नय वेया त) as a variant b Mark Mallinātha on विट citing a quotation where विट does not occur, bbs=Uccaiḥkravas? Cp however

वामकाम्य विवरान् वृष्ट्यस्य परमात्मन ।

गण स्वतनुरगाणामाविर्भूतो मनाहरः ॥

Brahmataivarta I, 5, 49

40 b बीज्यन्ते I 2, वेद्यसु P 2 c Vā-1, P 3, I 1, I 2 मन्दगर्जित—, Bh, F, P 2, P-4, P-5, I 8 अनुगर्जित according to Mallinātha but अन्तर्गर्जित according to Brhaspati, Bharata and

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपाशुकं ।

गृह्यन्त्रपताकाश्रीरपीरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्त सोपानपङ्क्तिषु ।

ज्योतिषा प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रोपधिप्रकाशेन नक्त दर्शितसचरा ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणा दुर्दिनेष्वगिसारिका ॥ ४३ ॥

योवनान्त वयो यस्मिन्नातङ्क कुसुमायुध ।

रति स्वेदसमुत्थान निद्रा सजाविपर्यय ॥ ४४ ॥

Gopāla d—मुरज—F, I 8, Vā 3, P 2, I 1, I 3, I 5,
—मरुज—Vā 1, I 2,—मुरज—P 3, P 5

41 c—पताकाश्री—F, गृह्यन्त्रपताकाश्री—I 8 followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla

42 a I 8—हर्म्याणा but all the commentators explain—हर्म्येषु, but Bharata records it h So Vā 1, P 3, P 4, I 2, I 5, I 8 with Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla none recording any variant, I 1, I 3 Vā 3 सोपानभूमिषु (but comment—आपानभूमिषु), Vā 1 records, on margin नक्तमापानभूमिषु as a variant which is followed by P 5, F, Bh, P 2, S, T, G B 2 (curiously Mallinātha in them explains आपानभूमिषु आपानपङ्क्तिषु?) d I 1, I 3—उपकारताम्

44 b F, Bh नातङ्क कुसुमायुधात् followed by G, S, T, P 5 आतङ्क कुसुमायुध (comment यत्र सायवक्षेपामदन एमातङ्क न तु व्याध्यादि—, may be न+आतङ्क no fear of death from over indulgence) cp नैषा शिखर प्र दहति जातवेदा AV IV, 312, Vā 1 H 4 अन्तः कुसुमायुध (see Mallinātha). I 8 नानङ्ग कुसुमायुध followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla Cp Md II, 4b

c and d cp Rv VIII 51, I 1, Vā 1, H 4, B 1, B 2 रतिस्वेदसमुत्थान, F, Bh रतिस्वेदसमुत्थाना overindulgence रतिस्वेदसमु— as a variant meaning 'sleep caused by a variety of (sexual) enjoyment', I 5 रति स्वेदसमुत्थान accepted by I 8

भ्रूमेदिमि सक्म्पोळैल्ललिताङ्गलितर्जने ।

यत्र कोपे कृता स्त्रीणामाप्रभादार्यिन प्रिया ॥ ४५ ॥

सतानक्तरच्छायामुजविद्यावराध्वगम् ।

यन्म्य चोपवन बाह्य सुगन्धिगन्धमादन ॥ ४६ ॥

तत् कान्तमृपयो दिव्या प्रेक्ष्य हैमवन पुरम् ।

स्वर्गामिसविमुकृत वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

ते सप्तनि गिरेवैगादुन्मुलद्राम्यवीक्षिता ।

अवतेरजंटाभारैर्लिखितानलनिश्चलं ॥ ४८ ॥

and followed by Brhaspati, Bharata and Gopala explaining आवातवारण रतिरेव नान्यत् किमपि The sense is the gods get perspiration only in rats, otherwise they never have it d F records मुनि सप्ता—in footnotes

45 a Va-1 भ्रूमेदिमि (perhaps from comment भ्रूमेदिमि भ्रूमन्-
वद्भिः) d Va-3 प्रभादार्यिन प्रिया, P-5 अप्रभादार्यिन प्रिया
Note नक्म्पोळै in all the MSS for which cp I, 45

46 Śloka omitted by I-2, I-8 d So F, P-4, P-5, G, S, T
—मादनम्, B 1, Va-1, P-2, P-3, I-1, I-3, I-5 सुगन्ध्या—,
Bh., Va-3 गन्धवद् गन्धमादनम् with comment गन्धवद् गन्धादप्य
गन्धमादन नाम गिरियम्य पुरस्य वह्निर्वक् बाह्यमुपवनम् । गन्धवद् गन्ध-
मादनमित्यागन्तुः पाठः । प्राचीनस्तु सुगन्धिगन्धमादन इति पुल्लिङ्गान्त

47 a So Va-1, B 1, H-4, I-5, अथ त मुनया दिव्या Bh., F, G, S,
T, Va-3, I-2, I-3, I-8, rest as ours, P-5 नथ त मुनय सर्वे, P-4
तन्मन् मुनय सर्वे, Va-3 ततस्त मुनया दिव्या (but in comment
अथ दिविभवा दिव्या मुनय) c So Va-1, F, Bh., G, S, T,
Va-3, I-2, I-3, I-8, I-1, I-3, P-5, H-4 स्वर्गामिष्यन्दमुकृत but in
comment स्वर्गामिसषायार्थस्य मुकृतम् उन्मवञ्चनामिव मेनिरे which
implies स्वर्गामिनविमुकृत, P-4, I-5 स्वर्गामिष्यन्दि मुकृत, noted
by I-8 and followed by Br., Bhar—द्यन्दि=स्वांप्रसवि

48 b F—मुखद्रास्यवी—nothing—मुखद्रागम्यवीक्षिता d H-4—नल-
सनिर्म-

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुर सरा ।
 तोयान्तर्मास्करालीव रेजे मुनिपरस्परा ॥ ४९ ॥
 तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययी गिरि ।
 नमयन् सारगुरुभि पादन्यासैर्वसुधराम् ॥ ५० ॥
 घातुताम्राघर प्रागुर्देवदास्वृहद्भुज ।
 प्रवृत्त्यैव शिलोरस्क सुव्यवनो हिमवानिति ॥ ५१ ॥
 विधिप्रयुक्तमत्कारं स्वय मार्गस्य देनक ।
 स तैरानमयामास शुद्धान्त शुद्धवर्मभि ॥ ५२ ॥
 तत्र वेनामनासीनान् नोचासनपरिग्रह ।
 इत्युवाचेस्वरान् वाच प्राञ्जलि पृथिवीधर ॥ ५३ ॥
 अपमेघोदय वर्षमदृष्टकुमुम फलम् ।
 अतर्कितोपपन्न वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥
 मूढ बुधमिवात्मानं हैमीभूतमिवायनम् ।
 भूमेर्देवमिवाहृष्ट मन्ये भवदनुग्रहान् ॥ ५५ ॥

- 49 Vā-1 reverses the order of 49 50, rest as ours
 50 a Va-1, P-4, I 1, I 3, I 5, I 8 in Brhaspati अर्घमा—, F, Bh., P 5, I 2, G, S, T I 8 in Mallinātha, Bharata and Gopāla अर्घ्य— b P-4, P 5 नग for गिरि
 51 d P-5 हिमवानिव, I 5, I 8 हिमवान् गिरि
 52 a B 2—नामत्कारं b P 5 दैक्षिक (=उपदेक्षा), I 1, I 3, I 5, I 8, Bh दर्शक c Va 3 स तद्वानमयामास (but comment तैर्मुनिभि), F, P 5, म तैरनामया—(but comment आश्रमयामास निनाय), cp 79 d So P 5, others शुद्धवर्मभि
 53 e So Vā-1, P 2, P 3, P-4, I 2, B 1, B 2, वनामनपरि—Vā 3, P 5, F, I 1, I 3, I 5, I 8, H-4, Bh, G, S, T c Vā-1 प्रत्युवाचे—, H-4 प्रत्युवाच मुनीन् सर्वान्, I 1 इत्युवाच ऋषीन् सर्वान् I 5 इत्युवाच मुनीन् गम्यक् d Bh, F भूमेर्देवम्.
 55 e So Va-1, I 8 (with four commentators), P-4, I 1, I 2, I 3, I 5, B 1, B 2, note Mallinātha बुधम् in I 8, but बुद्धम्

अथ प्रवृत्तिं भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदव्याप्तिमहं द्विर्लङ्घि तीर्थं प्रवृत्तये ॥ ५६ ॥
अत्रैमि पूनमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमा ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौनपादात्मज्ञा च व ॥ ५७ ॥
जङ्गम प्रीत्यभावेन न्यावर चरणाङ्कितम् ।
विमक्तानुग्रह मन्थे द्विरूपमपि मे वपु ॥ ५८ ॥
भवन्मभावोन्याय परितोषाय मूर्ध्नि ।
अभिध्याप्तादिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
न केवलं दरोत्तम्य भाव्यता दग्धतेन व ।
अन्तर्गतमवान् मे नृणांऽपि पर तम ॥ ६० ॥
कनेभ्य वा न पत्यानि न्याच्चेन् किं नोऽदिदग्धते ।
मन्थे मत्पावनानैव प्रम्यान् भवन्तिह ॥ ६१ ॥

m G, b, T, Bh. b P-3, I-3 हेकीनून—and so is Gopāla in I-8. d P-5—भवदनुग्रहम्

58. b P-2, I-5, Bh. जति—, note अव्याप्त्यानिमित्तत्वं याशेरलै-
रिवानंदः Br. I, 16, —स्मि निन्दते I-2, P-5 d I-5 तीर्थं
प्रवृत्तये

57. c P-3—प्रवाहेन. d धृतादा—I-2

58. c So F., I-8 with four commentators, Vā-1 प्रीत्यभावेन, Bh.
प्रीत्यभावे व, H-4 प्रेक्षते व, P-5 प्रीत्यभावे व. b I-8 notes
—द्विर्लङ्घि: followed by Gop. = and d. So Vā-1, P-3, P-4,
I-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, P-5—ग्रह
तदि द्विरूपमपि मे वपु I-5 विमक्तानुग्रह मन्थे द्विरूपमपि मे वपु,
G, S., T. विमक्तानुग्रह मन्थे द्विरूपमपि, so Mallamātha in I-6

59. = So Vā-3, P-4, B-1, Vā-3 बविन्याप्त—(but comment:
अपि व्याप्त—); P-5, I-1, I-5, I-8, F, Bh., G, S., T अपि
व्याप्त—, P-2 अपि व्याप्त—with अविन्या—on top of line.
After this Vā-3 reads कर्तव्यं वा न पत्यानि. (61)

60. c Vā-3—अपि मपि ध्वज रज—

61. b F.—किं नोऽदिदग्धते. c Vā-1, B-2, H-4 गङ्गे मत्पा—, d Vā-3
—भवतानिदग्ध; so P-3, P-5

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञा मे दातुमर्ह्य ।
 विनियोगप्रमादा हि विकरा प्रमविष्णुषु ॥ ६२ ॥
 एते वयममी दारा कन्येय कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनार्थिनो यूयमनास्था बाह्यवन्मुषु ॥ ६३ ॥
 इत्युक्तवास्तमेवार्यं दरोमुखविसर्पिणा ।
 द्विरिव प्रतिग्रहेन व्यावहार हिमाचल ॥ ६४ ॥
 अथाङ्गिरसमग्रप्यमुदाहरणवन्मुषु ।
 ऋषय प्रेरयामासु प्रत्युवाच स भूषरम् ॥ ६५ ॥
 उपपन्नमिद सर्वमत परमपि त्वयि ।
 मनस शिखराणा च मदृशी ते ममुनति ॥ ६६ ॥
 स्थाने त्वा स्यावरात्मान विष्णुमादृन्मया हि ते ।
 चराचराणा भूताना कुञ्जिराधारता गत ॥ ६७ ॥
 गामघास्यन् कथ नागो मृणालमृदुभि फणै ।
 आरमानलमूलान् त्वमबालम्विष्यया न चेत् ॥ ६८ ॥
 अच्छिन्नामलमनाना समुद्रोर्म्यनिवारिता ।
 पुनन्ति लोकान् पुण्यन्वान् कीर्तय सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

- 63 b I-5, I 8 ^{मुद्राणां}, followed by Br, Bhar, Gop c So
 I-8 noting वेनार्थिना यूय, others यनात व कारं—
 64 F with others ऊचिवान्, P-4 इत्युदाहारितवार्यं b गृहामुक्—
 Bh., G, S T c P-5 द्विच d Va 3 and Bh with others
 हिमाचल
 65 c F, Bh ऋषयश्चादनामामु, mark F's preference for
 चादनामामु
 66 B-1 इत परमपि—
 67 a I-5 स्यावराणां तु
 68 a F बाधाम्यन् b Vā-1, H 3, B 1, B-2, I 8—अनृणां. c P 2,
 P 3—मृणालं त्वमा—, I 6, Vā-3—मृ त्वमवा—, so F,
 Vā-1—अत्वमवाग्मि—
 69 Vā-1 reads this śloka after 71 a H-4 अच्छिन्नमृन्मनाना
 with comment न छिन्न छद प्राप्ता मृन्मनान विन्मर यामा

ययैव दलाच्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिन ।
 प्रमवेन द्वितीयेन तयैवोन्धिरना त्वया ॥ ७० ॥
 तिरंगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिना हरे ।
 त्रिविक्रमोद्यनम्यानीन् न तु स्वामाविकम्भव ॥ ७१ ॥
 यजमानमुजा मध्ये पद्माक्रम्य नस्युपा ।
 उच्चैर्हिरण्मय शृङ्ग मुनेरोर्वितर्याकृतन् ॥ ७२ ॥
 काठिन्य म्यावरे काये भवता सर्वमर्पितन् ।
 इद तु ते भक्तिनम्रमहोदारावन वपु ॥ ७३ ॥
 तदागमनकार्यं न शृणु कार्यं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशात्तु वयमप्यशनाग्नि ॥ ७४ ॥

ता १ So F, Bh., Vā-3 (—म्यनि— परामनादलःप्रवेगाच्च),
 S, T, G, but Vā-1, P-4, I-1, I-2, I-3, H-3, P-5, I-5, I-8,
 B-1, B-2—मिनिवा—; but Kālidāsa describes same as
 crossing oceans in Rv VI, 77—आच्छन्मर्तुदवीन् कितीर्षं
 मुजानाना वनति प्रविष्टम् etc., and we should adopt—म्यनि—
 here accordingly, cp XV, 8 where also Vā-2 reads—निचि-
 वारितकन, while other MSS have—म्यनि— ॥ Vā-1 नाक

70 ॥ So Vā-1, H-3, B-1, H-4, P-2, P-3, P-4, P-5, I-2, I-3, I-5,
 I-8, Bh. प्रमवेन, G, S, T प्रमवेण, so Bharata in I-8.

71 d P-3, I-1 न च स्वामा—, H-3, H-4 न तु स्वामाविको हरे-

72 ॥ So F, others with Bh. पद्मनस्युपा त्वया d Vā-3—विकली-
 कृतन् but in comm.—विनी-

73 c and d So F Bh इद तु ते भक्तिनम्र म्यामारावन वपु,
 Vā-1—नम्र महदा—, P-5 इद तु ते भक्तिनम्रमहोदारावन वपु, B-1
 इद ते भक्तिनम्रम्य मनामारावन वपु (=P-2 except in—मारा-
 वक—), I-1, H-3, I-8 इद ते भक्तिनम्रम्य महोदाराव वपु followed
 by Brhaspati, Bharata and Gopāla, G, S, T इद तु ते
 भक्तिनम्र मनामारावन वपु

74 ॥ So F., Vā-1, I-8 पदा— १ F तवैव च c So F, others
 —आच्च d So Vā-1, P-5, F, P-2, Bh, I-5, I-8—मयन—

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्र विभर्ति य ॥ ७५ ॥
 कल्पितान्योन्यसामर्थ्यं पृथिव्यादिभिरात्मभि ।
 यस्येद धियते विश्व धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥
 योगिनो य विचिन्वन्ति क्षेत्राम्यन्तरवर्तिनम् ।
 अनावृत्तिभय यस्य पदमाहुर्मनीषिण ॥ ७७ ॥
 स ते दुहितर साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मण ।
 वृणुते वरद शमुरस्मत्सक्रामितै पदै ॥ ७८ ॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
 अजोच्या हि पितु कन्या सद्भूत्रे प्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

- 75 a—गुणस्थान—I 5, I 8, with गुणोपेत on margin which is the reading followed by Mallinātha and Bharata, Brhaspati prefers—गुणैर्व्याप्त—, P 4, I 2, H 4—गुणोत्थान—, I 3 अणिमादिगुणैश्चयमस्पृष्टपुरु— c So Va 1, F, I 5 शब्दमीश्वर-मित्यु—which is accepted by I 8 in Bharata, Brhaspati and Gopāla, Bharata recording अत्युच्चैः as a variant
- 76 a G, S, T (with कल्पितान्योन्य—explained by Mallinātha as कल्पित धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुणसंपादितम् अन्योन्यसामर्थ्यं वै) b I 1, I 2—रात्मनि c So F, I 8 Bh, Vā 1 येनेद, P 2, I 1, I-3 येनेद धार्यते व्यक्त, P 5 येनेद तन्यते व्यक्त, H-4 येनेद धार्यते विश्व, I 2 यस्येद धार्यते विश्व
- 77 a Vā 1 निचि, for which cp निचेता (=observer) RV I, 184, 2,
- 78 b F, Bh कर्मणाम् d So Vā 1, F, T, G, S, Bh, cp 52 स तैरात्रमयामास, Vā 3 सक्रामितै (comment अस्मासु निवेशितै), I 1, H 3 (comment अस्माभि सक्रामितानि नवितानि तै), H-4, I 8 in Mallinātha, Brhaspati and Bharata (but Gopāla सक्रामितै)
- 79 d Vā 1 सद्भूतं, Bh, G गद्भूतं—

यावन्त्येतानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 मानर कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगत् पिता ॥ ८० ॥
 प्रणम्य गितिक्ण्डाय विबुधान्नदनन्तरम् ।
 चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभि ॥ ८१ ॥
 उमा वधूर्भवान् दाना याचितार इमे वयम् ।
 वर नभुरल ह्येष स्वकुलाद्भूतय विधि ॥ ८२ ॥
 अन्तोनु स्तूयमानस्य बन्धम्यानन्यवन्दिन ।
 मुतामवन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुर ॥ ८३ ॥
 एवमादिनि देवर्षो पादर्वे पितुरधामुत्ती ।
 लीलाकमल्पनाणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥
 शैल सपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदक्षत ।
 प्रायेण गृहिणीनेना कन्यार्येषु कुटुम्बिन ॥ ८५ ॥
 मेने मेनापि तत्सर्वं पत्यु कार्यं समीप्सितम् ।
 भवन्त्यत्र्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रता ॥ ८६ ॥
 इदमत्रोत्तर न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य स ।
 आददे वचसामन्ते मङ्गलालकृता मुनाम् ॥ ८७ ॥

- 80 a P-5 यावन्त्येतानि, F records यावद्दृष्टानि, यानि दृष्टानि b F records चराणि स्यावराणि च d P 2 corrects जगत् into जगता
- 81 c Bh अस्या चूडा—
- 82 d So F, others—एष त्वत्पुत्र—
- 85 e I-8 शैलस्तु पूर्णकामोऽपि in Brhaspati, Bharata and Gopala b F, Va-3, P-5, I-3, H 3, H-1—मुखमवक्षत c I-8 गृहिणीतत्रा, I 1 गृहिणामुत्त्या d So F, G, S, T, Bh with Mal and Br in I 8, others कन्यार्ये हि—
- 86 Sloka omitted by F, P-5, I-5 a मेनापि मेने तत्सर्वं Va-3, B-1, B 2 मेने मेनापि तत्पुत्रम् b Va-3 कार्यं समीप्सितम्, P 3 समीप्सितम् G, Bh—वैमसीप्सितम् c So I-5, I 1, I 3 न भवन्त्यत्रि— d B 1 भवन्त्यत्रिभिचारिण्योऽभर्तुर्विव पतिव्रता
- 87 Omitted by H 3 a I 1 इदमेवान्तर न्याय्य—, B 1 इदमवात्तर b Va 3 विचार्य, P-4, P-5, I 1 विचिन्त्य

एहि सर्वात्मना वत्से भिक्षा त्व परिकल्पिता ।
 अर्थिनो मुनय प्राप्त गृहमेधिफल मया ॥ ८८ ॥
 एतावदुक्त्वा तनया मुनीनाह महीधर ।
 इय नमति व सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥
 ईप्सितार्थंक्रियोदार तेऽभिनन्द्य गिरेर्वच ।
 आशीर्भिर्रेषयामासु पुर पाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥
 ता प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतसकाम् ।
 अङ्कुमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥
 तन्मातर चाश्रुमुखी दुहितुस्नेहविवलवाम् ।
 वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणं ॥ ९२ ॥
 वैवाहिकी तिथि पृष्टास्तत्क्षण हरवन्धुना ।
 ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहा ॥ ९३ ॥
 ते हिमाचलमामन्त्र्य पुन प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
 सिद्ध चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ ९४ ॥

- 38 a Bh , F एहि विश्वात्मने, Va 3 (comment), I 1, I 3 सर्वात्मने,
 so G , I 2, P 2, I 5 सर्वापणे, H 3, H 4, B 1, B 2 सर्वात्मने ,
 I 8 सर्वात्मना in Brhaspati Bharata and Gopāla explaining
 सर्वपामात्मस्वरूपेण शिवेन recording विश्वात्मने, सर्वात्मने as
 variants, Vā 1 सर्वापणे, cp 29 and 78 b Bh , G भिक्षासि
 89 b Bh मुनीनाह महीधर , स भूधर P 5 d I 8—वधूरियम्
 90 n H 3—भिरर्वेषयामासु
 91 a P 2—दरयस्त— b P 4—तसिकाम्, so I 8 in Mallinātha
 and Gopāla clear, in Bharata and Brhaspati doubtful,
 note Mallinātha वतसकाम् in G , T , S
 92 ॥ Vā-1 दहितु स्नेह—, I 5 दुहितु स्नेहव्याकुलाम्, H 3—तृस्नेहवि-
 ह्वलाम्, I 8 दुहितृस्नेहव्याकुलाम् c H-4 वरस्य नान्यपूर्व—
 93 a Vā 1, I 3 पृष्टा d So I 5, I 8, H 1, G , Bb , I 1 with
 others चेरुश्चीरप—
 94 c I-5, Vā 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 8, Bn हिमान्यमा— b B 1
 पुनईष्टा, Bh , G पुन प्राप्य c F , Bh सिद्ध तस्मै, I 8 records
 प्रिय चास्मै as variant

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्
अगमयदद्विमुत्तासमागमोत्क ।
कमपरमवश न विप्रकुर्युर्
विभुमपि त यदमी स्पृशन्ति भावा ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीयाचन नाम षष्ठः सर्गः ॥
शुभं भवतु ॥

95 a P-3 कृत्स्नाद् b P-4 अगणयद्, H-4—समागमेप्यु

Colophon varies V&3 इति श्रीकुमारसम्भवे काव्ये कालिदासकृतौ
षष्ठः सर्गः, P-3 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ उमाप्रदाना
नाम षष्ठः सर्गः, so I 2, I 3, I-5 (omitting कालिदासकृतौ), H-3 इति
श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ गौरीयाचनो नाम षष्ठः सर्गः, so H-4,
B 1 उमावरदाना नाम—, I 1—उमाप्रदानो, P-5 इति श्रीकुमारसम्भवे
महाकाव्ये षष्ठीके षष्ठः सर्गः, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
षष्ठः सर्गः, G, Bh. उमाप्रदानो =S

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथोपधीनामधिपस्य वृद्धो
 तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
 समेतबन्धुहिंसवान् सुताया
 विवाहदोक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
 वैवाहिकं कौतुकसविधानैर्
 गृहे गृहे व्यग्रपुरघ्नवर्गम् ।
 आसीत्पुर सानुमतोज्जुरागाद्
 अन्न पुर चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥
 सतानकाकीर्णचतुष्पथ तच्च
 चीनाशुकै कल्पितकेतुमालम् ।
 भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणाना
 स्थानान्तर स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥
 एकेव सत्यामपि पुत्रपद्धतौ
 चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
 उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोर्
 उमा विशेषोच्छसित बभूव ॥ ४ ॥

1 b I 8 यामित्र—

2 a I 5, I 8 कौतुकमनिधानै according to Bharata and Gopāla ,
 Mallinatha सविधामि (?), Brhaspati सविधानै , cp सनिहितेऽपि
 13 b P 5 दिने दिने c P 4 सानुमतोज्जुरागाद्

3 a Bh., F P 4, P 5, I 5, G, S T, Va 3—कीर्णमहापथ—,
 P 3—चतु पथ—, I 8 text चतुष्पथ—but all the commentators
 महापथ c So Va 1 and I 8 with all commentators , but
 G S, T (with Bh, F, P 5) मामोज्ज्वल्—with Mallinatha
 explaining उज्ज्वल् in these d Va 1 स्वर्गमिवा—

4 a So F alone, others एकैव b I 8, I 3 P-4 चिराय, I 1, I 2
 चिरेण, Brhaspati, Bharata and Gopāla—दृष्टेरमृतोत्थितेव in

अङ्गाययावङ्कमुदीरिताशो
 सा मण्डनान्मण्डनमन्वमुद्रक्त ।
 सवन्वभिजोऽपि गिरे कुल्स्य
 स्नेहस्तदेकायतन जगाम ॥ ५ ॥
 मंत्रे मूहते शशलाञ्छनेन
 योग यतामूत्तरपङ्गुनीषु ।
 तस्या शरीरे प्रतिबभूव चन्द्र
 वन्धुग्निषो या पतिपुनवत्य ॥ ६ ॥
 मा गौरमिद्वार्यनिवेशवद्भिर्
 दूर्वाप्रवालै प्रतिभिन्नरागम् ।
 निर्नामिकौलोयमुपात्तवाणम्
 अभ्यङ्गनेपय्यमलचकार ॥ ७ ॥
 वभौ च सपकमुपेत्य वाला
 विवाहदीक्षाविधिसायकेन ।

I 8 c So F उपात्तपाणिग्रहणेव m Va 1, I-5, Va-3, I 1, I 3
 आननपाणिग्रहणेव, आननपाणिग्रहणाणि Bh d F, I 8 (text
 alone)—च्छतिना—, P-3—योत्स्व—

5 ■ P ■ अन्वमुद्रक्त alone, others अन्वमुद्रक्त ■ Bh, S—न्यि—,
 cp Rv III, 24, H-4 गिरेकुल्स्य d—तन बभूव Va-1

6 a H-3, H-4—शशलाञ्छनोत्प (comment —लाञ्छनस्य चन्द्रस्यात्य
 उदया यस्मिन्) b So F, P-5, I 1, I 2, I-3, I 8, Va-1, H 3,
 ■ 1—मा—

7 b Bh, G प्रतिभिन्नशोभम् c So Va 1, I 1, I 2, I-3, I-8, G, S,
 T, Bh, Va-3 उत्रामि (comment उत्कान्नामि), so F, H-3
 निर्घोतकी—, so H-4, P-5 निर्भिन्नकौशय—(comment नामि-
 कौशये जषनाम्बर यत्र नदादि (?) तदपास्यते धटिकानारे), mark
 confusion of नामि (in comment) and निर्भिन्न (of the text),
 cp उग्राम m Rv XVIII, 20, Va-3—यमुद्रोडवापम्

करेण भानोर्वहुलावसाने
 सधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा ॥ ८ ॥
 ता रोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
 आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिपेकयोग्यम्
 नार्यश्चतुष्काभिमुखीमनैषु ॥ ९ ॥
 विन्यस्तवैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्
 आविद्धमुक्ताफलमक्लिचित्रे ।
 आवर्जिताप्टापदकुम्भतोयै
 सतूर्यमेना स्नपयावभूवु ॥ १० ॥
 सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
 निवृत्तपर्जन्यजलाभिपेका
 प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

- ६ b So F, H 3, Bh, Vā 1, Vā 3, P 5, I 3, I 8 नवेन दीप्ता—
 (I 8 शाय—), cp 24d d Vā 3, P 5, I 3, I 5—क्षमा—, F
 सधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा, Bh—धुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा
 9 a I 5, Vā 3, Bh, I 1, I 3, I 8 लोध्र (—कल्केन कृताङ्गतैलाम्),
 P 4—न हृताङ्ग— b P 5—कालीयरसाङ्गरागाम्, I 8—कालीय-
 कृताङ्गरागाम् d P 4—मुखी निपेदु, I 5, I 8, Bh—भिमुख
 व्यनैषु, so I 3
 10 a I 5, I 8 विन्यस्तवैडूर्यशिले च तस्मिन्, Bh.—वैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्
 || P 5 (विन्यस्तवैडूर्यशिले च तस्मिन्—) आविद्धमुक्ता, I 1, I 3,
 H-4, Bh आवद्धमुक्ता, H 4 आविद्धमुक्ता—, I 8 आरब्ध-
 मुक्ता—not followed in comments which have आरब्ध
 (Mallinātha), आयुक्त—(= वद्ध Brhaspati), आरब्ध—(—प्रयित
 Bharata) and आवद्ध (Gopāla) c तोया P 5
 11 b Vā 1, I 8 (Brhaspati, Bharata and Gopāla)—तत्र—, H-4,
 P || गृहीतशुद्धाद्गमनीयवस्त्रा, H 3 गृहीतशुद्धोद्गमनीयवस्त्रा, G,
 Bh. गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा, गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् I 1, I 3, F

तस्मात् प्रदेशान्च वितानवन्त
 युक्त मणिन्मन्मचतुष्टयेन ।
 पतिव्रतानि परिगृह्य निन्ये
 क्लृप्तासन कौतुकवदिमध्यम् ॥ १२ ॥
 ता प्रादुमुखी तत्र निवेश्य तन्दी
 क्षण व्यल्म्बन्त पुरो निपण्णा ।
 भूनायेंशोभाह्वयमाणनेत्रा
 प्रसाधने सनिहितेऽपि नायं ॥ १३ ॥
 धूपोष्मणा त्याजितभार्द्रनाथ
 केशान्ममन्त कुसुम तदीयम् ।
 पर्याक्षिपन् काचिदुदारवन्ध
 दूर्वापिता पाण्डुमधूकपाप्मा ॥ १४ ॥
 प्रमक्ताशुक्लागुरु चक्रुरस्या
 गोरोचनापत्रविभङ्गमङ्गम् ।
 सा चक्रवाकाद्धितसंवेतायास्
 त्रिभोवस कान्तिमतीत्य तस्यौ ॥ १५ ॥

c So F, Va-1, I-3 with four commentators निर्वृत्त—Va 3, I 1, I-3, G, S, T, Bh.

12 a तत्र प्रदेशान्च P-4, P-5 c So all the MSS except Va 1 with प्रतिगृह्य d H-3, H-4 क्लृप्ता (comment क्लृप्त रचित)

13 b Va-1, I-5 विन्मन्त—, H 3—यत्र so H-4 c I-3 भूनात्म शानाक्रियमानत्रा in Brhaspati, भूनामायाह्वय—in Bharata भूतानुनामाक्रियमानत्रा in Gopāla but भूतयनामाह्वयमानत्रा in Mallinatha

14 a P-4, P-5 धूपन मत्वात्रिन— c F पर्याक्षिपन् majority (with Bh.) पर्वा—, cp note on स्वराहना—38

15 m F विन्मन्तकाग—, so I 1, I 3, H 3 प्रमक्ताशुक्ला , H-4 प्रमक्ताशुक्ला—, I 8 प्रमुक्ताशुक्लागुरु चक्रुरस्या गाराव in text

लम्नाद्वरेफ परिभूय पय
 समेधलेख शशिनश्च विम्बम् ।
 तदाननधीरलकं प्रसिद्धैश्
 विच्छेदे सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥
 कर्णापिंतो रोध्रकपायरक्षे
 गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
 तस्या कपोले परभागलाभाद्
 बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोह ॥ १७ ॥
 रेखाविभक्त प्रविभक्तगात्र्या
 किञ्चिन्मधूच्छिष्टविसृष्टराग ।
 कामप्यभिरूपा स्फुरितैरपुष्पद्
 आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठ ॥ १८ ॥

but in Mallinātha विन्यस्तशुक्लागुरु—, Brhaspati प्रयुक्तशुक्ला-
 गुरु , Bharata प्रयुक्तशुक्लागुरु , and Gopāla प्रयुक्तशुक्ला-
 गुरु—a typical illustration of the divergence between text
 and commentary, I 2 आसक्तशुक्लागुरु चकुरङ्ग गोरोचनापत्रविभङ्ग-
 मस्या , I 1, I 3, Bh विन्यस्तशुक्लागुरु , P 5 गोरोचनापत्र—,
 गोरोचनापत्रविभक्तमङ्गम् I 1, I 3, I 8, B 1, G, Bh
 विभङ्गमस्या

- 16 a So I 1, I 3, I 5 F, Bh, I 8 (with four commentators),
 for which cp III, 30, others लीन— b F, G—मेधरेख
- 17 a I 1, I 3, I 5 I 8, G, F, Bh लोध्र—(but mark रेखा in F)
 b I 1, I 3 H 3 गोरोचनास्यास—, P 4, I 5 गोरोचनोद्भेदनि—,
 F, G, Bh गोरोचनालेख—, I 8 गोरोचनापत्र—in Mallinātha,
 गोरोचनाभेद in Brhaspati, गोरोचनाभगनितान्तगौरे in Bharata
 (भग मण्ड, who records गोरोचनाभेद also), गोरोचनाभेद in
 Gopāla
- 18 a Vā 1 लेखाविभक्तश्च विभक्त—, G, F, Bh रेखाविभक्त
 मुविभक्तगात्र्या , I 8 लेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्या (as in Vā 1)
 in text, but रेखाविभक्तश्च विभक्त—in Mallinātha, लेखा
 विभक्तश्च पवित्रगात्र्या in Brhaspati (who records लेखाविभक्तश्च

पन्तु गिरश्चन्द्रवलामनेन
 स्पृशेति सख्या परिह्वानपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
 माल्येन ता निर्वचन जघान ॥ १९ ॥
 तस्या सुजातोत्पलपत्रकान्ते
 प्रनाधिकाभिर्नयने समीक्ष्य ।
 न चक्षुषो कान्निविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जन मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 मा समवाद्भि कुमुमैर्लतेव
 ज्योतिर्निर्गच्छद्भिरिव त्रियामा ।
 सरिद्रिहर्गैरिव लीयमानैर्
 आमुच्यमानामरणा चकाशे ॥ २१ ॥
 आत्मानमालोक्य च शोभमानम्
 आदगंविम्बे स्निग्धनायनाक्षौ ।

विभक्त्याश्चा as a variant), श्लेषाविनयनश्च विभक्त—*in*
Bharata and Gopāla b So Vā-1, I-8 *in Brhaspati, Bharata*
and Gopāla, F, I 1, I 3, Bh.—विमुष्टता followed by
Mallmatha in I-8, Vā-3 मधून्मुष्टविसृष्ट— *d H-3*
 —चरोन्ट—, I-8 फलावराष्ट..

20 b F, P 2, I 1, I 2, I-3, Bh. निरीक्ष्य c I-8 चक्षुष कान्नि—
 followed by *Bharata* alone

21 c B-1 गीदमानै.. d I-5, I-8 नीवमानै—आमुच्यमानामरणा चकाशे
 followed by *Mallmatha* as आमुच्यमानामरणा चकाशे, आमुच्य
 मानामरणाङ्गेषु प्रतिमुच्यमानामरणा चकाशे, by *Brhaspati*
 आमुच्यमानामरणा, by *Bharata* नीवमानै
 मालिङ्गि आमुच्यमानामरणा, and by *Gopāla* नीवमानै
 मालिङ्गि आमुच्यमानामरणा चकाशे, Vā-1 चकाशे, H-3
 —आमुच्यमानामरणाङ्गेषु चकाशे, H-4 आमुच्यमानामरणा चकाशे

हरोपयाने त्वरिता बभूव
 स्त्रीणा प्रियालोकफलो हि वेष ॥ २२ ॥
 अथाङ्गुलीभ्या हरितालमाद्रं
 मङ्गल्यमादाय मन शिला च ।
 कर्णविसक्तामलदन्तपत्र
 माता तदीय मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥
 उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो
 मनोरथो य प्रथम बभूव ।
 तमेव मेना दुहितु कथचिद्
 विवाहदीक्षातिलक चकार ॥ २४ ॥
 ब्रवन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्या
 स्थानान्तरे कल्पितसनिवेशम् ।
 घाम्यङ्गुलीभि प्रतिसार्यमाणम्
 ऊर्णमय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

- 22 b I 1 I 3, I 8 आदसबिम्बस्तिमिता—, but commentators
 आदर्शबिम्बे स्ति— c P 5, I 2—पयानत्वरिता— d P 4
 —फलो ह वष
 23 a So Va-1, I 8, P 3, I 2, I 3, H 3,—तिभ्यां V 3, F, Bh,
 P 2, P-4, P-5, I 1, I 5 b G, Bh मागल्य— d H 3 मेना
 तदीय—, I 2—मुखमुन्नमय्य (उन्नमाजं?), I 8 मुखमुन्नम in
 Brhaspati Bharata and Gopāla, Mallinātha adopting
 मुखमुन्नमय्य which is also found in F
 24 b P 2, H 3, H-4, B 1 प्रथमो— a I 8 records तेनैव मेना as
 a variant followed by Br, who says तमेवेति पाठोऽपगत
 25 a So F, Bh, Va 1 with majority, I 8 घाम्यङ्गुलीभि परि
 सार्यमाण in text, but प्रतिसार्यमाण in Mallinātha and Bharata,
 प्रतिसार्यमाण in Brhaspati and Gopāla d P 2—मय कटुण
 हस्तसूत्रम् but on top margin—कौतुक—, P 5—मय कौतुकसूत्र
 हस्तम् but comment कौतुकहस्तसूत्रम्

क्षीरोदवेलेव सपेनपुञ्जा
 पर्याप्तचन्द्रेव शरत् त्रियामा ।
 नव नवक्षीमनिवानिनी मा
 भूयो बभौ दर्पणमादवाना ॥ २६ ॥
 तामर्चिताम्य कुलदेवताम्य
 कुलप्रनिष्ठा प्रणमय्य माना ।
 अकारयन् कारयिनव्यदक्षा
 क्रमेण पादग्रहण सतीनाम् ॥ २७ ॥
 अखण्डित प्रेम लभस्व पत्युर्
 इत्युच्यते तामिरुमा स्म नम्रा ।
 तथा तु तस्यार्धंगरीरलाभात्
 पश्चान्कृता बन्धुजनानिपोऽपि ॥ २८ ॥
 इच्छाविभूतोरनुरूपमद्रिस्
 तस्या कुती कृत्यमशेषयित्वा ।
 मम्य समाया सुहृदाम्बिताया
 तस्यौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षा ॥ २९ ॥

- 26 c I-8 नव नव क्षीम—in Brhaspati नव नव बभौ, Bharata नव नवमदृष्टपूर्वमिव भूयाऽविक्र च यथा म्यान्, Gopāla नव नव यथा स्यादेव क्षीम दुकूल निवमिनु क्षील यस्या सा, but Mallinātha नव नवक्षीमनिवानिनी मा d P-5—मादवाना
- 27 d P-3 corrects गलीनाम् into मतीनाम्
- 28 b I 2 तामिरुमा स्म नम्रा c G., Bh—शरीरलाभा d I-8 तथा तु तस्यार्धंगरीरलाभादय कृता—with Mallinātha जर्धंगरीर-लाभा पश्चान्कृता अवरीकृता, Brhaspati अर्धंगरीरलाभादु-कृता—, Bharata अर्धंगरीरलाभात् अवकृता पश्चान्कृता जिना इत्यर्थे, Gopāla अर्धंगरीरलाभात् अवकृता
29. ■ F—रूपमद्र— d So F, V-3, P-5, H-4, I-8 in Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla (who prefers—वागमन प्रतीक्ष्य but explains—गमनप्रतीक्षा also), Vā-I, P-3, P-4, B-1, I 1, I-3—गमन प्रतीक्ष्य

तावद्धस्यापि कुबेरशैले
 तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
 प्रसाधन मातृभिरादृताभिर्
 न्यस्त पुरस्तात् पुरधासनस्य ॥ ३० ॥
 तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्री
 सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
 स एव त्रेष परिणेतुरिष्ट
 भावान्तर तस्य विभो प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 बभूव भस्मैव सिताङ्गराग
 कपालमेवामलशेखरश्री ।
 उपान्तभागेषु च रोचनाङ्गो
 गजाजिनस्यैव दुकूलभाव ॥ ३२ ॥
 शङ्खान्तरद्योति विप्रोचन यद्
 अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
 सानिध्यपक्षे हरितालमय्यास्
 तदेव जात तिलकक्रियाया ॥ ३३ ॥
 यथाप्रदेश भुजगेस्वराणा
 करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
 शरीरमात्र विकृति प्रपेदे
 तथैव तस्मै फणरत्नशोभा ॥ ३४ ॥

- 30 G, Bh भवस्यापि, so I 8 in the four commentaries, P 5
 कुबीरशैल d VA 1 स्मर—
 31 c H 3, H 4, I 8—नेतुरिष्टो in Brhaspati Bharata and
 Gopāla, Mallinātha—नेतुरिष्ट— d F रूपान्तर तस्य—
 32 a I 5 सिताङ्ग— d F गजाजिन चैव—
 33 a H 3, II 4 नेत्रान्तरद्योति, P 5 दलान्तरद्योति—(दलान्तरे द्योति ?
 cp Mallinātha) accepted by Bharata in I 8 & G तदन्त—
 c B 1 सानिध्ययोगे—, II 4 हरिताल— d So I 8, with Malli-
 nātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla all explaining
 तिलकक्रियाया, P 4 तिलक क्रि—

दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा
 ब्रान्यादनाविष्टुनलाञ्छनेन ।
 चन्द्रेण निच्य प्रतिभिन्नमौलेन्
 चूडामणे कि ग्रहण हरस्य ॥ ३५ ॥
 इत्यद्भुतैव प्रभव प्रभावात्
 प्रमिद्वनपथ्यत्रिवेर्विधाना ।
 आन्मानमानगणोपनाने
 स्वर्गे निपक्तप्रतिम ददर्श ॥ ३६ ॥
 म गोपनि नन्दिभुजावलम्बी
 शार्दूलचर्मालरितोत्पृष्ठम् ।
 तद्भक्तिमक्षिजवृहत्प्रभाम्
 आरहा कलाममिव प्रनम्ये ॥ ३७ ॥
 त मानसो देवमनुव्रजन्त्य
 स्ववाहनसोमचलावनता ।
 मुने प्रभामण्डलरेणुगौरै
 पद्माकर चनुरिवान्तरिक्षम् ॥ ३८ ॥

- 35 a F—निष्ठूतममरीचिभासा—, I-5—निष्ठूतमनानामा b P 2, P 3, B-1—विद्वन्—, P-5—जनाविष्टुनलाञ्छन c I-5 निच्य प्रतिवद्ध—
 36 a and b I 1, I-3—प्रभव प्रभावा (न्) स्वनिद्वनेप—, H-3, P-5—नेपथ्यविनिर्वि—, I-8 उदारनपथ्यविर—in Bharata and Gopala, Bk. प्रमिद्वनेपथ्य— d Vā 3, P-5, G निपिक्तप्र—, I-8 in Gopala निपुक्तप्रतिम (=नवान्प्रमिद्वनपथ्य)
 37 b P-4—चर्मालरितोत्पृष्ठम् d So majority, Vā 1, I 1, H-4—कलाम—
 38 b H-3, H-4 स्ववाहनज्ञान—, I 2 स्ववाहनाज्ञान—, cp परमिन्त् and परमिन्त् in 14 for redundant वा c So Vā 1, P-5, F, G, S, P 2 corrects—उस्मिगौरै into—रेणुगौरै, I-8 मुनेस्वत्तु—उस्मिगौरै in Brhaspati, but in Bharata प्रभापण्डलरेणुगौरै which is also the reading of Gopala d So Vā-1,

तासा च पश्चात् कनकप्रभाणा
 काली कपालाभरणा चकाशे ।
 बलाकिनी नीलपयोदराजिर्
 दूर पुर क्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥
 ततो गणै शूलभृत पुरोगैर्
 उदीरितो मङ्गलतूर्यघोष ।
 विमानशृङ्गाभ्यवगाहमान
 राजम मेवावसर सुरेभ्य ॥ ४० ॥
 उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्
 त्वष्ट्रा नव निर्मितमातपत्रम् ।
 स तदुकूलादविदूरमौलिर्
 वभौ वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ॥ ४१ ॥
 मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं
 सचामरे देवमसेविपाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
 सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

12, 15, 18, पद्माकरीषकु 18 in Bharata, Gopāla, Bh., P N and majority, F पद्माकर वकिरि—

30 b Vā 1, H 3, H 4, B 1 चरासे c 18—राजी in Bharata and Gopāla, Mallinātha—राजि, F पयोत्पक्वि d Vā 3 दूर परिक्षिप्तशतह्रदेव, 18 दूर पुर क्षिप्ततडिल्लतेव in Brhaspati, Bharata and Gopāla, while Mallinātha adheres to—शतह्रदेव
 40 c 15, 18 सुमहशृङ्गाभ्य—in Brhaspati and Gopāla, while Mallinātha and Bharata read विमानशृङ्गाणि—

41 a H 3, H 4 समाददे— b वन नि P 4 c P 5—लादविभिन्नमौ—
 d So Vā-1, P 3, P 4, P 5, 12, 11, 13, H 4, H 3, B 1, F Bh वभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्ग, so G, S, T (so P 2 with —गाङ्ग—) and 18 with Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla

42 a H 3, H 4 पूत च (with comment)

तमन्वगच्छत् प्रथमो विधाता
 श्रीवत्सलक्ष्मा पुस्पश्च माक्षात् ।
 जयेति वाचा महिमानमस्य
 सवर्चयन्ती हविषेव बह्विम् ॥ ४३ ॥
 एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधासी
 सामान्यमेपा प्रथमावस्त्वम् ।
 विष्णोर्हस्तस्य हरि कदाचिद्
 वेधास्तयोस्तावपि घातुराद्यौ ॥ ४४ ॥
 त लोचपाला पुच्छन्मुखा
 श्रीलक्ष्णोन्मगंविनीनवेपा ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसजास्
 तद्दर्शिता प्राञ्जलय प्रणमु ॥ ४५ ॥
 कम्पेन मूर्ध्नि दत्तपत्रयोनि
 वाचा हरि वृत्रहण स्मितेन ।
 आलोकमानेन सुरानसेपान्
 समावयामास मयाप्रधानम् ॥ ४६ ॥
 तस्मै जयाशी मसृजे पुरस्तात्
 मत्तर्गिमिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र पूयम्
 अव्ययं पूर्वंवृता मयेति ॥ ४७ ॥
 विश्वावसुप्राग्रहरै प्रवीणै
 सगीयमाननिपुरावदान ।

43. α F, Va 3, G, S, Bh तमस्य—, I-5 प्रथम वि— d P-4, P-5 मनेत्रवली
 44. α P-4, P-5, F, G, S, T, Bh—वा मा d H-3, H-4, F, P-5—रीहरी.
 45. b H-3, H-4 श्रीलक्ष्मणा—, P-4 श्रीलक्ष्णात्मगवि—
 47. α P-4 जयानि. b Va 1—महर्षिमिस्तान्— d Va 3 पूर्ववृता—

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घयस्
 ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥
 खे खेलगामी तमुवाह वाह
 सशब्दचामीकरकिकिणीक ।
 तटाभिधातादिच लग्नपङ्के
 धुन्वन् मुहु प्रोतघने विपाणे ॥ ४९ ॥
 स प्रापदप्राप्तपराभियोग
 नगेन्द्रगुप्त नगर मुहूर्तात् ।
 पुरोविलानेहंरदृष्टिपातं
 सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम् ॥ ५० ॥
 तस्योपकण्ठे धननीलकण्ठ
 कुतूहलादुन्मुखयोरदृष्ट ।
 स्ववाणचिह्नादवतीयं मार्गाद्
 आसन्नभूपृष्ठमियाय देव ॥ ५१ ॥
 तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरूढैर्
 वृन्दैर्गजाना गिरिचक्रवर्ती ।

- 48 a F प्रायसरै प्र—, H 3 प्रायचहरै प्र— b F—त्रिपुरावदान ,
 P 3, V& 1—भारस्त्रिपुरावदान (—वदाह ?), H 3 सगीयमानत्रिपुरा-
 वदाह (comment त्रिपुराणामवदाह भस्मकर) d P 4
 —धिपखण्डधारी, I 8 recording तारापतिखण्ड—as a variant
 49 b P 4, H 4—किङ्कणीक c I 5 तटप्रधातादिच, H 3 H 4 तटा
 पिपाता—(comment अविधात ताडन)
 50 c P 5 पुरो विविर्गहंर—, Brhaspati in I 8 पुरा विलाने हरदृष्टिपात्र
 (=ललाट) d P 2, P 3 P 4, P 5, F, I 5, G, S, T, Bh
 कृष्यमाण
 51 c I 8 स्ववाहचिह्नादव—in Brhaspati (स्ववाहन वृष तेन
 चिह्नात्—), Bharata (स्ववाहचिह्नात् मार्गात्, अग्निमन्त्रित वल्गे
 हरस्य मेधो वाहनमागौत् अतएव मेघचिह्नमाकाश, केचित्तु स्ववाहो
 वृष स एव चिह्न यस्य तदाकाशमित्याहु उदसगतम्) and Gopāla,
 but in Mallinātha स्ववाणचिह्नात् d P 4—भूपृष्टिभि—

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीत
 प्रफुल्लवृक्षं कटकैरिव म्वै ॥ ५२ ॥
 वर्गाविभौ देवमहीचराणा
 द्वारे पुरम्योद्धट्टितापिधाने ।
 ममीयतुर्दूरविमर्षिघोषौ
 भिन्नैकमेतू पयमामिवीधौ ॥ ५३ ॥
 ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण
 त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणाम ।
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
 आवर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
 म प्रीतियोगाद् विकसन्मुखश्रीर्
 जामातुरग्रेमरतामुपेन्य ।
 प्रावेशयन् मन्दिरमृद्धमेतम्
 आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥
 तस्मिन् मुहूर्ते पुरमुन्दरीणाम्
 ईशानमदर्शनलालमानाम् ।

52. c गमनप्रतीत्य I-5, I-8 in Bhāspati, Bharata and Gopāla, but Mallinātha—प्रतीत (= हृष्ट), cp तस्यो वृक्षाङ्गागमन प्रतीत 29
53. d H-4—नामिषान्ते d Vā-1, I-5, I-8 मिवागौ, Bharata records जलौरी as a variant
55. a H-3, H-4 न प्रीति— c I-5, I-8 प्रावेशयन्मन्दिरमव्यमेतम् in Bharata and Gopāla, Mallinātha and Bhāspati not explaining रुद्धम् or मध्यम् d F आगुल्फ—, I-2 आगुल्फकीर्णापणमार्गं पुष्पम्, P-5 आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् (but comment: कीर्णापणमार्गं—), I-1 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पवर्णम्, I-5 आगुल्फपुष्पप्रकरावकीर्णम्, I-8 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पवर्णम्, not followed by any of the commentators who have Mallinātha आगुल्फकीर्णापणपुष्पमार्गम्, Bhāspati आगुल्फमार्गेऽन्तरपुष्पमार्गम् which is adopted by Bharata and Gopāla

प्रासादमालासु बभूवुरित्य
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
 कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य ।
 बद्धु न सभावित एव तावत्
 करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश ॥ ५७ ॥
 प्रसाधिकालम्बितमग्नपादम्
 आक्षिप्य काचिद् द्ववरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षाद्
 अलक्तकाङ्क्षा पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

- 56 a I 5 अस्मिन् d I 1, B 1, I 5, I 8 मुक्ताय—in text but
 त्यक्तान्यकार्याणि in the four commentators d I 2 विचेष्टितानि
 57 a I-5 त्वरया व्रजन्त्या b I 1, I 3—उद्वेष्टनवान्त—, I 8 उद्वेष्ट
 नवान्तमाल्य in Brhaspati, Bharata and in the explanation
 offered by Gopāla while his reading is उद्वेष्टितवान्तमाल्य
 Mallinātha उद्वेष्टनवीतमाल्य (=उद्गीर्णमाल्य) c G बन्धु
 which is followed by Gopāla in I 8 P 4 वध्रेण स—
 d G रुद्धोऽपि च, so Mallinātha in I 8, I 5, I 8 रुद्धोऽपि न
 केशपाश in Bharata (बद्धु न सभावित एव न धारित एव करेणापि न
 रुद्धो न घृत केवल विद्यस्तपतिनोऽमूदित्यर्थ) Gopāla agrees
 with Mallinātha He adds केचित् पठन्ति—‘करेण रुद्धोऽपि हि
 केशपाश बद्धु न सभावित एव तावत्’ तदयुक्तम्, cp Rv VII, 11
 58 b V 3 आकृष्य काचि—(from “आक्षिप्य = आकृष्य” Mallinātha,
 Bharata, Gopāla) After this I 3 reads

स्तन धयन्त तनयं विहाय वाग्तं कुचापीडनलोत्प्लुतम् ।
 तर्पय कार्ष्णिकमुद्धहन्ती ययौ तथान्या रमणा गवाक्षे ॥

P-3 modifies it as

स्तन धयन्त तनयं विहाय विलोभनाय त्वरितं व्रजन्ती ।
 मग्नस्तुताभ्या (—प्रसूना) पदवीं मिमेव काचिन् स्तनाभ्या
 पयमगवाक्षान् ॥

विलोचन दक्षिणमञ्चनेन
 सभाव्य तद्वञ्चिवामनेना ।
 तथैव वानायनननिकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
 जालान्नरप्रेषितदृष्टिरन्या
 प्रमथानभिन्ना न वदन्ध नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टान्नरणप्रमेण
 हन्तेन तस्याववलम्ब्य वाम ॥ ६० ॥
 अर्धाचिता सत्वरमुत्थिताया
 पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।
 कन्यान्विदासीद् रजना तदानीम्
 अङ्गुष्ठमूलार्पितमूत्रगोपा ॥ ६१ ॥
 ताना मुञ्चैरानवगन्धगर्भैर्
 व्याप्तान्नरा सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विन्दोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा
 महत्पतामरणा इवानन् ॥ ६२ ॥

I 1 reads

प्रमथामन्ती पदसं स्तनाभ्या निनेच काचित् पदनावापान ।

59 b I 1—वाननेत्रम्, cp Rv VII, 8

60 Cp. Rv VII, 11

61 a P-4 अर्धाचिता— b So I 2, P-3, I-5 दुर्निमिता, P-5
 दुर्निमित्तु (comment निवान नियेप्येत्, may be—दुर्निमित्त ?
 adverbial use), F, Vā-1 दुर्निमित्ते, I-8 दुर्निमित्ते (=गुप्ताया
 दुर्निमित्ते) in Mallāmātha, दुर्निमिता (=एकचोदता), दुर्निमिता ?
 √mī 'fix' in Bhāspati and Bharata (दुर्निमिता वचनप्रति
 रहिता) while Gopāla seems to follow दुर्निमिता, दुर्निमित्त
 correct from √mī 'fix' = 'all fixed' : a Vā-3, P-3, P-4, P-5,
 I 1, I-8 रजना, cp Rv VII, 10

62 a P-4—गन्धार्पे d So all the MSS except F which reads
 —पदावरणा—, cp Rv VII, 11, XI, 93d

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिर्
 उत्तोरण राजपथ प्रपेदे ।
 प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
 ज्योत्स्नाभिपेकद्विगुणच्छवीनि ॥ ६३ ॥
 तमेकदृश्य नयनै पिबन्त्यो
 नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासा
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥
 स्थाने तपो दुश्चरमेतदयम्
 अपर्णया कोमलयाभितप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
 सा स्यात् कृतार्या किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

- 63 P 3, P 5 reverse order of 63 64 c P 5 विमानशृङ्गाणि
 d I 2 ज्योत्स्ना—, B 1 ज्योत्स्नाभिपङ्गाद्दि—, H 4—भिपेकाद्दि—,
 Bh, G—भिपेकद्विगुणशुतीनि, P 3—द्विगुणतमवीनि—, cp Rv
 VII, 4
- 64 a F ता शकर दृष्टिभिरापिबन्त्य, noted by Mallinatha as a
 variant = P-4, P 5 तदाहि, B 1, Vā 3 तथाहि सर्वेन्द्रियवृत्ति—
 d Brhaspati records विनोपघातेन खिलीयभूव as a variant
 explaining "उपघातेन आकस्मिनशब्दपातेन विना अघेपा चक्षुषोऽप्यपा-
 मिन्द्रियाणा वृत्ति खिलीयतेति" खिलमग्रहतो यद्य इति भूरि,
 Bharata जाना अषेन्द्रियवृत्ति उपघातेन बिष्टम्भेन रागादिनिष्ठेन
 विना खिलीयभूव विफलीभूता, and so is Gopāla Cp Rv
 VII, 12
- III a Vā-3 दुष्चर— b Bh पेश्वयापि तप्तम्, पेश्वयामितप्तम् F.
 I 8 but commentators—यापि तप्तम् Gopāla reading पेश्वया
 (=शंमल्या), Vā-3, P-4 पेश्वया पि—, cp V, 21 तयामितप्य
 where MSS misread—पि नप्त—, P 2, I 8 read this śloka
 after न नूनमाश्चर्या (67)

परस्परेण स्पृहणीयगोम
 न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न
 पत्यु प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥
 न नूनमाहृत्स्था शरीरम्
 अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 श्रीडादमु देवमुदीक्ष्य मन्ये
 सन्यस्तदेहं स्वयमेव काम ॥ ६७ ॥
 अनेन सवन्धमवाप्य दिष्टया
 मनोरथप्रार्थितमोक्षवरेण ।
 मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चम्
 उर्ध्वंस्तरं वक्ष्यति शैलराज ॥ ६८ ॥
 इत्योपधिप्रस्थविलासिनीनां
 शृण्वन् कथां श्रोतुमुन्नासृजिनेत्र ।

- 66 a P-5—स्पृहणीयरूप d So F, I-5, I 8 with the four commentators, others विवृषा—for which cp Rv VII, 14
 67 c I-5 श्रीडावसादेनमुदीक्ष्य मन्ये, noted on margin by I-8 and recorded by Bharata as a variant H 3, H-4 reverse the order of 66-67
 68 a F, G—अमुन्वन्—, P-1 दृष्टया, so I 8 in text but दिष्टया in Bharata (=भाष्येन) and Gopāla (=पुष्पेन), Brhaspati दृष्टया (दिष्टया?) ह्येष भाग्यं वा c मालि क्षितिपालोच्च Vā 1, I 8 मूर्धानमाक्रम्य महीवराणाम्, followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla, Mallinātha explaining our reading even in I-8 d So F, G, S, Bh, so Mallinātha expressly in I 8, उर्ध्वंस्तरा justified by Brhaspati, Bharata and Gopāla

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि
 हिमालयस्थालयमाससाद ॥ ६९ ॥
 ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्त
 शरद्धनाद् दीधितिमानिवोक्ष ॥
 क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
 कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥
 तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवा
 सप्तर्षिपूर्वा परमर्षयश्च ॥
 गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
 प्रशस्त्यमारम्भमिवोत्तमार्था ॥ ७१ ॥
 तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
 सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ॥

III

a V& 1, P 2, P 4 इत्योपधि— c So F, G, S, T, केयूरचूर्णीकृत
 लाजमुष्टि V& 1, I 5 केयूरचूर्णे कृतलाजमुष्टि, I 1 केयूरकर्णकृतलाज
 मुष्टि, I 8 कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि, but Mallinatha कर्पूरचूर्णीकृत
 लाजमुष्टि, Brhaspati कर्पूरचूर्णीकृतलाजवर्ष (= कर्पूरचूर्णीभि
 कृतमभिनीतमर्घ्यात् पौरुषादीभिर्लाजाना वर्षं यद्), Bharata कर्पूर
 चूर्णीकृतलाजमुष्टि (recording लाजवर्षम् also) and Gopāla
 कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि recording कर्पूरचूर्णीकृतराजमार्गम् as a
 variant MSS differ in their order of śloka as I 2 न
 नूनमाहङ्कृष्या, अनेन सवत्समवाप्य, परस्परेण स्पृहणीयशोभ So is
 V& 3, P 3 परस्परेण—न नूनमाहङ्कृष्या—इत्योपधिप्रस्य—अनेन
 मवन्ध—, P 5 follows our order except that it puts 63
 (तावत्पलाका—) after इत्योपधि— Cp Rv VII, 16

70

a I 2, P 2, F, S, Bh तत्रावतीर्या— d F, S, G, P 3, P 5,
 Bh वडयान्त—, cp Rv VII, 17

71

a H 3 सर्वे महेंद्रप्रमुखाश्च देवा, I 8 तमन्वगिन्द्रप्र—but the four
 commentators follow our reading c I 8, Bh अन्वगच्छन्
 d V& 3, Bh प्रशस्त्यमारम्भ—, I 5 यद् यमारम्भमिवोत्तमार्था, so
 I 8, followed only by Gopāla

नवे दुकूले च नगोपनीते
 प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
 दुकूलवासा स बभूवमीप
 निन्ये विनीतैरवरोधरक्षै ।
 वेलासकाश स्फुटपेनराजिर्
 सर्वरुदन्वानिव चन्द्रपादै ॥ ७३ ॥
 तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
 प्रफुल्लचक्षु कुमुद कुमार्या ।
 प्रमग्नचेतःसलिल शिवोऽमूत्
 समुज्यमान शरदेव लोक ॥ ७४ ॥

- 72 δ P 3—मर्गं, I-8—मर्गं मधुपर्कहव्यम् in Bharata (= मधुपर्कहव्य देवमन्त्रम्) and Gopala, while Br reads मधुपर्कमिश्रम् which is the reading of Rv VII, 18 c नगोपनीत in Bh, F, G, S, T, and Mallinatha in I-8, where Brhaspati follows नगोपनीते recording नगोपनीत as a variant, followed by Bharata and Gopala δ H 3—सर्वममन्त्रवाहम् (comment न मन्त्रवाहम्), G—सर्वमन्त्रवर्जम्, I-8—सर्वममन्त्रवर्जम्, followed by Brhaspati (= समन्त्रक), Bharata (न मन्त्रवर्जम् इति) and Gopala, while Mallinatha goes with our text Cp Rv VII, 18
- 73 α F दुकूलवान् मास्य बभूवमीप δ F, G, S, T—वदन्, cp F on III, 32, cp Rv VII, 19, VI, 20, 45 and VI, 45, B-1, I-5—धमुर्यं, so I-8, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala, while Mallinatha adopts—उवरोवदन्. c P 2, I 1, G वेलासमीप δ Bh. चन्द्रपाद
- 74 α So F, G, S, T, I 2, I-5, I-8, Vā-1, H-3, H-4, B-1 दिवृद्धा— δ P 2 on margin मसुज्यमान obviously as comment I-8 शरदेव मिथु, followed by Brhaspati and recorded by Bharata, who prefers शरदेव लोक which alone is acceptable to Mallinatha Gopala reads समुज्यमान शरदेव मिथु but adds शरदेव लोक इति च पाठ

तयो. समापत्तिपु कातराणि
 किञ्चिद्ब्यवस्थापितसहृतानि ।
 ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्
 अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥
 तस्या कर शैलगुरूपनीत
 जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्ति ।
 उमात्मना गूढतनो स्मरस्य
 तच्छङ्किन पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥
 रोमोद्गम प्रादुरभूद्रुमाया
 स्विभ्राङ्गुलि पुगवकेतुरासीत् ।
 वृत्तिस्तयो पाणिसमागमेन
 सम विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥
 प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यद्
 बधूवर पुप्यति कान्तिमग्रधाम् ।
 सानिध्ययोगादनयोस्तदानी
 कि कप्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोर्
 उदर्चिपस्तन् मिथुन चकाशे ।

- 75 c P 5—जाम्बवन् मनोज्ञाम्, ह्रीयन्त्रणा तत्क्षणमन्वभूवन् F, Bh, P 2, G., S T, I 8, followed by the four commentators Cp Rv VII, 25
- 76 c T, G, S, T Bh, I 8 उमातनी, followed by the four commentators Cp Rv VII, 15
- 77 d P-4, I 5, I 8 मनोभवेन but Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata explain मनोभवस्य Cp Rv VII, 22
- 78 c I 8—यायादुमया—, followed by Bṛhaspati and Gopāla while Mallinātha and Bharata have अनया d P-4, P 5, B-1 वप्यता

मेरोस्पान्तेष्विव वर्तमानम्
 अन्योन्यसमक्नमहम्त्रियामम् ॥ ७९ ॥
 तो दपती त्रि परिणीय वह्निम्
 अन्योन्यसस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
 स कारयामाम वधू पुरोधाम्
 तस्मिन् समिद्धाचिंपि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥
 सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्ध
 गुरूपदेशाद् वदन निनाय ।
 कपोलसमर्पिचिख स तस्या
 मुहूर्तकर्णोत्पलता प्रपदे ॥ ८१ ॥
 तदीपदाद्राहणगण्डलेखम्
 तच्छ्रामिकालाञ्जनरागमदणो ।
 वधूमुख क्लान्तयवावतसम्
 आचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
 वधू द्विज प्राह तवैष वत्से
 वह्निर्विवाह प्रति पूर्वमाक्षी ।

- 79 a I-8 प्रदक्षिण प्रक्र—, not followed by the four commentators
 b Vā 1 चक्षामे, I 8 वक्षामे in Mallinātha, and implied by
 Brhaspati, Bharata and Gopāla चक्षामे d 1 5—न्यसयुक्त—;
 I 6—न्यसयुक्तम्— Cp Rv VII, 24
- 80 a F परिणिय, a common practice in F b P-4—ह्नि वराप्र-
 मन्मथं—, so P 5, I-8—Brhaspati—सपर्कनि—, cp III, 36
 मृद्गेण सम्यर्शनिमीलिताक्षी d Vā 1 लाजहोमम्, cp लाजविमर्गमन्त्री,
 Rv VII, 25 लाजमोक्षम् Cp Rv VII, 25
- 81 a Vā 3—मन्वि (comment मन्व) b P-4—मस्यर्शिगिख, I 8
 —गिख in text,—गिख in commentaries=Rv VII, 26
- 82 a I 8 तदीपदाद्राहणगण्डलेख, not followed by any commentator,
 for Mallinātha and Brhaspati follow our reading while
 Bharata and Gopāla adopt तदीपदाद्राहणगण्डलेख =Rv VII, 27

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
 कार्या त्वयामुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥
 आलोचनान्त श्रवणौ वितत्य
 पीत गुरोस्तद् वचन भवान्या ।
 निदाघकालोत्त्वणभेदयेव
 माहेन्द्रमम्म प्रथम पृथिव्या ॥ ८४ ॥
 ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
 प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
 सा दुष्ट इत्याननमुन्नमय्य
 ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
 इत्य विधिज्ञेन पुरोहितेन
 प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
 प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजाना
 पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

- 83 a I 5—तवैष पुत्रि b F, G, S, T, Bh —कर्मसाक्षी—; so I 8 in Mallinātha but पूर्वसाक्षी—in Brhaspati, Bharata (who notes कर्मसाक्षी) and Gopāla d I 8 युक्तविचारयेति in Bharata and Mallinātha (can be read as मुक्त—), Brhaspati त्वयामुक्तविचारयति (—या + आ—) citing “अमुक्त प्रतिमुक्तश्च पिनदश्चापि लब्धवत्”, Bharata notes कार्या त्वया नात्र विचारयेति as a variant
- 84 So Vā 1, P 2, P 3, I 2 and Mallinātha in I 8, P 4 आलोचन नत् श्रवणौ वितत्य, P 5 आलोचनान्छ्रवणौ वितत्य, आलोचनान्त श्रवण विवृत्य Vā 3, F, I 3, B 1, I 8 in Brhaspati, आलोचनान्त श्रवणे वितत्य (Bh) in Bharata c —तत्तयेव Vā 1, P 2, I 2, Vā 3—स्वणसेदयेव (comment तापया—सेदया), F, Bh, G, S, T, P 4, P 5, I 3, I 8—स्वणतापयेव in Mallinātha, Brhaspati and Bharata, निदाघकालोल्लल (स्वण?) भेदयेव (=“ग्रीष्ममये उत्ल्लो महान् मेदो विदारण यस्या तथा”) For the apt use of उत्त्वण cp उत्त्वणो मार्ग Rv IV, 33
- 85 c I 3, I 5, I 8 दृष्टम् in Brhaspati and Bharata

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्दते स्म
 कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
 वाचस्पति मन्त्रपि मोऽष्टमूर्ताव्
 आशाम्यचिन्ताग्निमितो बभूव ॥ ८७ ॥
 कन्दृप्तोपचारा चतुरन्त्रवेदी
 नावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
 जायापती लौकिकमेपितव्यम्
 आर्द्राशनारोपणमन्त्रभूताम् ॥ ८८ ॥
 पद्मान्नलग्नं जलविन्दुवृन्दैर्
 आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
 तयोरुपर्यायितनालदण्डम्
 आधत्त लक्ष्मी कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
 द्विधा प्रयुक्तेन च बाह्मयेन
 सरस्वती तन्मिथुन नुनाव ।
 सम्कारपूतेन वर वरेण्य
 वधू सुखग्राह्यानिबन्धनेन ॥ ९० ॥
 तौ सधियु व्यञ्जितवृत्तिभेद
 रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम् ।

87 d Bh., G मूर्तीं त्वाशास्य— Bharata—आशाम्यचिन्तया
 आशसनीयचिन्तया स्तिमित

88 a P-5—पकारा, F चतुरन्त्रवेदी; P-4, P-5 चतुरन्त्रवेदी b I-8
 उपेत्य पश्चात् but comment एत्य c Bh., F—भेदपौय—
 d=Rv. VII, 28d.

89 a P-4—विन्दुवृन्दै, Vā-3, G, F, Bh., S, T—विन्दुजालं;
 so I-8 in Bharata and Mallamātha, though the text
 has—विन्दुवृन्दै which is followed by Gopāla b Vā-3
 —मुक्ताफलशोभम्—

अपश्यतामप्सरसा मुहूर्तं
 प्रयोगमाद्य ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥
 देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं
 किरीटवद्धाञ्जलयो निपत्य ।
 शापावसानप्रतिपन्नमूर्तेर्
 ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्
 ध्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
 काले प्रयुक्ता खलु कार्यविद्धिर्
 विज्ञापना मर्तुषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

- 91 b Bh, I 8 प्रतिबन्धरागम् (प्रतिबद्ध ?) in Mallinatha, प्रतिभिन
 रागम् in Brhaspati and Bharata for which cp VII, 7b,
 majority प्रतिबद्धरागम् d P 5—ङ्गरागम् (comment —ङ्गहारम्)
 92 b P 4—टट्ठा—, so I 8 in Brhaspati and Bharata c Bh,
 I 8, G, ■—चसाने, but the compound may as well be
 resolved चापावसानात् (=कारणात्) प्रति—? V& 1—प्रतिपन्न-
 मूर्ते— Bharata इत पर यत् श्लोकत्रय वदचित् पुस्तके दृश्यते
 तट्टीकाकृद्भिरव्याख्यातम् ।
 93 b P 3 सेवकानाम् c So V& 1, others कालप्र—, V& 1 काल-
 विद्धि After this I 3, P 3 add

देवेशसपादितचारुमूर्तिस्त्वमदि प्रादुरभूत् स वाम ।
 लक्ष्मीकृत शरत्रयेऽ मूयो विध्यन् शरं पुण्यमर्थरमोर्ध्व ॥

P 5 reads before 94

तत्र पर तत्र गिरीजनाथो
 यथाप्रधान त्रिदिशेखराणाम् ।
 चकार रत्नं पृथगर्थेषां स
 मेनापनीता विधिवन् प्रणम्य ॥

After this I 1 adds 4 ślokaś

त प्रेक्ष्य चक्रीकृतचारुचापम्
 यत्पतनमावितदेवकार्यम् ।

अथ विबुधगणास्तानिन्दुभौलिर्विसृज्य
 क्षितिधरपतिकन्यामाददान करेण ।
 कनककलशरक्षाभक्तिशोभामनाय
 क्षितिविरचितशय्य कौतुकागारमायात् ॥ ९४ ॥
 नवपरिणयलज्जामूपणा तन गोरी
 वदनमपहरन्ती तत्कृतोत्क्षेपमीन ।

ब्रह्मादय माश्विनि देवमया
 प्रीत्या मुहु प्राहुरिति स्तुवन् ॥ ९७ ॥
 पुष्पयुग्मेव (मेव च) रतिर्विलास्य
 पूर्वोक्तवाक्प्रत्ययचालजातम् ।
 हृत्प्रेमवर्षर्पदिमूडनावान्
 किंकि न कुर्वामिति नाम्यजानान् ॥ ९८ ॥
 चेनामवदन्वाप्युपमानना
 वामीनवरादीनमिवाक्ष्य दधान् ।
 वडाञ्जलित्व्यस्तशराननेषु
 भूमौ प्रणामेन तत्र पपात ॥ ९९ ॥
 ते त ममूत्याप्य कृत्प्रणाम
 रति विरागामिहृद्या च तेन ।
 मयाज्य पूजा प्रतिचक्रुरस्य
 मलामुक्त्वा ॥

All these *lokas* have, however, been scored off 93 has
 all the four comments

- 94 F, I-5, P-5 चादधान c Vā-1 रक्षा, I 1 corrects रक्षा into युक्त,
 I-8 Brhaspati ("कनकस्य कलशा यत्र कक्षाया प्रकाष्ठस्य भक्त्या
 या शोभा तथा मनाय परमैश्वर्ययुक्ताम्") and Bharata (कनक-
 कलशस्य, कक्षाया प्रकाष्ठस्य, भक्तेर्विभागस्य च या शोभा तथा
 मनायम्) adopt—कक्षा—, but the original reading seems
 to be—रक्षा-भक्ति="decorative drawings meant for
 protection from evil" Majority (with Bh.) कनककलशयुक्त
 भक्तिशोभामनायम्

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाच कथंचित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतो गौरीविवाहवर्णन
नाम सप्तम सर्गः ॥

- ११५ b So Va-1, P 4, P 5, I 2, P 2, I 1, I 3, G, S, T, Bh, F
तत्कृताक्षेपम्, so I 8 in Mallinātha (—तेन कृताक्षप कृताकर्षण
मुग्धो न बदनम्), but तर्किताक्षेपम् in Brhaspati (—ईपद्भ्यक्ताक्षेप
यया स्यात्तथा), Bharata (तर्कितोज्जुमितो अर्थादीशकर्तृक आक्षपो यत्र
तादृश यथा स्यात्तथा) and Gopala (ईपद्भ्यक्ताक्षेप यथा स्यात्तथा)
d So F with majority, V& 1, B 1 प्रथममुखविकारै, so I 8
in Brhaspati, Bharata and Gopāla, I 5 प्रमथमुखविहारै,
I 1 I 3 प्रमथमुखविकारै

Colophon varies I 1, I 5, I 3, I 8, Bh उमापरिणयो नाम ,

- I 2 उमापाणिग्रहणो नाम , B 1 गौरीविवाहो नाम ।

॥ अष्टमः सर्गः ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तर
 शैलराजदुहितुर्हर प्रति ।
 मावनाव्यसपरिग्रहादभून्
 कामदोहदमनोहर वपु ॥ १ ॥
 व्याहृता प्रनिवचो न तदधे
 गन्तुमैच्छदवलम्बितानुका ।
 सेवते स्म शयन पराङ्मुखो
 मा तथापि रतये पिनाकिन ॥ २ ॥
 कंतवेन दायिने कुतूहलात्
 पार्वती प्रणिमुख निपानितम् ।
 चक्षुरग्निपति मम्मित प्रिये
 विद्युदाहनमिव न्यमौलयन् ॥ ३ ॥
 नाभिदेगनिहित मक्कम्पया
 दकरस्य ररधे नया कम् ।
 तन्निमम्बमथ चाभवत् स्वय
 दूरमुच्छन्निनोविदग्ध्यनम् ॥ ४ ॥
 एवमालि निगूहीतनाव्यम
 नकरो रहमि नेत्र्यनामिनि ।

- 1 d F कामदोहदमनोहरम् with no variants noted, T agrees with it, P-5 कामदाहदमुख मनोहरम् (comment कामदाहदेन मन्मयान्मिलने मुख (मुख ?))
- 2 b P-5—दवलम्बि—
- 3 a P 2, P-3, Bb शयने b P 2 पार्वती c P 2 प्रिया d S विद्युदाहन—, P-5 विद्युत्पिहित न्य—
- 4 b F ररधे दकरसया c So P-5, T तन्निमम्बमभवत्तदा स्वय, others (with Bb.) तद्गुह्यम्—

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
 नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥
 अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये
 प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
 वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती
 मूर्धकम्पमयमुत्तर ददौ ॥ ६ ॥
 शूलिन करतलद्वयेन सा
 सनिरुध्य नयने हुताशुका ।
 तस्य पश्यति ललाटलोचने
 मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥
 चुम्बनेज्वधरदानवर्जित
 सन्नहस्तमदयोपगूहने ।
 विलष्टमन्मयमपि प्रिय प्रभोर्
 दुर्लभप्रतिकृत बधूरतम् ॥ ८ ॥
 यन्मुखग्रहणमक्षताधर
 दत्तमन्नपद नख च यत् ।
 यद्वत् च सद्य हरस्य तत्
 पार्वती विपहृते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥
 रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यत
 सा विभातसमये सखीजनम् ।

6 c So Vā 1, T, F, others परिलीक्ष्य

7 d P 3 मोघवृत्तिविधुरा

8 a P 2—ने त्वधर— b S त्विन्नहस्तमदयोपगूहनम्, स्विन्न—?,
 cp VI, 44c c F विभोर्दु— d F वपूजनम्, Bh दुर्लभ
 प्रतिकृत बधूरतम्, cp Rv XIX, 27

9 b P 1, S दानमन्नपद नखस्य यत् c F, S, Bh प्रियस्य तत्
 d P-5 नेतरम्

नाकरोदपकुनूहल ह्रिया
 शसितु तु हृदयेन तन्वरे ॥ १० ॥
 दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
 पृष्ठेन प्रणयिनो निपेदुष ।
 प्रेक्ष्य विम्बमनु विम्बमात्मन
 कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥
 मौलकण्ठपरिनुक्तायौवना
 ता विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
 भर्तृवल्लभतया हि मानसी
 मातुरस्यति शुचं वधूजन ॥ १२ ॥
 वामराणि कतिचित् कथंचन
 स्थाणुना पदमकार्यन्त प्रिया ।
 ज्ञानमन्मथरमा शनं शनं
 सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥
 सस्वजे प्रियमुरोनिषोडिना
 प्रार्थितं मुखमनेन नाहृत् ।
 मेखलाप्रणयलोचना गत
 हस्तमस्य निधिल हरोन सा ॥ १४ ॥
 भावसूचितमदृष्टविप्रिय
 चाटुमत् क्षणवियोगकान्तरम् ।
 बन्दिचदेव दिवसैस्तयोन्मथा
 प्रेम दृष्टमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

- 10 b S प्रनातसमये c F प्रिया d F हृदयेन तन्वरे, Bh शसितु
 च हृदयेन तन्वरे.
 11. c F विम्बमुपविम्ब— d S, T. कानि कान्यपि चकार—
 12 b T, G, Bh समाश्वसन्
 13 b S स्थाणुना स्तम्भकारि चानया d P-4, Bh —रतिदुःख—
 14 a S —मुरोनिषोडन, Bh —उरानिषोडित. ■ F मेखला
 15 b So Vā-1, F, G ; T चाटु उत्सप—, S दाडर्पणाक्षप—
 c T, Bh, Vā-1 तयान्—उदा

त यथात्मसदृश वर वधूर्
 अन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
 सागरादनपगा हि जाल्वी
 सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृति ॥ १६ ॥
 शिष्यता निघुवनोपदेशिन
 शकरस्य रहसि प्रपन्नया ।
 शिक्षित युवस्तिनैपुण तया
 यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥
 दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका
 चेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।
 शीतलेन निरवापयत् क्षण
 मौलिचन्द्रशकलेन शूलिन ॥ १८ ॥
 चुम्बनादलकचूर्णरूपित
 शकरोऽपि नयन ललाटजम् ।
 उच्छ्रसत्कमलगन्धये ददौ
 पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥
 एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मन
 सेवनादनुगृहीतमन्मथ ।

- 16 d S तन्मुखरसैकवृत्तिभाक्
 17 ■ F निपुणरोप— d T तत् तदेवगुह—
 18 a Bh अधरोष्ठ— b S, P 5—हस्तपल्लवा
 19 So G, F, Vā-1, P 2, P 3, P 5, T—चूर्णरूपित (cp 64
 —भोगरूपि) b F—रोष्ण c P 4 उत्तवसत्— d F—गन्धवादिने
 Bh

उच्छ्रसत्कमलगन्धये ददौ
 पार्वतीवदनगन्धवाहिने ।
 चुम्बनादलकचूर्णरूपित
 शकरोऽपि नयन ललाटजम् ॥

शैलराजभवने सहोमया
 माममात्रमवत्सद् वृषध्वज ॥ २० ॥
 सोऽनुमन्य हिमवन्तमा मभूर्
 आत्मजाविरहदुःखपीडितम् ।
 तत्र तत्र विजहार सपत्नं
 अप्रमेयगतिना ककुद्गता ॥ २१ ॥
 मेरुमेत्य मरदागुवाहन
 पार्वतीस्तनपुरस्कृत कृती ।
 हेमपल्लवविभङ्गमस्तरान्
 अन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
 पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु
 प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवा ।
 मन्दरस्य कट्वेषु चावमत्
 पार्वतीवदनपद्मपट्पद ॥ २३ ॥
 रावपध्वनितमीतया तथा
 कण्ठसक्नघनवाहुबन्धन ।

- 20 a T—सुखस्य चात्मन
 21 a So Vā-1, T, F, P-3, P-4, P-5, G, S, Bh. सोऽनुमात्र
 ॥ S—विरहदुःखदिनम् c G Bh सचरन्
 22 a Bh. as ours, F मेरुमेत्य मरदा—, P1 मेरुमेत्य मरदागुवाहक
 (—गोमक ?), S—मरदागुवाहक (=आशुग उपायस्य) b So
 Vā 1, P, Bh, G, T, others—पुरस्कृतान् c and d So Vā-1,
 T, S, F, G, P-5 हेमपल्लवविभङ्गमस्तरामन्वभूत् सुरततत्पर
 क्षपाम् (so Bh except in हेम—), P2—सुरततत्पुरभिषम्
 (=सुखे ता पुर निष्ठा ?)
 23 a S, T, Bh—नामचरणाङ्किताश्मसु b P2 नवान् c Vā-1
 —सावसत् d F सुप्रियावदन—

एकपिङ्गलगिरी जगद्गुरुर्
 निर्विवेश विशदा शशिप्रभा ॥ २४ ॥
 तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्
 धूतचन्दनवन प्रियाक्लमम् ।
 आचचाम सलवङ्गकेशरश्
 चाटुकार इव दक्षिणानिल ॥ २५ ॥
 हेमतामरसताडितप्रिया
 तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
 से व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा
 मीनपङ्क्तिपुनरुक्ममेखला ॥ २६ ॥
 ता पुलोमतनयालकोचितै
 पारिजातकुसुमै प्रसाधयन् ।
 नन्दने चिरमयुगमलोचन
 सस्पृह सुरवधूभिरोक्षित ॥ २७ ॥
 इत्यभौममनुभूय शकर
 पाथिव च वनितासख सुखम् ।
 लोहितायति कदाचिदातपे
 गन्धमादनवन न्यवर्तत ॥ २८ ॥
 तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो
 नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

- 24 a T वारणस्वनित for ध्वनित, others रावणध्वनित— b So
 Vā 1, S—सकन्दबाहु—, F, G, T, Bh—सकनमुदुबाहु—;
 P 2—वन्धनम् Ellora represents Rāvaṇa shaking Kailāsa.
 25 a Bh—मलयस्थलीरते (no visargas) b So T, others
 —धूतचन्दनलत ■ T—केशर—, Bh—सतुपारसीतन
 26 a Bh हैमताम— c T सा व्यगाहत (cp I 1) d Bh—मेखलाम्
 27 d So F, T, S, G, P 2—नूपुरिरेखित
 28 b P 2, P 3, S दयितासख d So Vā 2, P 3, P 4, G, S, Bh;
 P 2, P 5—मादनगिरि न्यवर्तत, T—मादनवन व्यगाहत

दक्षिणेनरभुजव्यपाश्रया
 व्याजहार सहस्रमनारिणीम् ॥ २९ ॥
 पद्मनालिमरुणनिभमयो
 मन्मथ्य तव नेत्रयोरिव ।
 सक्षये जगदिव प्रजेश्वर
 यत्परम्परमावर्पति ॥ ३० ॥
 शीकरव्यनिकर मरीचिभिर्
 धूनयन्पवनते विवम्बनि ।
 द्रष्टृवापपरिवेपमून्यना
 निर्तराम्भव पितुर्नैजन्मयो ॥ ३१ ॥
 दष्टताभिरमकेनरत्यजो
 अन्दतोर्विपरिवृत्तवृण्डो ।
 निधनो सरणि चन्वाक्योर्
 अल्पमन्नरमनल्पना गतम् ॥ ३२ ॥
 स्यान्मार्त्तिकमपास्य दन्तिव
 सल्लवीविदपमङ्गवासितम् ।
 भाविनातपरणाय गृह्यते
 वारि वारिरुहवद्वपदम् ॥ ३३ ॥
 यस्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
 निर्मित मित्तकये विवस्वता ।

- 29 a P-4 काञ्चनगुहाशिलाश्रयो, others—सलाश्रये
 30 a T—महान्ननाश्रयो. b P-1 सवमथ्य तव
 31. a Va-1 शीकरव्यनिकर, G, S शीकरव्यनिकर b So T, others
 दूर—, c Va-1—परिवेप— d T, Va-2 निर्तरा प्रमवितुर्नैजन्मि ते
 32 a Va-1—वेशर—, T दष्टताभिरमकेनरमजा, so Va-2, S
 b P-3, Bb अन्दतोर्विपरिवृत्तवृण्डो c T, Bb मित्रयो सरणि
 d So MSS, Va-1—रत्यमन्वरम—, cp note on 39
 33 a T. गृह्यते a T भाविनाति शरणाय यच्छत्रा, P-1 माध्यमं
 विषयेऽगृह्यते

दीर्घया प्रतिमया सरोज्मभसा
 तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तरन्ति विनिवीर्यं पत्नवल
 गाढपङ्कमतिवाहितातपा ।
 दष्टिणो वनवराहयूथपा
 दष्टभद्रगुरविसाङ्गरा इव ॥ ३५ ॥
 एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो
 जातरूपरसवर्हमण्डल ।
 ह्रीयमानमहरत्ययातप
 पीवरोरु पिवतीव बहिर्ण ॥ ३६ ॥
 पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्
 व्यथतपङ्कमिव जातमेकत ।
 ख हृतातपजल विवस्वता
 भाति किञ्चिदिव शोपवत्सर ॥ ३७ ॥
 आविशद्भिर्गुह्यजाङ्गण मृगैर्
 मूलसेकसरसैश्च वृक्षकै ।
 आश्रमा प्रविशदग्रघनेनवो
 विभ्रति श्रियमुदीरिताग्नय ॥ ३८ ॥

- 34 b P 4 मितवय, Vā 2, T वयमिद c S लब्धया प्रति—, F—म्भसा—
 35 b P 4—पङ्कमिनिवारितातपा d Vā 1—विशत—, F, Bh—विशत—
 36 b So F, B Vā 1, Vā 2, P 3, P 4, Bh जातरूपरसगौरमण्डलम्, T, P 2 जातरूपरसगौरमण्डल, cp Mallinātha in G जातरूपरस गौरमण्डल आतपक्ष्पणान् काञ्चनद्रववदरूपवर्हमण्डल, which may support F e F ह्रियमाण—
 37 b So Vā 1, F S, T लम्पङ्क— d Vā 1 शोपवत्
 38 a P 2, B 3 आविशद्भि—, Vā 2—ङ्गणे, Bh आविशद्भिर्गुह्य जाङ्गण— c So S, P 1—शदग्नयनवो (—दग्र ?), Vā 1, F, T, Bh P 2, P 3—शदग्नयनवो, cp अग्निपरिमेयरिमिता in 40

बद्धकोशमपि तिष्ठति द्वाण
 सादशेयविवर कुशेयमम् ।
 पट्पदाय वसति ग्रहीष्यते
 प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्नरम् ॥ ३९ ॥
 दूरमग्निपरिषेयरश्मिना
 वारुणी दिग्गणेन भानुना ।
 भाति केसरवत्तेव मण्डिता
 यन्धुजीवतिष्केन कन्यका ॥ ४० ॥
 मामभि सहचरा महस्रश
 स्थन्दनाश्वहृदयगमस्वरं ।
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजस
 मस्तुवन्ति किरणोष्मपायिन ॥ ४१ ॥
 सोऽग्रमानतशिरोधरंहृष्यं
 कण्ठामरविषट्ठितेभ्रमं ।
 वस्तमेति युगभुग्नकेसरं
 मनिघाय दिवस महोदधौ ॥ ४२ ॥
 न प्रसुप्तमिव सम्यिते रवौ
 तेजसो महन ईदृशी गति ।

- 39 d S records उत्तरम् as a variant Note Vā-1 अम्बरम् for अन्तरम् in 32
- 40 a So Bh , F दूरमग्निपरिषेयरश्मिना, P 1, P-3, S—मग्निपरिषेयरश्मिना, Vā-1, T (दूरमग्निपरिषेयरश्मिना चमिना परिषेयरश्मिना यस्य तेन), cp Antareya Br 8, 23, 9-10 "the sun, while setting, enters into fire", and Rv V, 37, 1 and note on 38
- 41 a and ॥ So Vā-1, F, So T—या वन्दीश्व हृदयगमस्वनं c P 4—मग्निविनिर्कीर्णं—
- 42 F सोऽग्रमानतः—, T सोऽग्रमानतशिराहृष्यं c F युगभुग्नकेसरं, Vā 1, P 3 युगभुग्नकेसरं

तत् प्रकाशयति यावदुद्गत
 मीलनाय खलु तावदुद्गतम् ॥ ४३ ॥
 सध्ययाप्यनुगत रवेर्बपुर्
 वन्धमस्तशिखरे समर्पितम् ।
 येन पूर्वमुदये पुरस्कृता
 नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥
 रक्तपीतकपिशा पयोमुचा
 कोटय कुटिलकेशि भान्त्यमू ।
 द्वयसि त्वमिति सधिवेलया
 वर्तिकाभिरिव साधु मण्डिता ॥ ४५ ॥
 सिंहकेसरसटामु भूमृता
 पल्लवप्रसविषु हुमेषु च ।
 पश्य धातुशिखरेषु भानुना
 सविभक्तमिव साध्यमातपम् ॥ ४६ ॥
 पाणिंमुक्तवसुधास्तपस्विन
 पाणिनाम्बुरचिताञ्जलिक्रिया ।

- 43 c F यावदुद्गत, P 4 तावदुद्गत, P 2 यावदुद्गतं d T तावताच्चु—
 44 a and b Vā 2, T रवे पद धर्मवस्त— c F प्राक् तमेयमुदये पुरस्कृता, which is followed by Mallinātha
 45 ■ F त्वमिति वलयानया, S—सध्ययानया, P 3, Bh G—साध्यवलय d Vā 2, T वर्णिकाभिरिव—, F, P 2, ■, P 4, Bh साधु वर्णिता (T = उत्पादिता Mallinātha), P 3 वर्णिताम्, P 2 वर्णिता
 46 a Vā 1—वेष्टर—, F भूमृता य—(भूमृता ब्रह्मिणा Mallinātha) ■ F—द्विमेपु च c P 4—शिखरे विवस्वता, F, G—रेपु चात्मना, T चात्मन, Bh पश्य चास्तशिखरे विवस्वता

ब्रह्म गूढमभिसध्यमादृता
 गुह्ये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥
 तन्मुद्रुतंमनुमन्तुमर्हसि
 प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
 त्वा विनोदनिपुण सखीजनो
 बल्लुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
 निर्विमुज्य दशनच्छद ततो
 वाचि भर्तुर्वध्वीरणापरा ।
 शैलराजतनया समीपगाम्
 आललाप विजयामहेनुक्त्वा ॥ ४९ ॥
 ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचित
 मन्त्रपूर्वमनुतम्यवान् विधिम् ।
 पार्वतीमवचनामभूयया
 प्रत्युपेत्य पुनराह मस्मितम् ॥ ५० ॥
 मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने
 सध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
 किं न वेत्सि सहस्रमचारिण
 चक्रबाणसमवृत्तिमात्मन ॥ ५१ ॥
 निर्मितेषु पितृषु स्वयम्भुवा
 या तनु सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

- 47 ॥ Vā-2—~~म्विहितान्जलि~~—, P 2—~~म्वुनरनाञ्जलक्रिया~~ c Bh
 सध्यम्, so Mallinatha d Vā-2, T सिद्धये
 49 a P-3 निर्विभज्य— d T विजया सहेतु—
 50 ॥ T—मनुतम्यवान् d T साऽभ्युपेत्य पुन—
 51 ॥ So Vā-1, Vā-2, P 1, P-3, P-4, T, Bh, S, F नान्यया; so
 Mallinatha—प्रकारान्तरं न, P 2 सध्यया प्रणमतोऽस्मन्मन्यया c T
 —महन्मचारिण d P-4—समवृत्त—

सेयमस्तमुदय च सेवते
 तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥
 तामिमा तिमिरवृत्तिपीडिता
 भूमिल स्वमिव सप्रति स्थिताम् ।
 एकतस्तटतमालमालिनी
 पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥
 साध्यमस्तमितशेषमातप
 रक्तरैखमपरा विभर्ति दिक् ।
 सपरायवसुधा सशोणित
 मण्डलाग्रमिव तियंगुज्झितम् ॥ ५४ ॥
 यामिनीदिवससधिसम्भवे
 तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
 एतदन्धतमस निरङ्कुश
 दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

- 52 - b So all MSS , Vā 1, Bh—मुत्थिता, cp Mallinātha on उज्जिता c So Vā 1, S, Bh., F—मस्तमुदये च सेव्यते, □—मस्तमुदय च सेव्यते, so explained by Mallinātha, cp 51 सध्यया प्रणमितोऽस्मि
- 53 a Vā-1, Bh, P-1, P-2, P-3—बुद्धिपी b So F. (=स्फूलीभूत-भारमतस्वमिव, or धूमिल स्व—?), T भूमिलम्नमिव सप्रतिष्ठिताम्, G, S, Bh भूमिलम्नमिव सप्रति स्थिताम्, followed by Mallinātha, S, however, has दौलराजतनयेऽधुना स्थिताम्, obviously a departure to avoid the difficult construction, cp VI, 86
- 54 b So F, followed by Mallinātha, others—लेख c So Vā 1, T, G, सापराय S, but सपराय—in Mallinātha, F सापराय-यसुधा न शोणित. d P-3 corrects मण्डलाग्र—into मण्डनाग्र—, so Vā-1, F, S, —मुत्थितम् T, G, Bh and Mallinātha, P-4—गूर्जितम्
- 55 e P-4 एतदेव तिमिर, Mallinātha—तपस निरर्काल d F. विजृम्भते

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो
 नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
 लोक एष निमिरोत्ववेष्टितो
 गर्भवाम इव वर्तते निगि ॥ ५६ ॥
 शुद्धमाविलमवस्थित चल
 वरुमाजंवगुणान्वित च यन् ।
 मर्वमव तमसा ममीकृत
 बिद्ध महत्त्वमगता हनान्तरम् ॥ ५७ ॥
 नूनमुन्नमति यज्वना पनि
 शार्वरस्य तमसो निपिद्धये ।
 पुण्डरीकमुखि पूर्वदिद्धमुख
 कैतकैरिव रजोभिराहनम् ॥ ५८ ॥
 मन्दरालरितमूर्तिना निगा
 लक्ष्यते शरभृता सतारका ।
 त्व मया प्रियसखीभिरावृता
 श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥
 रद्धनिगंमनमादिनक्षयात्
 पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

- 56 b F नाभिना न च पुरो न पृष्ठतः c G लोक एव, F
 तिमिरालम्बे—, P 1, S तिमिरोत्ववे—, *loka omitted by P 2*
 57 a F—लम्पस्थित— Bh—भवम्वित जल d F दिद्ध म—,
 so F, Va 1, G and Mallinatha T S हतान्तरम्, P 1
 —ममतामनन्तरम्, P 2 reads 57 after यामिनादिवन—55
 58 a T उन्नमति, F—यच्चनोपति. b P 3 शारदस्य तमसा c and
 d So Va 1, S, G, T, Va 2—मुखि पश्य दिद्धमुख कैतकैरिव रजा-
 भिरावृतम्, so Mallinatha F—मुखि पूर्वदिद्धमुख कैतकैरिव
 रजोभिरावृतम्, Bh—मुखि दिद्धमुख यथा
 59 c So F, त्व मया प्रियसखीसमागता elsewhere d P 3 श्रोष्यते
 च व—

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता
 दिग् रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
 पश्य पक्वफलनीफलत्विषा
 बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।
 विप्रकृष्टविवर हिमागुना
 चक्रवाकमिथुन विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥
 शक्यमोपधिपतेर्नवोदया
 कर्णपूररचनाकृते तव ।
 अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्
 छेतुमग्रनखसपुटं करा ॥ ६२ ॥
 अङ्गुलीभिरिव केशसचय
 सनिगूहा तिमिर मरीचिभि
 कुङ्कुलीकृतसरोजलोचन
 चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥ ६३ ॥
 पश्य पार्वति नवेन्दुरदिमभि
 सामिभिन्नतिमिर नभस्तलम् ।

- 60 a Va 1 पूर्वदृष्टमनु च— c and d So Va 1, P 4, Bh and T
 so also F G, and Mallinātha except in रात्रिनोदिता, B,
 P 1 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डल दिग् रहस्यमिव रात्रिनोदितम्
 61 c P 3 T—कृष्टविवर, P 1—कृतविवर, cp 32 (अल्पमत्तरमनल्प
 ता गतम्) and 39 (सावधेपविवर)
 62 a F शक्यमापधिपतेर्नवोदया कर्ण—, rest as ours except भेतुम्
 for छेतुम्, P 3, P 4—वयमोप—, rest as ours T reads
 शक्य ओपधिपतेर्नवोदय
 कर्णपूररचनाकृते तव ।
 अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्
 छेतुमग्रनखसपुटं करा ॥
 63 b F सरस्पतिमिरमगूहारीचिभि ? c F—लोचने

लक्ष्यते द्विरदभोगरूपिन
 सप्रसीददिव मानस सर ॥ ६४ ॥
 रक्तभावमपहाय चन्द्रमा
 जात एष परिशुद्धमण्डल ।
 विम्रिया न सल्लु कालदोषजा
 निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
 उन्नतेषु गतिन प्रभा स्थिता
 निम्नस्रव्यपर निशानम ।
 नूनमा ममदृशौ प्रकल्पिता
 वेवसेह गुणदोषयोगेति ॥ ६६ ॥
 चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयन्
 चन्द्रकान्तजलविन्दवो गिरौ ।
 मेखलानरूप निद्रितानमून्
 बोधयन्त्यसमये शिखण्डिन ॥ ६७ ॥

- 64 b So Va-1, F, T, Va-2 भग्नमान्द्रतिमिर नमस्तलम् S मित्र-
 मान्द्रतिमिर नमस्तलम्, Mallinātha agrees with ours except
 नमस्तलम्, so G Bh सविभ्रतिमिर नमस्तलम् c So P-3,
 others—मागदूषित—, cp 19 अलकचूर्णरूपितम् (=उपहनम
 Mallinātha) d Va-2, S, P 1, T सत्रमाददिव
 65 a Va-2 रक्तमागम्—, sloka omitted by P 2
 66 a F—सदृगा हि क— d P 1 वषणा ह—, Q, T वषर्गव, F
 वषणा हि—
 67 So Va-1, F reads

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिः
 चन्द्रकान्तमणिविन्दुभिर्गिरि ।
 मखगतसु निद्रितानिमान्
 बोधयत्यमर शिखण्डिन ।

So S, T with—जलविन्दुभिः—, so also Mallinātha with
 अमून् and—जलविन्दु—

कल्पवृक्षशिखरेषु सप्रति
 प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।
 हारयष्टिगणनामिवाशुभि
 नर्तुमागतकुतूहल शशी ॥ ६८ ॥
 उन्नतावनतभागवत्तया
 चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
 भक्तिभिर्वहुविधाभिरर्पिता
 भाति भूतिरिव मत्तदन्तिन ॥ ६९ ॥
 एतदुच्छसितपीतमैन्दव
 घोदुमक्षममिव प्रभारसम् ।
 मुक्तपदपदविरावमञ्जसा
 मिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥
 पश्य कल्पतरुलम्बि शुभ्रया
 ज्योत्स्नया जनितरूपसशयम्
 मारुते चलति चण्डि केवल
 व्यज्यते विपरिवृत्तमशुकम् ॥ ७१ ॥
 शक्यमडगुलिभिरुद्धतैरघ
 शाखिना पतितपुष्पपेशलै ।

- 68 b S, Bh प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि c S—यष्टिरचनामि—
 d F, G, Bb, P 3—मुद्यतकुतूह—
 69 a P 1, S—भाववत्तया b F—आ मुनिमिरा— d P 2, P 4, S
 मत्तदन्तिन
 70 a F—क्षितपीतमैन्दव b F सादुम— = Va 1 भुवनपट्—, Va 2
 मुक्तपट्—
 71 a So F, others शुभ्रया b F ज्योत्स्नया— c Va 1 चरति,
 P 1 केवलाद्, T चण्डिके चल, S चण्डिके वगाद् We follow
 Va-1, F, ■ and Mallinātha

पत्रक्षर्तराशिप्रभालवैर्
 एभिस्तुत्रयिषु तवाल्कान् ॥ ७२ ॥
 एष चास्तुत्रि यागतारया
 युज्यते तरलविम्बया सञ्जी ।
 साध्वनादुपगतप्रवम्बया
 मन्थयेव नवदीक्षिता वर ॥ ७३ ॥
 पाकमित्रशरकाण्डगौरयाद्
 उल्लभन्प्रतिवृत्तिप्रसन्नया ।
 रोहनीव तव गच्छलक्षया
 चन्द्रविम्बनिमिनाक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥
 लोहिनाकर्मणिनाबनापित
 कल्पवृक्षमधु विभ्रती म्वयम् ।
 त्वामिमं म्विनिमतोमुपस्थिता
 गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥
 आन्केनरनुगन्धि ते मुग्ध
 मत्तरक्तनयनं म्वनायन ।

- 72 a S—रुचिर्— b T F—दुपक्षामले. c So F alone (—fil-
 tered through \sqrt{k} var?) others (with Mal.) पवनवर—
 d Va 2, P-3, P-4 T तवाल्कान् F, Bh तवाल्का-
 73 a F एष तारमुक्ति योनातरया, P-4 एष चन्द्रमुक्ति यागतारया, Va 2,
 T एष चास्तुत्रि यस्य तारया, P-1 P-3, S—यागतारया, P-2
 —यागितारया d F नवदीपसादर - P-4, Va 2 P-1, P-2, P-3,
 S, G, Bh., Mallmātha—दीपना वर-
 74 a T पाकपादुगर— b F कल्पवृक्षनि—, P-3—वृत्तिप्रसन्नया,
 F, S—वृत्तिप्रदीपया, S—वृत्तिप्रसादया, Bh—रुचिर्हृति प्रस-
 न्नयो- c F राहृतिपनोव—इरत्तया- d So F alone Va 1,
 Mallmātha, G, T, Bh.—निहिताक्षि, S—निहिताक्षि,
 so P-1, P-4
 75 b F विभ्रति c S, Bh.—मतीमुषावय, P-1—मती सप्त-

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तर
 किं विलासिनि मदं करिष्यति ॥ ७६ ॥
 मान्यभक्तिरथवा सखीजन
 सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
 इत्युदारमभिधाय शकरस्
 तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥
 पार्वती तदुपभोगसभवा
 बिक्रियामपि सती मनोभवाम् ।
 अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिताम्
 आम्नतेव सहकारिता ययौ ॥ ७८ ॥
 तत्क्षणे विपरिवर्तितह्रियोर्
 शिक्षतो शयनमिद्वरागयो ।
 सा बभूव वशवर्तिनी द्वयो
 शूलिन सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

76 a P 4 पयकेसर—, T आर्द्रकेसर— b P 3 रक्तमत्तनयन, T
 रक्तमेव न— P 4, G, Bh प्रातरक्तनयन, F मत्तमत्तनयन; cp
 प्रस्कारितोन्नम्रविनम्रकण्ठ, IX, 9, repetition for emphasis d G,
 Mallinatha क विलासिनि मधु करि—, F किं विलामिनि मनु
 करि—

77 a F मानभक्ति— b F सेदृता— d F—मम्बिका

78 a T, F, G, S—पयोग— b F, S, G, V & 2 P 1, P 3, P 4,
 Bh मनीहराम् c F अप्रतर्क्यविधियोगकारिताम् recording अप्रत-
 र्क्यविनियोगकारिता and अप्रतर्क्यविनियोगनिर्मिताम् T reads
 (c and d)

अप्रतर्क्यविनियोगनिर्मिता

नम्नतेव सहकारिता ययौ ॥

A good reading, adopted in Mallinatha with सहकारिता

79 a P 1—परिवृत्तलज्जयो, T तल्लणे विपरिवर्तितह्रियो, F तत्क्षणे
 विपरिवर्तितह्रिययो b F निप्यतो शयन—, T वाञ्छना
 शयन—, others नेप्यतो d T, G प्रेयस भु—

दूर्णमानमयन स्खलत्वच
 स्वेदविन्दुमदकारणम्विनम् ।
 आननेन न तु तावदीन्द्रगम्
 चक्षुषा त्रिरमुद्यामुल पशौ ॥ ८० ॥
 ता विलम्बितपनीयमन्वलात्
 दृढटन् ज्वरमभारदुर्वहम् ।
 ध्यानमभवद्विभूतिपन्न
 प्राग्निम् मणिज्जिह्वागृह हृत् ॥ ८१ ॥
 तत्र ह्रस्ववल्गोनरच्छद
 जाल्लवीपुलिनवान्दर्शनम् ।
 अव्ययेन शयन प्रियाम्ब
 शारदाश्रमिष रोहिर्णापनि ॥ ८२ ॥
 किञ्चिद्वेगममिलुप्तचन्दनम्
 व्युत्पयापितनल ममम्बरम् ।
 तस्य तच्छिदुरमेनलागुण
 पार्श्वनीरतममूत्र तृप्तये ॥ ८३ ॥

80 c So Bh alone, G, S स्खलत्वच, Vā.2, P1 स्खलत्वच
cp. 88.

81 c So F, Vā.1 ध्यानमभवद्विभूतिपन्न, T ध्यानमभवद्विभूति
प्रापित, Bh., S ध्यानमभवद्विभूतिपन्न with which agree
P.2, P.3, P.4, G, Mallamātha ध्यानमभवद्विभूतिपन्न (= ध्यान
मभवत्तु न वक्ष्यमात्रमिदं विबुधा मोक्षमाधनेन मय्युत मयुतम्)
d F, P.3, P.4, P.1, S, Bh, P.2 तत्र. c and d Of this
śloka and c and d of 82 are omitted by Vā.2

82 c and d So Vā.1, T, S किञ्चिद्वेगममिलुप्तचन्दन व्युत्पयापितनल
ममम्बरम् So P.3, P.4, F, G किञ्चिद्वेगममिलुप्तचन्दन व्युत्पयापितनल
तस्य ममम्बरम्, so Mallamātha, P.2—ममिलुप्तचन्दन (=ममि-
लुप्तचन्दन? as ours), so P.3, Bh, Vā.1 उरवर्षित—;
P.4 व्युत्पयापितनल d F—रतममूत्रपत्रे, P.3, G, Bh.
ममूत्रपत्रे

केवल प्रियतमादयालुना
 ज्योतिषामवनतासु पद्म्विस्तपु ।
 तेन तत्पारिगृहीतवक्षसा
 नेत्रमीलनपुत्तूहल कृतम् ॥ ८४ ॥
 स व्यबुध्यत बुधस्तबोचित
 शातकुम्भकमलाकरं समम् ।
 मूर्च्छनापरिगृहीतकंशिकं
 किन्नरैरपि गीतमङ्गल ॥ ८५ ॥
 तौ क्षण शिथिलितोपगूहनौ
 दपती रक्षितमानसोर्मय ।
 पद्मभेदपिशुना सिपेविरे
 गन्धमादनवनान्तमास्ता ॥ ८६ ॥
 ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्
 तत्क्षण हृतविलोचनो हर ।
 घासस प्रशिथिलस्य सयम
 कुर्वन्ती प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
 स प्रजागरकपायलोचन
 गाढदन्तपदपीडिताधरम् ।

- 84 a F केवलप्रिय— c S प्रनिगृहीत—
 85 a F बुधस्तबोचित, Vā 2, T—ध्यत तया निशाक्षये b T
 —कमलाकर c T—गृहीतवक्षिकं, P 3—गृहीतकेशिकं, P 4
 —गृहीतमानसं, Bh मूर्च्छनापरिगृहीतकेशिकं d F समुपगीतमगत
 86 a F शिथिल—, Vā 2 प्रशिथिलोपम्— b So majority, P 2,
 P 3, Bh चलितमा— c F पद्मबोधपिशुना, G पद्मभेदपिशुना
 d With गन्धमादन Vā 1, the basis of our text ends,
 henceforth Vā 2 has been our basis
 87 a F—मार्गराजिभि, P 2 ऊरुमूलनख—त्रिभि e F, प्रशिथिलस्य,
 so P 1, P 2, P 3, P 4, Bh, S, G, F, Vā 1 सचय

आकुलालकमरन्त रङ्गवान्
 प्रेक्ष्य मित्रनिलक प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
 तेन सङ्गिविषमोत्तरच्छद
 मध्यपिण्डितविमूत्रमेखलम् ।
 निर्मलेऽपि शयन निशात्प्रये
 नोज्झित चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
 स प्रियामुखरस दिवानिश
 हर्षवृद्धिजनन निपेविषु ।
 दग्धनप्रणयिनामदून्यताम्
 लाजनाम विप्रयानिवेदित ॥ ९० ॥
 समदिवसनिगीय सङ्गिनन्त्र शमो
 नतमगमदूतूना साग्रमेका निगेव ।
 न तु मुरतमुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो वमूव
 ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलोच ॥ ९१ ॥

इति श्रीकृष्णारसमवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ शिवयो सभोयवर्णनं
 नामाष्टमः सर्गः ॥

- 88 a F न प्रजामग्नपायलोचना, F, T, Bh वाददन्तपङ्क्तिगिताधरम्,
 P-1 वाददन्तपङ्क्तिगिताधरम्, P-4—दन्तपङ्क्तिगिताधरम् c P 2, Bh
 —लकमपान्नाधिवक (प्रेक्ष्य), so F In P 2 and Bh verb
 is wanting, note स in this sloka and तेन in 89
 89 a So Bh, Vā 2, F, P-2 भङ्गवि—, T, S भिन्नवि—
 b Vā 2 मध्यपिण्डित, P-4 मध्यमपिण्डितवितन्त्रमेखलम्
 90 a So Bh alone, others प्रियामुखरस b F निपेविषु d S,
 Bh —निवेदनात्
 91 b So Vā 2, S (मात्र कित्वाधिकमभ्यम्), others मार्धम्
 (with Mallamātha) c F न च मुरतमुखैश्च, Bh न च
 मुरतमुखेषु d So F, G, S, Mallamātha, Vā 1, Bh तज्जलेषु,
 T तज्जलेभ्यः—

Colophon After this P-4 has पार्वतीममोयवर्णनो नामाष्टमः
 सर्गः ।

अथो शिवश्चन्द्रसुचारुशौलि
मस्मार तत्रागरशिल्पिराजम् ।
चिकीर्षयागाखरस्य विष्णुर्
माया तु समारसिमृसयेव ॥

सवत् । ६७५ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे द्वादशतियो काव्यवासरे । भट्टारक
श्रीदेवेन्द्रकीर्तिजी तत्सिन्धि नारायणदामस्वमेव लिखापित । लिखितं लेखक मा०
जोषाग्राम वनहटामध्ये लिपि । श्रीरस्तु । बल्याणमस्तु, P2 हरसमीप
वर्णनोष्टम । सपूर्णमिति । ८ । सवत् । ६४० वर्षे पीपसुदि १४ बृहस्पतिवासरे ।
लिप्यते पुरनमल काईस्यमापुरेण । लिखाईत भटविश्रामजी आत्मपठनायेम् ।
गुणमस्तु भवेत्; P agrees with V&2 P-1 शिवपार्वतीसुरतश्रीकावर्णन
नाम , S, Bh उमासुरतवर्णन , G हरविहारो नाम , Malli
nātha उमासुरतवर्णन नामाष्टम सर्ग , E इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसम्भवे
महानाट्ये अष्टम सर्ग । करकृतमपराध कन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीरामचन्द्राय
मङ्गलम् । श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु ।

॥ नवमः सर्गः ॥

तथाविधेऽङ्गस्त्रयमङ्गे
 मुग्धारविन्दे मधुप प्रियाया ।
 ममोग्धेदम प्रविशन्मन्त्र
 ददनं पारावतमेकमौश ॥ १ ॥
 मुकूलकान्तामघिनानुकार
 कूलन्ममाघृणिनरक्तेत्रम् ।
 प्रम्पारितोभ्रमविनम्रवण्ड
 मुहुर्मुहुर्न्येञ्चितचारुपृष्ठम् ॥ २ ॥
 विष्टुह्ण पक्षतिबुग्ममौपद्
 दधानमानन्दगति मदेन ।
 मुभ्रामुवर्णं जटिलाम्रपादम्
 इतस्ततो मण्डलके चरन्मम् ॥ ३ ॥
 रतिद्वितीयेन मनोभवेन
 हृदात् मुघाया प्रविगाह्यमानात् ।
 उ धौक्ष्य फेनस्य चय नवोत्थम्
 इवान्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलि ॥ ४ ॥
 तस्याकृति कामपि बीक्ष्य दिव्याम्
 अन्तर्मन्दरद्विहयमग्निम् ।
 विचिन्तयन् सविदिदे स देवो
 भ्रमङ्गमीमद्व रया वभूव ॥ ५ ॥

2. c Cp VIII, 76 मत्तमत्तनयन m F d T—मुहुर्नन्निवचाह—, so Vā-2, Bh
3. b T, V व्यनन्दयन d G, S, T, V—केश्वर—, so Bh
4. b So all the MSS, note preference for वगाह् to विगाह् with reference to I-1
5. a T तदाकृति b So S, others—मन्दर—

स्वरूपमास्थाय ततो हुताश
 श्वासस्खलत्कण्ठकृताञ्जलिं सन् ।
 प्रवेपमानो नितरा स्मरारिम्
 इदं वचो व्यवतमयाभ्युवाच ॥ ६ ॥
 असि त्वमेव जगतामधीश
 स्वर्गोकसा त्वं विपदो निहसि ।
 अतः सुरेन्द्रप्रमुखा प्रभो त्वाम्
 उपासते दैत्यवरैर्विघ्नता ॥ ७ ॥
 त्वया प्रियाप्रेमवशवदेन
 शतं व्यतीयेऽत्र भवधृतूनाम् ।
 बहिः स्थितोऽपि त्वदवीक्षणार्तो
 दैन्यं परं प्राप सूरैः सुरेन्द्र ॥ ८ ॥
 त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैर्
 अभ्यर्थितं शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
 उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहग-
 रूपेण विद्वन्त्समयोचितेन ॥ ९ ॥
 इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य
 तं नोऽपराधं भगवन् क्षमस्व ।
 पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
 कालातिपातशरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

- 6 b So Bh alone, T, V त्रामस्खलत्कण्ठकृताञ्जलिं सन्, S स्खलन्
 बलत्कम्पकृताञ्जलिं सन् (comm बलनुद्धूयन् कम्पो यथा तथा),
 Va 2 त्रमन् स्खलत्कम्पकृताञ्जलिं सन्, T, V₁ —मानोऽनितरा
 d So T, V₁, Va 2, S, G, Bh —धाष्पुवाच
 8 b So T, V, —व्यतीये सुरतादृतूनाम् Va 2 S, G, Bh
 c So Va 2, G बहिः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो, S, Bh रहं स्थितेन
 त्वदवीक्षणार्तो, T, V रहं स्थितेन त्वदवीक्षणेन
 9 d Va 2 विद्वत्समयो—
 10 b Bh भगवपराध—

प्रभो प्रसीदाद्य सृजात्मपुत्र
 य प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्र ।
 स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
 जगत्त्रय पाति तव प्रसादान् ॥ ११ ॥
 स शक्रस्नामिति जानवेदो-
 विज्ञापनामर्थकरी निशम्य ।
 अभूत् प्रसन्न परितोपयन्ति
 गोभिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥
 प्रमद्वचेना मदनान्तकारी
 स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
 शनम्य सेनाधिपतेर्जयाय
 व्याचिन्त्यच्चेनसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥
 युगान्तकालाग्निमिवाविपश्य
 परिच्युत मन्मथरङ्गमद्भुतात् ।
 रतान्तरेत स हिरण्यरेतस्य
 अयोध्वरेनान्तदमोघमाघात् ॥ १४ ॥
 अत्युष्णवाष्पानिलद्रूपितान्तरं
 विन्दुद्वमादर्शमिवात्मदेहम् ।
 बभार भूम्ना सहसा पुरारि-
 रेतपरिलेपकुवर्णमग्नि ॥ १५ ॥
 त्व सर्वभक्षो भव भीमकर्मा
 कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भ ।

- 11 a So Bh , so T , V₁ except in मृजानु, V₂-2 प्रमा प्रसीदाद्य
 मृजस्व पुत्र, G, S—दाद्य सृजात्मपुत्र c T, V स्वर्गक—,
 Bh स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामुपत्य
 12 b T, V, Bh अर्थवर्गी
 13 a So Va 2, Bh and others—नवार
 15 a So Va 2, T, V अयोष्णवाष्पानिलद्रूपितान्तरं, G अयोष्ण
 वाष्पानिलद्रूपितान्तरं—, Bh अयोष्मवाष्पानिलद्रूपितान्तरं d Bh
 रेत परिशिप्तकुवर्ण—
 16 d T, V₁ तथा रता—

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताश
 रुष्टा रतानन्दमुखस्य मङ्गात् ॥ १६ ॥
 दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव
 प्लुप्तो हिमेनेव सरोजकोश ।
 बहन् विरूप वपुस्त्ररेतग्-
 चयेन वह्नि किल निर्जंगाम ॥ १७ ॥
 स पावकालोकरुपा विलसा
 स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
 विनोदयामास नगेन्द्रपुत्री
 शृङ्गारगर्भेमधुरैवंचोमि ॥ १८ ॥
 हरो यिकीर्णं धनधर्मलोयं
 नेनाञ्जनाङ्क सदय प्रियायाः ।
 द्वितीयकौपीतचलाञ्चलेना-
 हरन् मुखेन्दोरकलङ्किनोज्ज्वला ॥ १९ ॥
 मन्देन स्थिघ्नाङ्गुलिना करेण
 भ्रम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।
 परामुशन् धर्मजल जहार
 हर महेल व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
 रतिश्लथ तत्त्ववरीकलापम्
 असावसक्त विगलत्प्रसूनम् ।
 स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या
 क्षजा बबन्धामृतमूर्तिमौलि ॥ २१ ॥

- 17 a T शशी क्षयाय S, V, G agree with ours b T, V₁
 प्रुप्तो हिमेनेव—
 18 a T, V पावकालोकरुपा— c S, T, V₁, Bh गिरिन्द्रपुत्री
 19 b So T, V₁, others हृदयप्रि— d T, V₁ (—न)
 हृत्फलन्दो—, Bh—रत्नङ्किनोपि
 20 b G प्रेम्णा च

कपोलपाल्या मृगनामिचित्र-
 पनावलीमिन्दुमुख सुमुल्या ।
 स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोह-
 मन्नाक्षरश्रेणिमिवोन्निलेख ॥ २२ ॥
 रयस्य कर्णावमि तन्मुखस्य
 ताटङ्कचनद्वितय न्यवान् स ।
 जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष
 द्रुव यमारोहति पुष्पचाप ॥ २३ ॥
 तस्या स कण्ठे पिहितन्तनाग्रा
 न्यवत्त मृक्तास्नहारवल्लीम् ।
 या प्राप मेन्द्वितयस्य भूधिनं
 म्यितस्य गङ्गाधयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
 नक्षत्रगश्रेणिधरे वदन्व
 नितम्बविम्बे रगनाकलापम् ।
 चलस्वचेतोमृगवन्धनाय
 मनोमुव पाशमिव स्मरारि ॥ २५ ॥
 भालेक्षणाम्नी स्वयमञ्जन स
 भद्रक्वा दृशो साधु निवेद्य तन्या ।
 नवोत्पलाश्या पुलकोपगूढे
 कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

23 a Bh रयस्य कर्णावलि मुखस्य, T तन्मुखस्य, G कर्णावलि मु—
 b G, Bh. व्यवान्—

24 a T, V₁ कण्ठेऽभिधनस्तन या, Bh कण्ठेऽभि धनस्तनाय c T, V₁
 या प्राप— d S गाङ्गाध, but comm गङ्गाया बाधयो
 प्रवाहोर्ध्वगत्य

25 a Vā-2 नक्षत्राद्यानिधरे— b T, V रमना— c So majority,
 T, V चलन्व— d T मनामव, all others मनामुव

26 So Vā-2, G, ■, न्यक्त्वा T, V₁ (note use of \sqrt{bhan} in this
 sense, see also XII, 606—मञ्जनम्) c Bh, T, V₁
 पुलकान्गूढ— d So T, G, S, V₁, Bh, Vā-2 विलीनाङ्गुलि—

अलक्तक पादसरोरुहाग्ने
 सरोरुहाद्या किल सनिवेश्य ।
 स्वमोलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
 रुणत्वमक्षालयदिन्दुचूड ॥ २७ ॥
 भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
 सहेलमादर्शतल विमृज्य ।
 नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्यम्
 अदर्शयज्जीवितवत्सभा स ॥ २८ ॥
 प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा
 सभोगचिह्न स्ववपुर्विभाव्य ।
 नपावती तत्र घनानुराग
 रोमाञ्चदम्भेन वहिर्वभार ॥ २९ ॥
 नेपथ्यलक्ष्मी दयितोपकृप्ता
 सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
 अमस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यम्
 आत्मानमुद्धूतविलक्षभावा ॥ ३० ॥
 अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र
 स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
 सुमपदोपाचरता कलानाम्
 अङ्गस्थिता ता मग्निखण्डमौले ॥ ३१ ॥

- 27 d T, V₁ — इन्दुमौलि
 28 c G, S, Bh — ञ्दम्या परि—
 29 a T V₁ — दर्पण च b V₁ मयोग— c Va 2—वतीमत्र, cp
 Rv XIX, 28
 30 c So G, Va-2 T, V₁, S नृप्या—, cp X, 53c d T, V₁
 उद्धूतविलक्षभावा ता, Bh उद्धूतवि—
 31 c G, Bh स्वपदो— T, V₁ उमा तदापाचरता कलामा d V₁
 दूरे स्थिता तां, T दूरे स्थिता तां

व्यधुर्वहिर्मेङ्गलग्नमुच्चैर्
 वैतालिकाश्चित्रचरित्रचाप ।
 जगुश्च गन्धर्वगणा सशङ्ख-
 स्वन प्रमोदाय पिनाकपाणे ॥ ३२ ॥
 ततः स्वसेवावमरे सुराणां
 गगान्नदालोकनतत्पराणाम् ।
 द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽयं नन्दी
 निवेदयामास कृताञ्जलिं सन् ॥ ३३ ॥
 महेश्वरो मानसराजहमी
 करे दधानमनया हिमाद्रे ।
 समोगलीलालयत सहैल
 हरो बहिस्तानभिर्निर्जगाम ॥ ३४ ॥
 क्रमान् महेश्वरप्रमुखा प्रणेषु
 शिरोनिवद्धाञ्जल्यो महेशम् ।
 प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजा
 देवी च लोकत्रयमातरं ताम् ॥ ३५ ॥
 यथागतं तान् विबुधान् विमृश्य
 प्रमाद्य मानत्रियया प्रतम्ये ।
 स नन्दिना दत्तभुजोऽधिहृद्य
 वृष वृषाङ्क सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥
 मनोऽतिवेगेन ककुभ्रता स
 प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोज्ज्वल ।

32 ऽ T, Vi चित्रितवासवेद्याम् ऽ T, Vi—सङ्खस्वनि (= ध्वनि ?
adverbial)

34 ऽ T, Vi हसन् बहि—

35 ऽ Bh, G गिरोजम् ऽ So G, Bh, others ते

36 ऽ G, Bh प्रमाद्यमानं क्रि—, T, Vi प्रमाद्यमानक्रियया

37 ऽ Bh गगनाध्वनीन, rest as ours, T, Vi read

मनाऽतिवेगेन ककुभ्रता स

प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन ।

वैमानिकं साञ्जलिभिवन्दे
 विहारहेलागतिभिर्गिरीश ॥ ३७ ॥
 स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी
 रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।
 तो पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
 मरुत् सिपेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥
 पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्र
 कैलासनामा कलिताम्बराश ।
 धृताचंसोमोज्झुतभोगिभोगो
 विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥
 विलोक्य यत्र स्फटिकस्य मित्तौ
 सिद्धाङ्गना स्व प्रतिबिम्बमारात् ।
 भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
 प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ॥ ४० ॥
 सुबिम्बितस्य स्फटिकाशुमुप्तेश्
 चन्द्रस्य चिह्नप्रकर करोति ।
 गौर्यापिंतस्येव रसेन यत्र
 कस्तूरिकाया शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥

तो पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
 मरुत् सिपेवे गिरिजागिरीशौ ॥

The two omit *c* and *d* of 37 and *a* and *b* of 38 *b* G
 प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन S प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोज्ज्वल Rest
 as ours in both

- 39 *b* So Bh, G, others—म्बराश, T, V₁—म्बराम *c* T, V₁
 भूतभोगिभोगो
 40 *b* Bh —स्वप्रति— *c* T, V₁—परस्याभिमुखी— *d* Bh, ■
 मन मु
 41 *d* G, V₁, T, Bh कस्तूरिकायाश्चाशकलस्यलीलाम्

यदीयमितौ प्रनिविम्बिताङ्गम्
 आत्मानमान्मेक्य रूपा वरीन्द्रा ।
 मत्तान्यकुम्भिभ्रमताऽनिभीम-
 दन्ताभिधानव्यमन वहन्ति ॥ ४२ ॥
 निनामु यत्र प्रनिविम्बिनानि
 नाराकुल्यानि स्फटिकालयेषु ।
 दृष्ट्वा रत्नान्निच्युतनारहार
 मुक्ताभ्रम विभ्रनि सिद्धवध्व ॥ ४३ ॥
 नमश्चरीमण्डनदपेणश्री
 मुद्यानिधिर्मूर्धनि यम्य तिष्ठन् ।
 अनर्घ्यचूडामणितामुपति
 गैलाधिराजस्य शिवाल्यस्य ॥ ४४ ॥
 समीपिवामा रहन्ति स्मरातां
 रिरमवो यत्र मुरा प्रियाभि ।
 एकाकिनाऽपि प्रतिविम्बभाजो
 विमान्नि मूयोभिरिवाचिता स्वं ॥ ४५ ॥
 देवोऽपि गौर्या मह चन्द्रमौलिर्
 यदृच्छता स्फटिकगैलशृङ्गे ।
 शृङ्गारचेष्टाभिरनारतानिर्
 मनोहरामिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥
 देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य
 हसन् ममालम्ब्य सुविभ्रमश्री ।
 मा नन्दिना वेत्रमृतापदिष्ट
 मार्गा पुरोगेण कल चचाल ॥ ४७ ॥

42 c T, V1 मत्तान्यनाय—

43 c G रत्नान् च्युत—

45 d G, S, V1 T, Rh.—प्रतिविम्बिता स्वं

46 a T V1 दिष्टाऽपि

47 b So G, V1 T, Bh, others ममालम्ब्य c G—मृतापदिष्ट

मार्गा पुरोगेण, T, V1, Bh पुरोगेण

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्ग
 मुदन्तुर शुक्लसुतीक्ष्णतुण्ड ।
 ध्रुवोपदिष्ट स हि शकरेण
 तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥
 कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
 दण्डाकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
 प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुद्धा
 काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥
 भयकरो तौ विकट नटन्तौ
 विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
 सरङ्गमुत्सङ्गमनःशनोर्
 गाढ प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥
 उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीड
 ससभ्रम तत्परिरम्भमीश ।
 प्रपद्य सद्य पुलकोपगूढ
 स्मरेण हृदप्रमदो भमाद ॥ ५१ ॥
 इति गिरितनुजाविलासलीला-
 विविधविभङ्गिभिरेप तोषित सन् ।
 अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
 कृतवमतिर्विशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कैलासगमन
 नाम अष्टमः सर्गः ॥

- 48 a and b T, V₁ चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्ग स दन्तुर शुक्लसुतीक्ष्ण-
 तुण्ड b So Vā-2, S, G, Bh, others न दन्तुर c T, V₁,
 G, Bh, S —म तु स—
 49 c S, Vā 2 नियुक्ता
 50 a Vā 2, S नदतो c Bh मुरङ्गामु—
 51. a Vā 2 S —पीनस्तनपिण्डपीड
 52 a G, T, V₁, Bh इति गिरिसुतया वि—

Colophon G, Bh कैलासगमन नाम—, T कैलासगमना
 नाम—, V₁, S कैलासगमनो नाम—

॥ दशमः सर्गः ॥

आनमाद गुनानीर मदमि त्रिदशै सह ।
 एष त्रैयम्बक तीव्र वहन् वह्निर्महम्मह ॥ १ ॥
 सहस्रेण दशामीगो द्युपदा सोऽतिसादरम् ।
 दुर्दशनं ददर्शाग्नि घूम्नधूमिलमण्डलम् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा तथाविध वह्निमिन्द्र क्षुब्धेन चेतसा ।
 द्यधिल्लयच्चिरं किञ्चित् कदपेद्वेपिरोपजम् ॥ ३ ॥
 स त्रिलक्षमुत्तरेर्वैवोद्भ्रमात् क्षण क्षणम् ।
 उपाविशान् मुरेन्द्रेणादिष्ट मादरमामनम् ॥ ४ ॥
 हृष्यवाह त्वयामादि दुर्दशैव दशा कुत ।
 इति पृष्ट मुरेन्द्रेण स नि श्वस्य वचोऽब्रुवन् ॥ ५ ॥
 अनतिनमणीयात्ते शाननान् मुरनायक ।
 पारावत वपु प्राप्य वेपमानोऽतिमाध्वमान् ॥ ६ ॥
 अभिगौरि रत्नामक जगामाह महेश्वरम् ।
 कालम्येव स्मराराने स्व रूपमहमामदम् ॥ ७ ॥

- 1 a S, T, Bh गुनानीर— c T, V1 गत्वा त्रैयम्बक
- 2 a and b So G, T, V1, S, V2 2—मीता कुत्सिनाह्न न मा—
but cp दुर्दशनं d So V2 2, Bh, G, others घूम्नधूमिल—
- 3 b G, Bh क्षुब्धेन
- 4 a Bh, G त्रिलक्षमु—, T, V1 सत्रयम्बकमुत्तरेर्वै-
- 5 b S दुर्दशनं दशा, G, Bh मुहूर्दसा दशा, T, V1 मुमहादुर्दशा
T, V1, G, Bh have the order
अनतिक्रमणीयात्ते शाननान् मुरनायक ।
अभिगौरीरत्नामक (G, Bh अभि गौ—) जगामाह महेश्वरम् ॥
पारावत वपु प्राप्य वेपमानोऽतिमाध्वमान् ।
कालम्येव स्मरारान्पान्तमहमामदम् ॥

- 7 a So S, V2 2, Bh अभिगौरी (comm गौर्वाग्नि-अभिगौरि)

दृष्ट्वा छद्मविहग मा सुजो विशाय जम्भामित् ।
 ज्वलद्भालानले होतु कोपनो माममन्यत ॥ ८ ॥
 वचोभिर्मधुरै सान्त्वैर्विनम्रेण मया स्तुत ।
 प्रीतिमानभवद्देव स्तोत्र कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥
 शरण्य सकलत्राता मामत्रायत शकर ।
 क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासत्रासतो दुर्निवारत ॥ १० ॥
 परिहृत्य परीरम्भ रभसाद् द्रुहितुर्गिरे ।
 कामकेलिरसोत्सेकाद् श्रीडया विरराम स ॥ ११ ॥
 रङ्गभङ्गच्युत रेतस्तदमोघ सुदुर्वहम् ।
 त्रिजगद्दाहक सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥
 दुर्विघ्नहोण तेनाह तेजसा दहनात्मना ।
 निर्दग्धमात्मनो देह दुर्वह वोढुमक्षम ॥ १३ ॥
 रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
 मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥
 इति श्रुत्वा वचो बह्वे परितापोपशान्तये ।
 हेतु विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वर ॥ १५ ॥
 तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
 किञ्चित् कृपीटयोनि त दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥
 प्रीत स्वाहास्वधाहन्तकारै प्रीणयसे स्वयम् ।
 देवान् पितृन्मनुष्यास्त्वमेकस्तेषा मुख यत ॥ १७ ॥

- 8 b Bh , G यज्ञमित् , V₁ , T जानमृत् d V₁ , T कोपतोऽयम-
 मन्यत , G , Bh कोपता मामलोन्यत्
 9 a Va 2, S मार्गे
 10 c So Bh , G , T , V₁ , Va 2, S ग्रासात् त्रासतो—
 11 a So G , Bh , others परीरम्भ रभस
 12 b So Va 2, S , G , T , V₁ —रदवाय सुदुर्वहम् d Bh —हृदयि
 न्यधात्
 13 a Bh दुर्विघ्नहोण

त्वयि जुह्वनि होतारो हवीषि ध्वस्तकल्मषा ।
 भुञ्जन्ति स्वर्गमेवस् त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
 हवीषि मन्त्रपूतानि हुताग्र त्वयि जुह्वत ।
 तपस्विनस्तप सिद्धिं यान्ति त्वं तपसा प्रभु ॥ १९ ॥
 निघत्ने हुतमर्कयि मं पञ्चन्योऽभिवर्षति ।
 तनोऽज्ञानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥
 अन्तश्चरसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
 तनो जीविनभूतस्त्वं जगत् प्राणदाऽसि च ॥ २१ ॥
 अमीषा सुरमघानां त्वमेकोऽर्थममर्थने ।
 विपत्तिरपि सश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽजल ॥ २२ ॥
 देवी भार्गवरथो पूर्वं भक्त्यास्मानि प्रतोषिता ।
 निमज्जनमनवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २३ ॥
 गङ्गा तद् गच्छ मां कार्पोर्विलम्बं हन्यवाहृत ।
 अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २४ ॥

- 18 c T, V1 भुञ्जन्
 20 a V1, T नयमे c T, V1 तनाऽज्ञानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि—
 21 So Bh., others अन्तश्चरसि b So V1 2 T, V1 तानि त्वद्वल्.
 वन्ति च c T, V1 त्वत्ता जीविनभूतस्त्व, Bh. तना जीविनभूतस्त्व
 d T, V1, Bh —दासि तन् After this Bh., G, S read
 जगत् मकल्याम्य त्वमेकाऽभिवर्षति ।
 कार्योत्पादनं तत्र त्वत्ताऽन्यं च प्रयत्नतः ॥
 22 a T, V1 सुरमघानां c T, V1 read
 विपदाऽपि पदं श्लाघ्योपकारव्रतिना हि मा ।
 Bh., G have विपदाऽपि पदं श्लाघ्योपकारव्रतिना हि मा
 24 b Va-2, T, V1 विपदं हन्य— c So T, V1, Va 2, S
 कार्येष्ववश्यकार्येषु, Bh., G read
 गङ्गा तद् गच्छ मां कार्पोर्विलम्बं हन्यवाहृत ।
 तत्र गत्वा च तद्दीव्यममाद्यं भुञ्जन् मृत्स्थिरम् ॥

शभोरम्भोमयी मूर्ति सैव देवी सुरापगा ।
 त्वत्त स्मरद्विपो बीज दुर्धर धारयिष्यति ॥ २५ ॥
 इत्युदीर्य शुनासीरो विरराम स चानल ।
 तद्विसृष्टस्तमामन्व्य प्रतस्ये स्वर्धुनीमभि ॥ २६ ॥
 हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।
 तीर्णाध्वना प्रपेदे सा नि शेषाधविनाशिनी ॥ २७ ॥
 स्वर्गारोहणनि श्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।
 उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गन्तारिणी ॥ २८ ॥
 महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
 समरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मचारिणी ॥ २९ ॥
 विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
 त्रिभि स्रोतोभिरश्रान्त पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३० ॥
 जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तं समुच्छिस्तं ।
 आजुहावार्थससिदधै सुप्रसादधरेव सा ॥ ३१ ॥
 समिलद्भिर्मरालं सा कल कूजद्भिरुन्मदं ।
 ददे श्रेयासि दु खानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३२ ॥
 कल्लोलैरदगतैरर्वाचीन तटमभिद्रुतं ।
 प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३३ ॥
 अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानल किल ।
 विपदा परिभूता कि व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३४ ॥

- 26 a T V₁ S, Bh सुनासीरो c Bh, G, S तमापृच्छप
 27 d Bh, G, S नि शेषकलेसनाशिनी
 28 b T, V₁ स्वर्गमार्गा—
 29 T, V₁ सागरान्वय—, S सरागान्वय—, cp Md I, 54b
 d T, V₁ Bh धर्मचारिणी
 30 b Vā 2—लोकानुपा— d T, V₁ पुनाति भु—
 31 ll —हस्तं समुच्छिस्तं J c and d T आजुहावास्य ससिदधै
 सुप्रसादादरेव सा, आजुहावार्थसिदधै त J, आजुहावास्य ससिदो
 सुप्रसादादरेव सा V₁
 33 b तटमुपागतं Bh, G c प्रीत्येव तमभी—Bh, G, V₁
 34 a—भ्युपेत्य तापार्तो Bh, G, T, V₁ c विपदा परिभूत कि
 व्यवस्यति—Bh, G

गङ्गावारिणि कन्यापकारिणि श्रमहारिणि ।
 स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ॥ ३५ ॥
 तत्र माहेश्वर धाम सचक्राम हविर्भुज ।
 गङ्गायामिदमङ्गायामनस्तापविपद्भूति ॥ ३६ ॥
 कृशानुरेनसो रेतस्याद्ने सरिता तथा ।
 निदचक्राम ततः सौम्य हृदयवाहो वहन् बहु ॥ ३७ ॥
 सुधानारैरिवाम्भोभिः परिपिक्तो हृताशनः ।
 ययागत जगामाथ परा निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
 सा सुदुर्विषह काम धाम कामजितो महन् ।
 आदधाना परेनापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥
 बहिरार्ता युगान्गान्नेनप्लानीव शिन्वागतं ।
 हित्त्रोप्लानि जलान्वस्या निर्जग्मुर्जलजलव ॥ ४० ॥
 तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि मलिलान्यपि ।
 समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्भराणि वनार सा ॥ ४१ ॥
 जगन्वक्षुषि चण्डानीं किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
 जग्मुः पट् कृत्तिका माघे मासि स्नानु मुराषणाम् ॥ ४२ ॥

- 35 *d* पुण्यवारिणि तारिणि G, J, Bh., S
 36. Vg-2, P 1 omit verses 36-40 *c* and *d* गङ्गायामुत्तरङ्गायाम्—
 J *d* So J, S, others—विपद्भूत, —मन्तस्तापविपद्भूति
 Bh., II
 37 *b*—रेतस्याहते T, V1, note confusion of द्—हृ, cp note
 on गन्दा—गन्दा in my *Alharas-Pratisakhys*, Intr., p 65
 38 *b*—रनिपिक्ता—G, J
 39 *a* J, S have गङ्गा काम Bh reads 35-39
 सुधानारैरिवानारैरनिपिक्ता हृताशनः ।
 ययागत जगामाथ परा निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
 सुधानारैरिवाम्भोभिः परिपिक्ता हृताशनः ।
 आदधाना परेनापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥
 41. *d* दुर्वपणि J, S

शुभ्रैरभ्रकपैरुमिश्रितैः स्वर्गमन सताम् ।
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिना ॥ ४३ ॥
 सुस्नाताना मुनीन्द्राणा वलिकर्मोचितैरलम् ।
 बहि पुष्पोत्करं कीर्णतीरा दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्माध्यानपरैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रा गतैर्भोगिभोगवद्धैरुपाधिताम् ॥ ४५ ॥
 पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठं सूर्यसविष्टदृष्टिभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः पर ब्रह्म गूणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४६ ॥
 अथ देवी धुनी देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ता ।
 क नाभिनन्दयत्येषा दृष्ट्वा पीयूषवाहिनी ॥ ४७ ॥

43 b and d'

—दातैः स्वर्गनिवासिनाम् ।
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥
 —J, S

45 So Vā 2, G reads

परैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रागतैर्भोगिभोगयुक्तैरुपाधिताम् ॥

J, S

परैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रागतैर्योगपदबन्धैरुपाधिताम् ॥

T, V₁

परैर्योगपरैः पद्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रा गतैर्भोगिभोगवद्धैरुपाधिताम् ॥

46 a So G, Bh, Vā-2 P 1, V₁, —भूमिष्ठं T, —भूमिस्थं J, S b—भवद्भूतिभिः J, S

47 a So Bh, G, दिव्या नदी देवीम् J, S, Vā 2, —हैकी धुनीं T, V₁
 c So J, S, T, V₁, Vā 2, Bh किं ना— d देवी पी—G, S, T, V₁

चन्द्रचूडामणिदेवो यामुद्वहनि मूर्धनि ।
 यस्या विलोकन पुण्य श्रद्धघुम्ना मुदा हृदि ॥ ४८ ॥
 दिष्ट्या विष्णुपदी देवो निर्वाणपददेगिर्नाम् ।
 निर्वृतकन्मया मूर्ध्ना सुप्रह्लास्ता ववन्दिरे ॥ ४९ ॥
 सौभाग्यै खलु सुप्रापा मोक्षप्रतिभुव सतीम् ।
 भक्त्या प्रतुष्टुवुस्ता ता श्रद्धधाना दिवो धुनीम् ॥ ५० ॥
 मुक्तिमन्त्रोमङ्गदौत्यजैस्तन ता विमलैर्जलैः ।
 प्रक्षालिनमला मन्नु सुम्नानास्तपमान्विता ॥ ५१ ॥
 स्नात्वा तत्र सुलभ्याया भाग्यै परिपचेलिमै ।
 चरितार्थं स्वमान्मान बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५२ ॥
 कुशानुरेतसो रेतन्मामामनि कलेवरम् ।
 अमोघ सबचाराय सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५३ ॥
 रौद्र सुदुर्वर धाम दधाना दहनात्मकम् ।
 परितापमवापुम्ना मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५४ ॥
 यक्षमा दुर्वह वोदुमम्बुनो बहिरातुरा ।
 अग्नि ज्वलन्ममलस्ता दधाना इव निर्येयु ॥ ५५ ॥

- 48 c तस्या वि—G, T V₁, तस्यावगा Bh d So majority,
 श्रद्धघुम्ना मु—, cp 49d, 50d
 49 a So T, V₁ b—पददर्शिनीम् Bh, G d—ह्लास्ता V₁
 50 So Vā-2, J, सभाग्यै Bh, स्वभाग्यै खलु सुप्रापा T, V₁ b The
 use of मर्गः is significant, for it designates Parvatī (= *par-
 ratasyapatnyam*, sister of Ganga), —भुव मताम् Bh., V₁
 c भक्त्यात्र तुष्टुवु—J, S, T, V₁ d श्रद्धधाना सिपेविरे Bh,
 G, J, T, V₁
 51 Omitted by Vā 11 but shown on margin by P 1 a—दौत्यजै
 J, S b तत्र माविमन्त्रैर्जलैः Bh, G
 52 a—तत्र मुख्याया T, V₁, but cp सुप्रापा in 15 11 and d So
 Vā 2, P 1, J and majority, चरितार्थमिवात्मान T, V₁
 d बहुधा म—Bh, G
 55 c—नमल स्थ T, V₁ For c and d Bh, G read

निर्येयु सहिता शौघ कृत्वा विस्मयान्विता ॥

अमोघ शाभव बीज सद्यो नद्योज्झित महत् ।
 तासामभ्युदर दीप्त स्थित गर्भत्वमागमत् ॥ ५६ ॥
 सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भीभूत तद् वोढुमक्षमा ।
 विपादमदधु सद्यो गाढ भर्तृभिया ह्रिया ॥ ५७ ॥
 तत शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया सह ।
 तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययु ॥ ५८ ॥
 ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमल भासमान
 तन्निक्षिप्त क्षणमभिनभो गर्भमभ्युज्जिह्वानै ।
 स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानैर्
 वक्त्रै षड्भि स्मरहरगुरुस्पर्धया चाजनीव ॥ ५९ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कासिकेयोत्पत्तिर्नाम
 दशमः सर्गः ॥

- 56 b—नद्या म्यित महत् T, V₁
 57 b So Bh, others गर्भभूत d—मयाद प्रिया T, V₁ After
 this Bh, G, T V₁ add

अकाममरण जातमकाण्ड भाविनोर्ज्यत ।
 सभूयान्योन्यमात्मानं दधुचुस्तास्तदाविलम् ॥

This is omitted by Va 2, P 1

- 58 T, V₁ read

तत शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
 तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययु ॥

J, S

तत शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ता ।
 तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययु ॥

- 59 b तद्विक्षिप्त J, S, ' Va 2 c—दिनकरशन—G, T, V₁
 d—स्मरहरशिर स्पर्धयेव प्रपेदे G, T V₁ For e and d Bh has
 तैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्पर्धमानैरमानैर्
 वक्त्र षड्भि स्मरहरशिर स्पर्धयेव प्रपेदे ॥

Colophon J, S, T इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
 कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः, V₁ इति कुमारसम्भवे दशमः सर्गः .

॥ एकादशः सर्गः ॥

अभ्यर्च्यमाना द्विदुधे समग्रे
 प्रहं मुरेन्द्रप्रमूर्खरपेन्च ।
 त पापयामाम सुवातिपूर्णं
 सुरापगा स्वप्ननमानु मूर्ता ॥ १ ॥
 पिबन् म तस्या स्तनयो मुघौघ
 क्षण क्षण साधु ममेघमान ।
 प्रापाकृति कामपि पङ्क्तिरेत्य
 निपेव्यमाण खलु कृत्तिकामि ॥ २ ॥
 भागीरथीपावकवृत्तिकानाम्
 बानन्दवाण्याकुललोचनानाम् ।
 त नन्दन दिव्यमुपातुमासीत्
 परस्पर प्रौढनरो विवाद ॥ ३ ॥
 अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या
 सम शिव स्वैरविहारहेतो ।
 नमो विमानेन विगाहमानो
 मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
 निसर्गवात्मन्यवशाद् विवृद्ध-
 चेतःप्रमोदो गलदश्रुनेनौ ।
 अपश्यता त गिरिजागिरीशौ
 पठानन तद्दिनजानमानम् ॥ ५ ॥

- 1 c T, Vi.—कामिपूर्णं, cp सुपूर्ण 14d d T, Vi. चाशौ
 2 c T, Vi.—रेष
 4 d Bh. मनानिवेगेन
 5 a T, Vi. निसर्गवात्मन्यविवृद्धचेन पृथुप्र— d So T, Vi, cp
 the last sloka of the canto पठे दिने etc Va 2, S, Bh
 पङ्क्तिनजानमानम्

अथाह देवी शशिलण्डमौलि
 कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
 वस्यायवा घन्यतमम्य पुंसो
 मातास्य का भाग्यवतीपु घुर्या ॥ ६ ॥
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेता
 पट् कृत्तिका किं कलहायमाना ।
 पुत्रो ममाय न तवायमित्य
 मिथोऽतिवैलदयमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥
 एतेषु कस्येदमपत्यमीशा-
 खिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
 अन्यस्य वस्याप्यथ देवदैत्य-
 गन्धर्वमिन्द्रोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
 श्रुत्वेति वाच हृदयप्रियाया
 कौतूहलिन्या विमलस्मितध्री ।
 सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
 भूत वचोऽबोचत चन्द्रचूड ॥ ९ ॥
 जगत्त्रयीनन्दन एष वीर
 प्रवीरमातुम्नव नन्दनोऽस्ति ।
 कल्याणि कल्याणकर सुराणां
 त्वत्तोऽपरस्या कथमेव सार्गं ॥ १० ॥
 देवि त्वमेवास्य निदानमाद्ये
 सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतो ।
 सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व
 रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

7 d G, Bh—हरत्

9 a G, S वाक्य

10 a Bh जगत्त्रयानन्दा एव— b G, T, V₁ प्रवीरमानस्तव
 नन्दनोऽयम्, so Bh with—नन्दनोऽस्ति

11 a निदानमाद्ये S,—नमाद्ये T, V₁ b T, V₁ स्वर्गे ज—

अन शृणुष्वान्वहिनेन वृत्त
 दीज यदग्नी निहित मया तन् ।
 यन्मन्मन्मन्त्रिदगापगाया
 तन्नेज्वगाहे मनि कृत्तिकास्तु ॥ १२ ॥
 गमन्त्वमाप्त तदमोघमेनन्
 तानि शरन्मन्मन्मन्त्रिदगापगाया ।
 दमूत्र तत्रायममन्मन्मन्त्रि
 महोत्सवोऽपचराचरन्त्य ॥ १३ ॥
 अगेपविद्वप्रियदगन्नेन
 घुर्या त्वमेनेन मुपुत्रिणीनाम् ।
 अल विलम्ब्याचलराजपुत्रि
 मुपुत्रिणीनाम् विधेहि ॥ १४ ॥
 अयेनिवादिन्यमृतागुमौली
 गौलेन्द्रपुत्री रमसेन मद्य ।
 सान्द्रप्रमोदेन मुपीनगात्री
 घात्री ममग्रन्थ चराचरन्त्य ॥ १५ ॥
 किरीटवद्वाञ्जलिभिर्नम म्यंर्
 नमस्कृता मन्वरनाकिलोर्क ।
 विमानतोऽज्वातरदान्मज त
 ग्रहीतुमुत्तुष्टिमाननाभूत् ॥ १६ ॥
 स्वर्गापगापावकृत्तिकादीन्
 कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूय ।

- 12 a Bh यत्र शृणुष्व— c G, Bh निदिक्तापगाया d T, Vi
 विगाहे मनि, cp note on I. 1
- 14 d So Bh, T, Vi, Va 2, S, H स्वपुत्रमुत्तुष्टिनिर्दिष्ट
- 15 d Va 2, S नमन्मन्मन्
- 16 b T, Vi—नाकिलोर्क— d Bh गृहीतु—
- 17 b G, Bh मूर्त्ता, T, Vi मूर्त्ता c G, T, Vi, Bh मुक्ता—
 d So T, Vi, others वा, cp—कस्य चेत, 20

हित्वोत्सुका त सुतमाससाद
 पुत्रोत्सवे माचति को न हर्षात् ॥ १७ ॥
 प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा
 न त ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
 परिस्पृशन्ती करकुङ्मलाभ्या
 सुखान्तर प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
 स विस्मयानन्दविकस्वराया
 शिशुर्गलद्वाप्यतरङ्गिताया ।
 विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया
 देव्या दृशो गोचरता जगाम ॥ १९ ॥
 तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणाना
 सहस्रमाप्सु विनिमेषमैच्छत् ।
 सुनन्दनालोकनमङ्गलेषु
 क्षण क्षण तृप्यति कस्य चेत ॥ २० ॥
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्याम्
 आदाय त पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
 नवोदयत्पार्वणचन्द्रचारु
 गौरी स्वमुत्सङ्गतल विनाय ॥ २१ ॥
 स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानम्
 ह्यवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
 तमेकदेव जगदेकदेवी
 बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

- 18 c So V_o 2 T V₁ others कुङ्मलेन, cp 21 पाणिसरोरुहाभ्या
in all
- 19 a S, G P L, Bh सुविस्म— d G S, Bh दृशोर्गोच—
- 20 c So T, V₁ G, Bh न नन्दना—, S, V_o 2 सानन्दनालोचन—,
cp 27a and above सुविस्मया— d Bh—तृप्यति कस्य चेत
- 21 c So G, Bh T V₁ महोदयान् पार्वण— others नवोदय
पा— d Bh तमुत्सङ्गतल—
- 22 c So T V₁, others तमेकमेवा जगदेववीर

नित्यगंवान्तन्वयरमौघमिव
 सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णो ।
 तमेकपुत्र जगदेवमाना-
 भ्युत्पङ्गिन प्रम्वविणी वभूव ॥ २३ ॥
 अग्रेषल्लोकत्रयमानुरस्या
 पाप्मानुर म्मन्यमुधामघासीत् ।
 मुरन्मवन्त्यानलकृत्तिकामिर्
 मुहुर्मुहु सस्पृहमौढ्यमाण ॥ २४ ॥
 सुखाश्रुपूर्णं मृगाङ्गुली
 कलत्रमेकेन मुक्ताम्बुजेन ।
 तत्पर्यन्तालोद्गतापञ्चप-
 ल्क्ष्मीं जमान् पङ्कदनी चुचुम्ब ॥ २५ ॥
 हेम फल हेमगिरेर्लतेव
 विवस्वर नाकिनदीप पथम् ।
 पूर्वैव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्
 त पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
 प्रीताभना सुप्रयतेन दक्ष-
 हस्मावलम्बा शशिखेखरेण ।
 कुमारमुत्पङ्गतले दधाना
 विमानमभ्रलिहमारुहोह ॥ २७ ॥

- 23 c G, Bh. तमेकमेव जादेवदनी— d T, Vi. (—माता—)
 मुत्पङ्गिन, Bh.—भ्युत्पङ्गिन प्रम्वविणी—
 24 c S मुरन्मवन्त्या मिर्—, Va. 2—मवन्त्या मिर्—
 25 c T, Vi.—कन्यानाङ्गामपञ्च— d Bh. चुचुम्ब
 26 a So T, Vi., G, others हेमो फल
 27 a So all except S with सा प्रयतेन, for a similar confusion
 cp 19a, 20c, 40a

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-
 रोमोद्गमो भूधरनन्दनाया ।
 अङ्कादुपादत्त तदङ्कत सा
 तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥
 दधानया नेत्रमुघैकसत्र
 पुत्र पवित्र मुतया तयाद्रे ।
 सश्लिष्यमाण शशिखण्डधारी
 विमानवेगेन गृहान् जगाम ॥ २९ ॥
 अधिष्ठित स्फाटिकशैलशृङ्गे
 तुङ्गे निज धाम निकामरम्यम् ।
 महोत्सवाय प्रमथप्रमुद्यान्
 पृथून् गणान् जभुरथादिवेश ॥ ३० ॥
 पृथुप्रमोदप्रगुणो गणाना
 गण समग्रो वृषवाहनस्य ।
 गिरीन्द्रपुत्र्यास् तनयस्य जन्म-
 न्यथोत्सव सववृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

- 28 c T, V₁ अवाण्डमादत्त तमङ्कत स
 तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वात् ॥
 G agrees with ours except—सौम्यात्मज—
- 29 ■ So Va 2 P 1, S, G (सत्र सदादानम्=नेत्रयारमृतवत् सुवशा
 तारम्), T, V₁ दत्त्वानया नेत्रमुघैकपात्र b T, V₁—मुतया
 तयाद्रे c G, Bh—खण्डमौलि d T, V₁ गृहम्, Bh ग्रहान्
- 30 G, Bh—ष्ठितस्फाटिक— b T तुङ्गे निजे धामनि कामरम्ये, V₁
 agrees with T except in कामरम्य, Bh तुङ्गे निजे धाम्नि
 निकामरम्ये c and d T reads
 महोत्सवाय प्रमथान् स नाथ
 पृथून् महिम्ना स्वमुदादिदेश ॥
 Bh G महोत्सवाय प्रमथान् सनाथ
 पृथून् प्रविम्ना पृथगादिदेश ।
- 31 ■ So Va 2, P 1, G, Bh, T, V₁ पृथुप्रमोद प्रगुणो गणाना

स्फुरन्मरीचिच्छुरिनाम्बराणि
 स्रनानान्विप्रनवाञ्चनानि ।
 तन्विक्षिपु काञ्चननोरणानि
 गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥
 दिक्षु प्रमपन्नदवीद्वराणाम्
 अयामराणामिव नाक्लिोके ।
 महोन्मव गलितुमाहतोऽन्वैर्
 द्रव्यान् घोर पट्ट पटोयान् ॥ ३३ ॥
 महोन्मवे तत्र समागताना
 गन्धर्वविद्यावरमुन्दरीणाम् ।
 मनाविताना गिरिराजपुत्र्या
 गृहेऽनवन्मङ्गलगोनवानि ॥ ३४ ॥
 मुनक्षल्लोसापनपात्रहन्ताम्
 त मानरो मानवदन्मुपेना ।
 निघाय कूर्वाक्षतवानि मूर्तिं
 नित्यु त्वमङ्क गिरिजाननूजम् ॥ ३५ ॥
 ध्वनन्मु तूयेषु मुमन्द्रमङ्कजा-
 लिङ्गजोऽर्वकेष्वप्सरमो रमेन ।
 मुसधिवन् ननूतु भवति
 गीतानुग भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥
 वाना ववु सौम्यकरा प्रनेदुर्
 व्यागा विधूमो हुनभून् दिदीपे ।
 जलाम्बनूवन् विमलानि तत्रो-
 त्तवेऽलरिख प्रननाद मद्य ॥ ३७ ॥

- 32 c Bh. विविचिपु. d T, VI. कान्चनानि
 33 b So G, Bh.,—दिक् मन्त्रालय in S, Vā 2 d S घोर, śloka
 omitted by T, VI
 35 b T, VI.—दन्मुपेन
 36 c So Bh., Vā 2, P 1, ■ मुवृताङ्गा—('मुवृताङ्गा धानन-
 च्छन्दानि गीतानि'), G कर्वाणि वाँत for which cp VII, 91
 अञ्जितवृत्तिनेद, T, VI मुवृताङ्गानुग

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्
 गृहोद्भवा दुन्दुभय प्रणेदु ।
 दिवोकसा व्योम्नि विमानसघा
 विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्तु ॥ ३८ ॥
 इत्थ महेशाद्रिसुनासुतस्य
 जन्मोत्सवे समदयाचकार ।
 चराचर विश्वमशेषमेतत्
 पर चकम्पे किल तारकश्री ॥ ३९ ॥
 तत कुमार स मुदा निदानं
 स्वबाललीलाचरितैर्विचित्रै ।
 गिरीशगौर्योर्हृदय जहार
 'मुदे न हृद्या किमु बालकेलि ॥ ४० ॥
 महेश्वर शैलमुता च हर्षात्
 सतपंमेकेन मुखेन गाढम् ।
 अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्
 मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
 क्वचित् स्खलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः
 क्वचित् प्रकम्पै क्वचिदप्रकम्पै ।

- 38 ■ Bh, G—शब्दध्वनि— b So Vā 2, P 1, Bh and others
 दिवि ध्रुवा— d T, V₁ विमुञ्चता पुष्पचयान्
 39 b T, V₁, G, Bh जन्मोत्सव
 40 ■ Vā 2, P 1, S, Bh सुमुदा, cp note on 27a, T, V₁ समुदी
 b Vā 2, P 1, G, S, Bh स बाल—, Bh स बाललीलालितं—
 d Vā 2, P 1—निल बाल—may be मुदे नु हृद्या किल बालकेलि
 41 a and b T, V₁

महेश्वर शैलमुतापि हर्षात्
 सतपंमेकेन मुखेन गाढम् ।

So Bh, G except in सतपंम् (for ससध्वम्) c and d Bh .
 अजातदन्तानि मनोहराणि वक्त्राणि सूनोः क्रमतश्चुचुम्बे
 42 c T, V₁ बाल सलील च— d S तयामुद वर्धयति स्म पित्रो, III

बाल स लीलाचलनप्रयोगेस्
 तयोर्मुद वन्दलयाचकार ॥ ४२ ॥
 अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्
 गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूम्र ।
 मुहुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं
 मुद तयोरङ्गुगतस्तनान् ॥ ४३ ॥
 गृह्णन् विपाषे हरबाहनस्य
 स्पृशन्नुमाकेसरिण सटाली ।
 स मृङ्गिण सूक्ष्मतर सिखाग्र
 कर्पन् वभूव प्रमदाय पित्रो ॥ ४४ ॥
 एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-
 त्यजीगणन् मञ्जु मुख प्रसार्य ।
 महेशकण्ठोरगदन्तपक्वि
 तदङ्गु शैशवनुघ्नमोति ॥ ४५ ॥
 कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्भो-
 ऽङ्गुलि प्रवेद्याननकोटरेषु ।
 दन्तानुपात्तु रभसीवभूव
 मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् कुमार ॥ ४६ ॥

- 43 b T, V1, G गेहाङ्गणक्रीडन—, so Bh. with—ङ्गण—, cp
 Ad, VII, 17
 44 b Va 2, P 1, S —केसरिण सटालम्, cp बापदंकिण्टकेसरः
 Ad, VII, 14.
 45 Va-2, P 1, ■ अजीगणनात्यमुख (—जन् नात्य—? Comm 10 S
 leaves ना—unexplained) d So G, Bh, Va 2, P 1, S
 शैशवमौग्यमैशि ("शैशवमौग्य बालत्वनिमित्तमूढता दधान), T,
 VL शैशवमुखमैशि, Bh तदङ्गु शैशव—
 46 d So T, VL, Bh, G —भ्रान्तिकर कुमार, Va-2, P 1, S
 —भ्रान्तिकर कुमार

शम्भो शिरोऽन्त सरितस्तरङ्गान्
 विगाह्य गाढ शिशिरान् रसेन ।
 स जातजाड्य निजपाणिपद्मम्
 अतापयद् भालविलोचनाम्नौ ॥ ४७ ॥
 किञ्चित् कल भङ्गुरकन्धर स
 नमज्जटाजूटधरस्य शम्भो ।
 प्रलम्बमान किल कौतुकेन
 चिर चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥
 इत्थ शिशो शैशवकेलिवृत्तं
 मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
 मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ
 दिवानिश नाविदता कदाचित् ॥ ४९ ॥
 इति बहुविध बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्
 ललितललित सान्द्रानन्द मनोहरमाचरन् ।
 अलभत परा बुद्धि पृष्ठे दिने नवयौवन
 म किल सकल शस्त्र शास्त्र विवेद विभोरपि ॥ ५० ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ बालक्रीडावर्णन
 नामैकादश सर्गं ॥

- 47 c So Vā 2, P 1, Bh., S, G, T, V1. सजातजाड्यो
 48 a So Vā 2, P 1, G, Bh.—कन्धरस्य, so S in text but cp
 commentary “भङ्गुरा पतनशीला कन्धरा यस्य, बालत्वात् न
 कुमार”, the usual divergence between text and com
 mentary, T, V भङ्गुरवष्टरम्यनमज्जटा—
 49 c T, V1 मुदा विनोदैक—
 50 c So Vā 2, P 1, S, T, V1, Bh, G वृद्धि d So T, V1,
 Bh, G, others विमुर्यया

Colophon T इति कुमारसम्भवे कुमारक्रीडावर्णनो नामैकादश सर्गं
 so V1 except—वर्णन—, ॥ इति श्रीकुमारसम्भवे कालिकेयबालक्रीडा
 वर्णन नाम , so Bh., S कुमारोत्पत्तिर्नामिका—

॥ द्वादशः सर्गः ॥

अथ प्रपेदे त्रिदशैरक्षैर्पं
 क्रूरासुरोपप्लवदु स्वितात्मा ।
 पुलोमपुत्रीदयितोऽम्बकारि
 तृपातुरश्चातकवत् पयोदम् ॥ १ ॥
 दृप्तासुरनासखिलीकृतात् म
 कयचिदम्भोदविहारमार्गात् ।
 अवातताराभि गिरि गिरीश-
 गौरीपदव्यासविशुद्धमिन्द्र ॥ २ ॥
 सक्कन्दन स्यन्दनतोऽवतीर्य
 मेधात्मनो भातल्दिदत्तहस्त ।
 पिताकिनोऽप्यालयमुच्चचाल
 शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भ ॥ ३ ॥
 इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाज
 विलोकमान स्फटिकाद्रिभूमौ ।
 आत्मानमप्येकमनेकधा स
 व्रजन् विभोरास्पदमासमाद ॥ ४ ॥
 विचित्रचञ्चलमणिभङ्गिसङ्ग
 सौवर्णदण्ड दधतातिचण्डम् ।
 स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठन्
 सौघाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रो ॥ ५ ॥

- 1 d So T, Vi, Bh, Vā-2, P1 पयोव तृणाव्ययित पयोदम्,
 S पयोव तृणावुरित पयोदम्
 2 a So T, Vi, Bh, Vā-2 P1, S दृप्ताग्निनाम—
 3 c T, Vi पिताकिनोऽप्यालयम्— d T, Vi, Bh—याकुलवज्रलोषम्
 4 a T, Vi, Bh—ततोऽपि
 5 a and b T, Vi, Bh विचित्रचञ्चलमणिभङ्गिसङ्गसौवर्णदण्ड
 d Bh सौघाङ्गण—

तत स कक्षाहितहेमदण्डो
 नन्दी सुरेन्द्र प्रतिपद्य सद्य ।
 प्रतोषयामास सुगौरवेण
 गत्वा शशस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
 भूसज्जयानेन कृताभ्यनुज्ञ
 सुरेश्वर त जगदीश्वरेण ।
 प्रवेशयामास सुरं पुरोग
 सम स नन्दी सदन हरस्य ॥ ७ ॥
 स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गण्डैर्
 गणैरनेकैर्विविधस्वरूपै ।
 अधिष्ठिताया सदि रत्नमय्या
 सहस्रनेत्र शिवमालुलोके ॥ ८ ॥
 कपदंमुद्वद्धमहीनमूर्ध-
 रत्नाशुभिर्भासुरमुल्लसद्भि ।
 दधानमुच्चैस्तरमिद्वधातो
 सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥
 विभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमाला
 गङ्गा जटाजूटतट भजन्तीम् ।
 गौरी तदुत्सङ्गजुष हसन्तीम्
 इव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥

- 6 a So Bh alone, cp 27 c Bh स गौरवेण d So Bh, Vā-2, P-1, S, गत्वा सदोगण्डलमीश्वरस्य T, V₁
- 7 a T, V₁ भूसज्जया तेन d Vā 2, P 1, H मदन सदस्य (= मत् + अस्य)
- 8 a Bh स चण्डभृङ्गि— c So Bh alone, others अधिष्ठित ससदि रत्नवत्या (and रत्नमय्याम्) d T, V₁—लोक
- 9 a and b Vā-2, P-1—महीनमूर्ध्व— (= अहि + इनम्, ऊर्ध्वरत्ना-शुभिः), Bh—दंमुद्वद्धमहाहिमूर्ध्वर—, T, V₁ कन्दर्पमूर्धस्यमहाहि-मूर्ध्व—(धं ?) रत्नाशुभि—
- 10 a T, V₁—उत्तुङ्गवपालमाला b T, V₁—जूटतल

गङ्गानरङ्गप्रतिविम्बितै स्वैर्-
 बहूभवन् शिरसा सुधाशुम् ।
 ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुपार-
 गौरैरहिमद्योतिनमृदुहन्म् ॥ ११ ॥
 भालस्थले लोचनमेघमान-
 धामाधरीभूतारवीन्दुनेनम् ।
 युगान्तकालोचिनहृदयवाह
 मीनध्वजप्लोपणमादधानम् ॥ १२ ॥
 महाहंस्त्नाचितयोरदार-
 स्फुरत्प्रभामण्डलयो समन्तात् ।
 कर्णम्विनाभ्या शशिभास्कराभ्याम्
 उपासित कुण्डलयोश्छलेन ॥ १३ ॥
 स्ववद्वया कण्ठिकयेव नील-
 माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या ।
 नीलम्य कण्ठम्य परिस्फुरत्त्या
 कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १४ ॥
 कालादिताना त्रिदशामुराणा
 चितारजोमि परिपाण्डुराङ्गम् ।
 महन्महेनाजिनमुद्गताभ्र-
 प्रालेयगैलश्रियमुदहन्म् ॥ १५ ॥

11 Bh omits this sloka a T, Vā

गङ्गानरङ्गं प्रतिविम्बितैस्त्रैर्बहूभवन् शिरसा सुधाशुम् ।
 ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुपारैर्गौरैरहिमद्योतिनमृदुहन्म् ॥

12 a and b so Vā 2, P 1, S, Bh., T, Vi —मेघमान धामाधरी—
 13 a So Bh., Vā 2, P 1—चित्रनोद्धार, ■—रत्नाञ्जितयादर
 स्फुरत्य—, T, Vi—रत्नाञ्जितनोद्धारस्फुरत्य—, cp एवमान
 धामाधरीभूत—m 12th

14 a and b So Vā 2, P 1, S (except गौर्या), while T, Vi, Bh.
 differ in मुद्वद्वया

15 c T, Vi —मुद्गताभ्र—

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्र
 वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।
 सुरास्थिखण्डाभरण रणान्त-
 मूल त्रिशूल कलयन्तमुच्चै ॥ १६ ॥
 पुरातनी ब्रह्मकपालमाला
 कण्ठे वहन्त पुनराश्वसन्तीम् ।
 उद्गीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्-
 सुधाभरौघाप्लवलब्धसज्ञाम् ॥ १७ ॥
 सलीलमङ्कुस्थितया गिरीन्द्र-
 पुन्या नवाष्टापदवल्लिभासा ।
 विराजमान शरदभ्रखण्ड
 परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
 दृप्तान्धकप्राणहर पिनाक
 महासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम् ।
 करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यै
 पुरा स्मरप्लोपणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
 भद्रासन काञ्चनपादपीठ
 महार्हमाणिक्यविभञ्जिचित्रम् ।

16 b So T, V₁, G, Bh, Vā 2, S वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम्

c So T, V₁, G, Bh, Vā 2 नरास्थि—

17 b G पुनरावसन्तीम् c and d Vā 2, S—तवेदा, T, V₁

उद्गीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधीषमप्लावनलब्धसज्ञाम्

G, Bh उदीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधीष—

18 b T, V₁—यदतुल्यभासा d Bh—रन्त्या चिर—

19 b So S (except विधवत्वहेतुम् repeated in comment), Vā 2
 माहासुर—, T, V₁, Bh गजामुरस्त्रीविधवात्व— c and d T,
 V₁—नममहाशूल पुरासुरप्लोपण—, note the uniform use of
 वेदितार, m all

20 a and b Bh—पादपीठमहार्ह—(S comm 'the auspicious
 seat with its feet and back made of gold')

अधिष्ठित चन्द्रमरोचिगौरैर्
 उद्दीज्यमान चमरैर्गंगाभ्याम् ॥ २० ॥
 शस्त्राम्बुविद्याभ्यसनावसक्ते
 सविस्मयैरेत्य गणं मुदृष्टे ।
 नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन
 सानन्दनिदिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥
 तदाविध घैलसुताधिनाय
 पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
 आसीत् क्षण क्षोभपरोऽयं कस्य
 मनो न हि क्षुभ्यति घामघाम्नि ॥ २२ ॥
 विक्रम्वराम्भोजवनश्रिया त
 दृशा सहस्रेण निरीक्षमाण ।
 सर्वाङ्गजेन द्युपतिर्वभासे
 पुष्पोत्तराकीर्ण इवाग्रशास्त्री ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा सहस्रेण दृशा महेशम्
 अभूत् कृतार्थोऽतितरा महेन्द्र ।
 सर्वाङ्गजात तदथो विरूपम्
 इव प्रियाकोपकर विवेद ॥ २४ ॥

- 21 ■ So Bh., Vā 2, S—अमनैकमक्ते, T, VL—नैकसकै (सवि
 स्मरैरेत्य गणं मुदृष्टम्) c and d T, Vi सवीज्यमानेऽम्बिकाञ्च-
 लेन, rest as ours, Bh नीराज्यमानेऽम्बिकाञ्चलेन, G नीराज्य
 मानेऽम्बिका—
- 22 ■ VL—क्षोभपरोऽयं कस्य; T—क्षोभपरा नु कस्य, G, Bh—क्षोभ-
 परोऽयं कस्य
- 23 c So G, Bh, Vā 2, S रामालिङ्गि स्वर्गपतिर्वभासे, T, Vi
 सर्वाङ्गनेत्रो द्यु— d Bh., T, Vi इवाग्रशास्त्री
- 24 b T, Vi, Bh, G अभूत् कृतार्थं सल्लोकेन राज c and d So
 Vā-2, S, T, Vi have

सर्वाङ्गजानेत्रदल विपूर पुरा प्रियालोचनपर विवेद ।

Bh, G सर्वाङ्गजान विक्ल विरूप पुरा प्रियाकोपपरो विवेद ।

तत कुमार कनकाद्रिसार
 पुरदर प्रेक्ष्य घृतास्त्रशस्त्रम् ।
 महेश्वरोपान्तिकवर्तमान
 शत्रोर्जयाशा मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥
 श्रीनीलकण्ठ द्युपति पुरोऽस्ति
 तव प्रणामावसर प्रतीच्छन् ।
 सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र
 दृष्ट्वा प्रसादप्रणुणो महेश ॥ २६ ॥
 हति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
 निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
 प्रसादपात्र पुरतो भविष्युर्
 अथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥
 पुरासुरारि सुरसघसेव्य
 त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारि ।
 प्रीत्या सुधासारविसारिणैव
 ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥
 किरीटकोटिच्युतपारिजात-
 पुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।
 स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्य
 त देवदेव प्रणनाम देव ॥ २९ ॥

- 26 b T, V₁ स्वयि प्रणामावसर च पृच्छन्, Bh—सरप्रतीक्षन्, G तव
 प्रणामावसर काद्रक्षन् c T, V₁ सहस्रनेत्रोऽत्र—, Bh, G
 सहस्रनेत्र प्रसर त्रिनेत्रम् d S दृष्ट्वा, T, V₁ प्रसादप्रवणो महेश,
 Bh, G—प्रवणो महेश
 27 b T, V₁, G हेमदण्डम् d G, Bh—ऽनुरधि स्मरा—, T, V₁
 —ऽनुमध्यन्धकारातिमु—
 28 a S पुरामुरेन्द्र, G मुदामुरेन्द्र, T मुदाऽमुरेन्द्र, V₁ मुदाऽमुरारि
 b Bb T, V₁ त्रिलोक्यमेव्य c So T, V₁, Bh सुधासारविधारि-
 णैव, G—विधारिणैव, V& 2, S—निधारिणैव
 29 b T, V₁—पुष्पेण मन्थनमितेन मूर्ध्ना c Bh स्वर्गैकवन्द्यो,
 T, V₁ स्वर्गैकवन्द्योजगदेवदेव d T, V₁ ननाम देव स सहस्रनेत्र

अनेकलोकंकनमस्त्रियाहं
 महेश्वर त त्रिदशेश्वर म ।
 भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थताया
 पात्र पवित्र परम वभूव ॥ ३० ॥
 सुभक्तिभाजामधि पादपीठ
 प्रान्तिक्षितेर्नम्रनरं शिरोभि ।
 तत प्रणेमु पुरतो गणाना
 ' गणा मुराणा नमन पुरारिम् ॥ ३१ ॥
 गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
 ध्रुवानने हेममये पुरस्तान् ।
 प्रापोपविष्ट्य प्रमुद सुरेन्द्र
 प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
 नमेण चान्येऽपि विलोकनेन
 समाविता सम्मितमीश्वरेण ।
 उपाविशस्तोपविशोपमाप्ता
 दृग्गोचरे तस्य मुरा समग्रा ॥ ३३ ॥
 अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्
 गौर्वाणवर्गान् करुणाद्रंचेता ।

- 30 b Bh.—त्रिदशेश्वर म
 31 a and b So Va 2, S has —पादपीठ प्रान्तिक्षिति नम्र—(comm finds difficulty in justifying—भक्तिम्), Bh., G—पीठ प्रान्ती कृतार्थताया—, T, Vi.—पीठ प्रीत्याभिभिर्नम्र— c and d So Va 2, G, S, T, Vi. तत प्रणेमु पुरत मुराणा गणा सगता क्रमत स्मरारिम्, Bh agrees with this in a but differs in d गणा सुरेन्द्रक्रमत पुरारिम्
 32 b So G, Bh., T, Vi नृपानने, S, Va-2 ध्रुवानने c T, Vi प्रमुद d Bh प्रसा प्रसादा
 33 a Bh—चान्येन विलोकनेन c Vi उपाविशस्तोपविशोपमाप्ता—, T agrees here with ours d T, Vi पुर समेता
 34 b T, Vi गौर्वाणमुख्यान् c T, Vi अमुरंविबूतान् d T, Vi ध्वन्तप्रियान् शीर्षमुखानवेक्ष्य

कृताञ्जलीकानसुरामिभूतान्
 ध्वस्ताश्रिय श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥
 अहो वतानन्तपराक्रमाणा
 दिवौकसो बीरवरायुधानाम् ।
 हिमोदबिन्दुग्लपितस्य किं व
 पदस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥ ३५ ॥
 स्वर्गैकिसं स्वर्गपरिच्युता किं
 स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
 चिह्नं चिरोढं बत यूयमेते
 निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥ ३६ ॥
 दिवौकसो देवगृहं विहाय
 मनुष्यसाधारणतामवाप्ता ।
 यूयं कुत कारणतश्चरध्वं
 महीतले मानभूतो महान्त ॥ ३७ ॥
 अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्
 तद्देवतं धाम निकामरम्यम् ।
 कस्मादकस्मान्निरगाद् भवद्भ्यश्च
 चिरार्जितं पुण्यमिवापचारात् ॥ ३८ ॥
 दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्
 तथाविधं धर्ममहार्यमार्या ।

- 35 b T, V₁ दिवौकसा
 36 l T V₁ सुमहत्तरेऽपि c Bh —चरोढं ननु—
 37 a Bh, G स्वर्गैकिसो c V₁ चरध्वे d T, V₁ महीभूतो मानघना
 महान्त
 38 a and b V₁ —सिद्धमुच्चैः सुदेवत— निकामकामम्, Bh तद्देवत
 धाम निवापकाम्यम् —निवापकाम्यम् c and d T, V₁
 —निरगाद्यमाद्यैश्चिरार्जितं पुण्यमिवापवादात्, Bh —निरगादगाथं चिरा
 र्जितं पुण्यमिवापचारात्, so —
 39 T, V₁ omit this sloka a G, Bh विरुद्धतो वो हृदयस्य—
 d Bh, —श्रीप्रातःपापतिवशा—

जगादभाषन् जलाशयस्थ
 श्रोष्मानिनापादिवशादिवाम्भ ॥ ३९ ॥
 मुरा मुनासीरपुरभराणा
 समीयुषा व सममातुराणाम् ।
 तद् ब्रून् लोकत्रयजिह्वरा कि
 महामुरात् तारकनो विरुद्धम् ॥ ४० ॥
 पराभव तस्य महामुरस्य
 निपेटमेकोऽहमलभविष्णु ।
 दावानलप्लोपविपत्तिमन्यो
 महाम्बुदात् कि हरते वनानाम् ॥ ४१ ॥
 इतीरिते मन्मथमर्दनेन
 मुरा सुरेन्द्रप्रमुक्ता मुत्सेषु ।
 सान्द्रप्रमोदाधुनरङ्गितेषु
 दधु श्रिय सत्त्वरमाश्वसन्त ॥ ४२ ॥
 ततो गिरीशस्य गिरा विरामे
 जगाद लब्धेऽवसरे सुरेश ।
 भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता
 ध्रुव फलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

- 40 T reads मुरा पुराशतिपुरो विवर्ण समीयिवान् सममानुराणाम् ।
 Vi. has मुरा पुराशतिपुर मुवर्ण समीयुषा नाममनानुराणाम् ।
 तद्ब्रून्लोकत्रय—
 G, Bh.: मुरा मुनासीरपुरभराणा समीहित यद् सममानुराणाम् ।
 तद् ब्रून् लोकत्रयजिह्वरा कि महामुरायावता विरुद्धम् ॥
- 41 b T, Vi. निपेटमेकोऽहमलभ— d (अ)रुध्य हतं बलदान् प्रमु
 किन् ?
42. c T., Vi. सान्द्रप्रमोदा मुचिरस्मितेषु
- 43 a T, Vi. गिरा विताने; cp II, 53 d T, Vi ध्रुव प्रविस्फट-
 फलादयाय, Bh, G ध्रुव प्रमाविष्टफलोदयाय

ज्ञानप्रदीपेन तमोऽपहेना-
 विनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
 भूत भवद् भावि च यच्च किञ्चित्
 सर्वज्ञ सर्व तव गोचर तत् ॥ ४४ ॥
 दुर्वारदोरुद्धमदु सहेन
 यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
 तदीशतामाप्तवता निरस्ता
 वय दिवोऽमी बत कि न वेत्ति ॥ ४५ ॥
 विधेरमोघ स वरप्रसादम्
 आसाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषु ।
 सुरानशेषानहकप्रमुख्यान्
 दोर्दण्डचण्डो मनुते तुणाय ॥ ४६ ॥
 स्तुत्या पुरास्माभिरूपासितेन
 पितामहेनेति निरूपित न ।
 सेनापति सयति दैत्यमेन
 पुरा स्मरारातिमुतो निहन्ति ॥ ४७ ॥
 बहो ततोऽनन्तरमद्य यावत्
 सुदु सहा तस्य पराभवार्तिम् ।

- 44 d सर्वत्र सर्वं तव गोचरस्तन् T, V₁
 45 a T, V₁ दुर्वारदोर्दुर्मददु सहेन c T V₁ तदीश नग्वात्मपदाभिरस्ता,
 Bh, G तदीश वामाप्तवता निरस्ता d G, Bh, V₂ 2, S
 —बत कि—
 46 a T, V₁, Bh, G सुवस्त्र— c and d सुरान् स जम्भारिमुखान्
 प्रचण्डदोर्दण्डदण्डी, Bh G—स जम्भारिमुरारिमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो
 मनुते—
 47 d G पुरा स्मरारेस्तनवो निहन्ति, Bh पुरस्मरारे (पुर स्म—?)
 स्तनवो नि—
 48 V₁ अकामनोऽनन्तरमद्य यावत्
 मुरा बदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
 विप्रेहिरे तस्य हृदन्तगत्यम्
 आज्ञानिबोधं त्रि—॥

विप्रेहिरे हन्त हृदन्तसत्यम्
 आज्ञानिवेशं विदिवौकमोऽमी ॥ ४८ ॥
 निदाघघामकन्मविकल्बाना
 नदीनमम्भोदमिवौषधोनाम् ।
 सप्तन्दन नन्दनमान्गनो न
 सेतान्गमेन स्वयमादिग त्वम् ॥ ४९ ॥
 त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशान्ध
 समूलमुत्खाय महामुर तम् ।
 अन्माकमेपा पुरतो भविष्णुर्
 दुःखापहार युधि यो विघत्ते ॥ ५० ॥
 महाहवे नाथ तवान्य मूनो
 शम्भुं दिनं कृत्तगिरोधराणाम् ।
 महासुराणां रमणीविलापैर्
 दिगो दशंता मुखरोभवन्तु ॥ ५१ ॥
 महारणसोष्णिपशूषहारी-
 कृत्तेऽनुरे तन तवान्भजेन ।
 बन्दिस्थिताना सुदृगां करोतु,
 वैष्णोप्रमोक् सुरलोक एषः ॥ ५२ ॥

So T except in अस्माकम्—

Bh., G अस्माकम् अस्माकम् यावत्

सुदृगसह तस्य परामथ तम् । Rest as ours

- 49 Sloka omitted by T, Vi c So Bh., G, others सुन्दर.
 d Bh., G—अन—
 50 a Bh.—रमणीविलापैकशान्ध c Vā-2 अस्माकमेपा पुरतो भवन् यन्
 d Bh., G—हृदय युविद्या विजाता
 51. b G, Bh. शम्भुं शरै कृत्त—
 52 a Vi—शूषहारे कृत्ते, T—रणाश्लिषशूषहारे कृत्ते— d T, Vi.,
 Bh., G, S वैष्णोप्र—, Vā-2 वैष्णोप्रमाथ

इत्य सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः
 सुरारिदुश्चेष्टितजातरोष ।
 कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु
 भूयोऽपि भूताधिपतिर्वभाषे ॥ ५३ ॥
 अहो अहो देवगणा सुरेन्द्र-
 भुल्या शृणुध्व वचन भर्मातु ।
 विचेष्टते शकर एष देव-
 कार्याय सज्ज सकल शुभाय ॥ ५४ ॥
 पुरा भयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्या
 प्रतिग्रहोऽय नियतात्मनापि ।
 तत्रैष हेतु खलु तद्भवेन
 वीरेण यद् वध्यत एष शत्रु ॥ ५५ ॥
 अत्रोपपन्न तदभी नियुज्य
 कुमारमेन पृतनापतित्वे ।
 निघ्नन्तु शत्रु सुरलोकमेष
 भुनक्तु भूयोऽपि सुरै सहेन्द्र ॥ ५६ ॥
 इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मज
 घोरसगरमहोत्सवोत्सुकम् ।
 नन्दनेहि जहि देवविद्विष
 समतीति निजगाद शकर ॥ ५७ ॥

- 54 b T, V₁—न्द्रमुखा, so Bh, others भर्माते c Bh—शकर
 एव— d So T, V₁, Bh, G—सज्ज सकल शुभायै, Vā 2,
 ॥ सज्जो भवता मुतायै
 55 c T, V₁ तत्रैवहेतु d T, V₁ यद्वध्यत—
 56 a V₁, T अत्रोपपन्न तदितो नियुज्य, Bh, G अत्रोपपन्न तदतो नियुज्य
 c V₁, T निघ्नन्तु शत्रु, Bh, G निहत्य शत्रु d Bh, G लभेत्,
 T, V₁ पुनातु
 57 a Bh—भगवान्स्वमात्मज c So Bh, G, T, V₁, written as
 नन्दने हि (but is = नन्दन + इहि), S, Vā ॥ नन्दन हि

शासन पशुपते स कुमार
स्वीचकार शिरसावननेन ।
नवंयैव पितृभक्तिरतानाम्
एष एव परम सल्लु घर्म ॥ ५८ ॥
नमुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे
पशुपतो वदतीनि तमान्मजम् ।
गिरिजया मुमुवे सुतबिन्मे
न किमु नन्दनि सयति वीरम् ॥ ५९ ॥
सुरपरिवृट् प्रौढ वीर कुमारमुमापतेद्
बलवदमरारानिर्झाणा दृगञ्जनमञ्जनम् ।
जगदमयद सद्य प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्
ध्रुवमभिमतं पूर्णं को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये ऋषिर्वाल्मीकिदासकृतौ कुमारसम्भवे
नाम द्वादश सर्गः ॥

- 58 b Bh., G —मा विन—, so Vi and T.
59 b Bh., G वदति प्रियपुत्रम्, VL, T. वदति प्रियमान्मजम् d So
VL, T, Bh., G, VL-1, S इति न नन्दति वा सल्लु वीरम्—
60 c P-1, Va 2—दमयद—, cp the use of √नञ् in नञ्क्वा
in IX, 26b

Colophon Bh., G इति श्रीकुमारसम्भवे बालान्मयर्णेन
नाम द्वादश सर्गः, T, VL इति कुमारसम्भवे कुमारसंज्ञासम्भवेर्णेन नाम द्वादश
सर्गः, S इति श्रीवाल्मीकिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये कुमारसंज्ञासम्भवेर्णेन
नाम द्वादश सर्गः ।

॥ त्रयोदशः सर्गः ॥

प्रस्थानकालोचितचारुवेष
 स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमान ।
 तत कुमार शिरसानतेन
 त्रैलोक्यभर्तु प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥
 जहीन्द्रशत्रु समरेऽमरेश-
 पद स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।
 इत्याशिषा त प्रणमन्तमीशो
 मूर्धन्युपाधाय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥
 प्रह्वीभवन् नम्रतरेण मूर्ध्ना
 नमश्चकाराङ्घ्रियुग स मातु ।
 तस्या प्रमोदाद्युपय प्रपूरस्
 तस्याभवद् वीरवराभिषेक ॥ ३ ॥
 तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेर्
 आश्लिष्य गाढ सुतवत्सला सा ।
 शिरस्युपाधाय जगाद शत्रु
 जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसू माम् ॥ ४ ॥
 उदामदैत्येशविपत्तिहेतु
 श्रद्धालुचेता समरोद्धुर स ।
 आपृच्छद्य भक्त्या गिरिजागिरीशौ
 तत प्रतस्थेऽभि दिव कुमार ॥ ५ ॥

1 d Vā 2 त्रिलोक—

3 b G, V₁ युग स्वमातु, Vā 2—युगाय मातु c Vā 2—यय
प्रवृष्टि—, Bh—श्रूय प्रवर्य

4 b Vā 2—तास्या d Bh—कृतार्थी कुरु

5 a T, V₁ दैत्यवि— b So T, V₁, S, Vā 3, Bh समरोत्पवस्य
d Bh—स्थे त्रिदिव—

देव महेन गिरिजा च देवी
 तत प्रणम्य त्रिदिवीकसोऽपि ।
 प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्या
 सुरा समग्रास्तमथानुजग्मु ॥ ६ ॥
 अथ व्रजद्विस्त्रिदशैरग्रे
 स्फुरत्प्रभामण्डलमासुरैस्तैः ।
 नमो वनासे परितो विकीर्णं
 दिवापि नक्षत्रगणैरिवाग्रं ॥ ७ ॥
 रराज तेषा व्रजता मुराणा
 मध्ये कुमारोऽधिककान्तिमान् ।
 नक्षत्रनाराग्रहमण्डलानाम्
 इव त्रियामारमणो नमोज्ज्वले ॥ ८ ॥
 गिरीशगौरीतनयेन शर्वं
 पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
 उत्तीर्य नक्षत्रपथ मूहतात्
 प्रपेदिरे लोकमयान्मनीनम् ॥ ९ ॥
 ते स्वर्गलोक चिरकालदृष्ट
 महामुरग्रामवनवदत्वात् ।
 मद्य प्रवेष्टु न विपेहिरे तत्-
 क्षण व्यलम्बन्त सुरा समग्रा ॥ १० ॥

- 6 c and d So Bh. (—निजाम्), G, T, Vi, Va 2 कृत्य च नाथपूर्वा सुरा समग्रा—, S प्रदक्षिणीकृत्य च नाथनाथपूर्वा मनस्वान्न मनानुजग्मु
- 7 d T, Vi—तैः सरोजैः b Bh., G, T, Vi स्फुरत्प्रभामामसुरपण्डलै- स्तैः c T, Vi तना वनासे परितोऽवकाशो दिवा—
- 8 b G, Bh—धिककान्तिकान्ति d T त्रियामादयिता नमान्, so Vi., excepting नमान्ते
- 9 c Vi. मूहतात्, T agrees with ours d T, Vi—वमयो मनीनाम्
- 10 d T, Vi ■ स्वर्ग— c Va 2, G, S, Vi, T, Bh त क्षण, T, Vi मुरा समग्रा—

पुरो भव त्व न पुरो भवामि
 नाह पुरोगोऽस्मि पुर सरस्त्वम् ।
 इत्थ सुरास्तत्क्षणमेव भीता
 स्वर्गं प्रवेष्टु कलह वितेनु ॥ ११ ॥
 सुरालयालोकनकौतुकेन
 मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्य ।
 दधु कुमारस्य मुखारविन्दे
 दृष्टि द्विपत्ताध्वसकातरा ते ॥ १२ ॥
 सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्
 तत कुमार पुरतो निविष्ट ।
 स सारकापातमवेक्षमाणो
 रणप्रवीरोऽभि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
 भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी
 स्वर्गं भवन्त प्रविशन्तु सद्य ।

- 11 a V₁ पुरोऽस्त तत्त्व न— c T, V₁ इत्थ द्विपा तेन हृते स्ववश्ये स्वर्गे,
 G, Bh इत्थ द्विपा तेन हृता मिथस्ते स्वर्ग...

- 12 a T

सुरत्वरालोकनकौतुकेन मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
 दधु कातरास्ते ।

Bh agrees with ours except in b मुदा सुविस्मेरविलोचनान्ता
 read by G मुदा सुविस्मेरविलोचनान्त कातरा ते, and
 by B मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते द्विपत्ताध्वसकातरान्ताम्
 (= कातरान्ता भीतप्रान्ताम् an illustration of how the
 commentators could explain anything in Sanskrit the
 intended reading being कातरा ताम्)

- 13 a T सहेलहामोदुरिता— b S पुरतो भविष्यु c S—पातमपेक्ष
 माणो d G, S—रो हि—, G agrees with ours except
 in हि

- 14 d S सल दृष्टपूर्वं, T—सुरो य सल कालदृष्ट, The use
 of $\sqrt{\text{dams}}$ is familiar in this sense

अत्रैव मे दृक्पयमेतु शनुर्
 महासुरो व खलु बालदष्ट ॥ १४ ॥
 स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्पणाय
 दोर्मण्डल बलाति यस्य चण्डम् ।
 इहैव तच्छोणितपानकलिम्
 बह्नाय कुर्वन्नु शरा ममेते ॥ १५ ॥
 शक्तिर्ममासावहतप्रचारा
 प्रभावसारा सुमहप्रसारा ।
 स्वर्लोकलक्ष्मीविपदा सहारे
 धिरो हरन्ती दिशतान्मुद व ॥ १६ ॥
 इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य-
 वघाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।
 सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्द
 गीर्वाणवन्द वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
 सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूड
 सर्वाङ्गसफुल्लसहस्रनेत्र ।
 तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण
 निरुहण चारु चकार शर ॥ १८ ॥
 धनप्रमोदाश्रुपरिष्कृताक्षैर्
 मुखैस्त्वतुर्भि प्रचुरप्रसादै ।

- 15 a G स्वर्लोकलक्ष्मी—, Bh. स्वर्गलक्ष्मी (=स्वर्ग?) b Bh. T—ल यस्य बलातिचण्डम्
- 16 b G Bh. सुमहप्रसारा c So Bh., G with सहारि(गिरा), Va-2, S—लक्ष्मी विपदा— d T, VL दिशता सुत व-
- 17 b T, VL. G—वद्धोत्सवमानसस्य c T, VL, G, Bh. सुविस्मेरमुखा—
18. a T, VL सान्द्रप्रमोद पुल्का— b T, VL सर्वाङ्गसफुल्लसहस्र— d So Bh., T निमज्जन, others निरुज्जन, cp 21c.
- 19 a So T, Vi, others—धनरञ्जितानि— b T, VL प्रचुरप्रसाद- c G तमाश्रु—, T विविशोच्च— d T पद्मु शिरधु— So T After this Sloka T, VL have

क्रमान्चुचुम्बे विधिरादिवृद्ध
 पढानन पदसु भुक्तेषु हर्षात् ॥ १९ ॥
 त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
 मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
 आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
 गन्धर्वविद्याधरसिद्धसखा ॥ २० ॥
 दिव्यपंथ शत्रुविजेष्यमाण
 तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।

दिव्यपंथस्तस्य वचो वरार्थं
 तदभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ॥ १९ ॥

T numbers from पद्मप्रमोदायु—up to नारदाद्या as one śloka having six feet, while Vi numbers these two lines as 20th. T. goes on

तत्र मुग दक्षिणधरस्य तस्या-
 वष्टम्भत साध्वित्यभित्यजन्त ।
 आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
 गन्धर्वविद्याधरसिद्धसखा ॥ २० ॥ T 21 Vi
 मुदा साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
 मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
 निरुञ्जन चक्रुरपोत्तरीयं
 चाभीकरीयैर्निबल्लवल्ह ॥ २१ ॥ 22 Vi

G reads

दिव्यपंथस्तस्य वचो वरार्थं
 तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।
 निरुञ्जन चक्रुरपोत्तरीयं
 चाभीकरीयैर्निबल्लवल्ह ॥ २० ॥
 त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
 मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
 आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
 गन्धर्वविद्याधरसिद्धसखा ॥ २१ ॥

निरञ्जनं चकुरयोत्तरीयैर्न
 चानीकरीयैर्नववन्धनैश्च ॥ २१ ॥
 ततः सुरा शक्तिवरस्य तस्या-
 वष्टम्भतः साध्वनमुन्मृजन्तः ।
 उत्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
 गन्तुं वनं यूयन्तरिवेना ॥ २२ ॥
 अयानिपृष्ठं गिरिजानुनम्य
 पुरंदरानिवशं चिन्तयौ ।
 सुरा निरीयुन् क्रिपुः दिवसोर्
 इव स्मरारे प्रमया मननात् ॥ २३ ॥
 सुराङ्गनामा जलकेलिमात्रा
 प्रक्षालितैः सततनङ्गरागैः ।
 प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरा
 स्वर्गाकम् स्वर्गवृन्तां पुरस्तात् ॥ २४ ॥

ततः सुरा शक्तिवरस्य तस्या-
 वष्टम्भतः साध्वनमुन्मृजन्तः ।
 उत्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
 गन्तुं वनं यूयन्तरिवेना ॥ २२ ॥ So is Bh.

S agrees with our reading and order of verses

23 a T, VI.—मृच्छे b T, VI.—दरानिवशः After this T, VI
 have

सुराङ्गनामा जलकेलिमात्रा
 कदाहर्तमानतरैस्तरङ्गैः ।
 आप्लावयन्ती मुहुःपलाश-
 श्रेयसिन्धुया निवर्तीरवनाम् ॥

They omit b, c, d of 24th and a up to दिहरे—of the
 25th by haplogy, for obviously the eve of the scribe
 wandered from मात्रा of 24a to—मत्रा of 25a with the
 result that the intervening matter was dropped out. So
 it is in Bh., and this fact alone should establish an intimacy
 between the two

दिग्दन्तिना वारिविहारमाजा
 कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गै ।
 आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
 श्रेणी तरुणा निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥
 लीलारसामि सुरकन्यकाभिर्
 हिरण्ययोभि सिकताभिरुच्चै ।
 भाणिक्यगर्भाभिरुपोहिताभि.
 प्रकीर्णतीरा वरवेदिकाभि ॥ २६ ॥
 क्षीरम्यलुब्धभ्रमरोपगोतैर्
 हिरण्यहसावलिकेलिलोलै ।
 वामीकरीयै कमलैर्विनिद्रैश्च
 श्रुतै परागै परिपिङ्गतोयाम् ॥ २७ ॥

25 a and b T, V₁ :

दिग्दन्तिना वारिविहारलीला
 कराहतैर्भीमवराहयूथै ।
 आशस्यन् सादरमद्रिपुत्री-
 महेशपुत्राय पुर पुरोमा ॥ २४ ॥
 स कार्तिकेय पुरत परीतो
 नियन्वरीलौलतरैस्तरङ्गै ।
 आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
 श्रेणोस्ताम्णा मुहुरीरजानाम् ॥ २५ ॥

So Bh. Obviously c and d of 24th and a and b of 25th are an awkward intrusion in our reading which seems original B—श्रेणि

26 a T, V₁ लीलारसामि, cp I, 29d b T, VI हिरण्यहसा-
 मिकताभिरुच्चै, G, Bh हिरण्यजामि सिकताभिरुच्चै. c S,
 T, V₁—गर्भाभिरुपोहिताभि, others agree with V₁ 2.
 d G—क्षीराम्बरवेदिकाभि

27 a T, V₁—भ्रमरावकीर्णै. d T, V₁ परिपिङ्गतोयाम्

कुतूहलाद् द्रष्टुमुपागतानिम्
 तीरस्थितानि सुरसुन्दरीनि ।
 अम्भूमिराजिप्रतिबिम्बितानिर्
 मुद दिगन्ती व्रजता जनानाम् ॥ २८ ॥
 ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टा
 विलोक्य शक्र सुरदीर्घिका ताम् ।
 नदशब्दं सादरमद्रिपुत्रो-
 महेशपुत्राय तत्र पुरोग ॥ २९ ॥
 स कार्तिकेय पुरतः परीत
 मुरं समस्तं मुरनिम्नगा ताम् ।
 अपूर्वदृष्टामवलोकमान
 सविस्मय स्मेदविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥
 उपेय ता रत्नकिरीटकोटि-
 न्यस्ताञ्जलिर्मन्त्रिणपर कुमार ।
 गीर्वाणवन्दै प्रणुता प्रणुत्य
 नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो वदन्ते ॥ ३१ ॥
 प्रणतितस्नेरमरोजराजि
 पुर परीरम्भमिलम्भहोर्मि ।

28. b So Bh., others तीरे स्थितानि , T, VL सुरसुन्दरीनिम् c G.,
 Bh. अम्भूमिराजि—, VL अम्भूमिराजी—
 29 So Vā-2, P 1, Bh., G, S, T., VL read

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टा
 विलोक्य सद्यः सुरदीर्घिका ताम् ।
 अपूर्वदृष्टामिव लोकमान
 स विस्मयस्मेदविलोचनोऽभूत् ॥ २९ ॥

Cp note on 25th for confused reading of c and d of 29th and a and b of 30th.

31. c Bh., G प्रणता d T, VL नमिनी, G, Bh. प्रणतो

32. a Bh. प्रणतित, T, VL प्रपाटितस्नेर— d Vā-2, S—गुह व
 रित—, others as our text

कपोलपालिश्रमवारिहारी
 भेजे गुह स्व सरित समीर ॥ ३२ ॥
 ततो व्रजन् नन्दननामधेय
 लीलावन जम्भजित पुरस्तात् ।
 विभिन्नभग्नोद्धतशालस्रग्
 प्रेक्षाचकार स्मरशत्रुसूनु ॥ ३३ ॥
 सुरद्विपोपप्लुतमेवमेतद्
 वन बलस्य द्विपतो गतश्चि ।
 इत्य विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्
 भ्रूभङ्गदुःप्रेक्ष्यमुख स कोपात् ॥ ३४ ॥
 निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्
 दु सचरोभूतविमानमार्गम् ।
 विध्वस्तसौधप्रचया प्रमृष्ट-
 वास्त्वेकसाराममरावती स ॥ ३५ ॥
 गतश्चिय वैरिवराभिभूता
 दशा सुदीनामभितो दधानाम् ।
 नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य
 स शाढमन्त करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥
 दुश्चेष्टिते देवरिपो सरोपस्
 तस्या विपण्ण समराय चोत्क ।
 तथाविधा ता स विवेश पश्यन्
 सुरं सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

- 33 a T, Vi ततो व्रजानन्दन— b Bh—इत्यभूत पुर— c So
 Vā 2, S—भग्नोद्धतशाल—, Bh, T, Vi—भग्नोद्धतशालिस्रग्
 (=—स्रग् G) For d cp III, 71
 35 b T, Vi, Bh, ॥ अतश्चरोभून्— c and d So Bh, G, T,
 Vi विध्वस्तसौधप्रचया प्रमृष्टविश्वंभारा—, Vā 2, S—भौधप्रचया
 कुमारो विश्वंभारा—, cp Rv XVI, 10a वास्तु=house
 36 a T, Vi गतश्चिय, Bh गतश्चिय वैरिवराभि—, ॥ गतश्चिय वैरि-
 वराभि— d So T, Vi, others वाड—, Bh, G सवाप्यमन्त—

दैतेयदन्तावलदन्तघातं
 शुष्मान्तरा स्फाटिहर्म्यपद्मणी ।
 महाहिनिर्मोरपिद्वजाला
 स योक्ष्य तस्या विषसाद सद्य ॥ ३८ ॥
 उत्तीर्णचामीकरपद्मजाना
 दिदन्तिदानद्रवद्रूपिणानाम् ।
 हिरण्यहमग्रजपञ्चिना
 विदीर्णवेद्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥
 आविर्भयद्वाल्नृणाचिना
 तदीयनीलागृहदीर्घिणाम् ।
 सुदुर्गता योक्ष्य विरोचिजाना
 विषादवैलक्ष्यभर बभार ॥ ४० ॥
 तद्वन्तिदन्तक्षानहेमभित्ति
 सुतन्तुजालानुलरत्नजालम् ।
 निन्ये गुरेन्द्रेण पुरोगतेन
 स वैजयन्ताभिधमागमसौपम् ॥ ४१ ॥
 निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेन्द्रेण
 सुरं समग्रैरनुगम्यमान ।

- 38 a So Bh, G (दन्ताल=दन्तावल?), V&2 दैतेयदन्तावन्ति—, B दैतेयदन्तावन्ति, T, V₁ दैतेयदन्तावन्ति— b T, Vi—न्तरस्फाटिह— d So V&2, Ph, G, S, others मयोक्ष्य
- 39 d G, S—वेद्यम्, V₁ तदीयवेद्यम्—, T तदीयवेद्यम्—
- 40 a So V&2, S, T, Vi—विन्—G, Bh—यानां c So V&2 T, Bh, G, V₁—योक्ष्य विरोचिजां ता, S ग दुर्गता योक्ष्य विरोचिजाना
- 41 a and b Bh—गेहमिति मुत्तु— G—गेहमिति, T, Vi, S—हेममिति मुत्तु—, Vi alone reads it as a compound, in case it is read separately we expect मिति for which ep—नोरण तम् in 43
- 42 c and d Bh, G ग प्राविगतं विविधेन रत्नाच्छत्रेन, T, Vi .
 ॥ प्राविगतद्विविधात्मरस्मिच्छत्रेन

स प्राविशत् त विविधाश्मरश्मि-
 च्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥
 निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्क
 स पारिजातप्रसवस्रगाढयम् ।
 दिव्यं कृतस्वस्त्ययन मुनीन्द्रैर्
 अन्त प्रविष्टप्रमद प्रपेदे ॥ ४३ ॥
 पादौ महर्षे किल कश्यपस्य
 कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलि सन्
 पद्भि शिरोभि स नतैर्वन्दे ॥ ४४ ॥
 स देवमातुजंगदेकवन्द्यौ
 पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
 मुने कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
 प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूज ॥ ४५ ॥
 स्'कश्यप सा जननी सुराणा
 तमेधयामासतुराशिपा द्वौ ।
 तथा यथानेकजगज्जिगीषु
 जेता भूधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥
 स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणा
 स देवतानामदितिथितानाम् ।

43. a So T, V₁, Bh, G—द्रुमतोरणान्त, others—तोरण त b T, V₁—सजाढयम् c So S, Bh, G, V₂ 2, T V₁—स्वस्त्ययनो— d T, V₁ अन्त कुमार प्रमद प्रपेदे, Bh G अन्त प्रविश्य प्रमद प्रपेदे

44 c and d T, V₁—लि स पद्भि शिरोभिर्विनतैर्वन्दे

46 b T, V₁ द्वे c V₁, T यथानयानेक— d Bh—मुग्रवीर्यं

47 a T, V₁ तद्दर्शनार्थं c T V₁ विनयेन तास्तम् Bh, || have

तद्दर्शनार्थं समुपेयुषीणां स देवतानामदिते सुतानाम् ।

पादौ च वन्दे विनयन तास्तमाक्षीर्वचोभिर्गुह्यम्यनन्दन् ॥

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तम्
 आशीर्वचोभि पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥
 पुलोमपुत्री विबुधाधिभर्तुस्
 तत शची नाम कलत्रमेव ।
 नमश्चकार स्मरसात्रुसूनुस्
 तमाशिषा सा समुपाचरञ्च ॥ ४८ ॥
 अयादितोन्द्रप्रमदा समस्तास्
 त मातर सप्त घनप्रमोदा ।
 उपेत्य भक्त्या नमते महेश-
 पुत्राय तस्मै ददुराशिपस्ता ॥ ४९ ॥
 समेत्य सर्वेऽपि मुद दधाना
 महेन्द्रमुल्यास् त्रिदिवाकसोऽत्र ।
 आनन्दकल्लोलितमानसास्त
 समभ्यपिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
 सकलविबुधलोक सस्तनिशेषशोक
 कृतरिषुविजयाद्य प्राप्तयुद्धावकाश ।

- 48 b Bh., II — शचीनाम कलत्रमत्र, T, VI शचीं नाम कलत्रमत्र II
 d Bh., G — सा समुपाचरार.

- 49 VI reads

अयादितोन्द्रप्रमुखा समेता स मातर सप्त घनप्रमोदा ।
 उपेत्य भक्त्या नमति स्म सर्वपुत्राय तस्मै ददुराशिपस्ता ॥

Note the use of मातर as accusative here, Bh. अयादितोन्द्र
 प्रमदासमेतास्त, rest as ours except in—आशिष प्राक्, G — प्रमदा
 समेता, rest as Bh.

- 50 a VI, T सर्वे मुदमादधाना c and d — सास्ते तमम् —, S, Va-2
 — नानस तम्

- 51 b VI — बुद्धा — c So Bh., G, T, VI, S, Va-2 अत्रनि

अकृत हरसुतेनानन्तदीर्घेण तेना-

खिलविबुधचमूना प्राप्य लदमीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमारसभवेको
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

Colophon V:—इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ
कुमारसैनापत्याभिषेको नाम त्रयोदश सर्ग , ३० T ; Bh इति कुमारसभवे
महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ कुमारसभवेको नाम त्रयोदश सर्ग , ३० G ,
S —कुमारसैनापत्याभिषेको नाम

॥ चतुर्दशः सर्गः ॥

रणोत्सुकैरान्वक्तृशत्रुसूनुना
 सम प्रयुक्तैश्च त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
 महामुर तारकमूर्जितद्विष
 प्रसह्य हन्तु समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥
 म दुर्निवार मनसोऽतिवेगिन
 जयश्रिय मयमन सुदुःसहम् ।
 विजित्वर नाम तता महारथ
 धनुर्धर शक्तिधरोऽव्यरोहत ॥ २ ॥
 सुरालयश्रीविपदा निवारण
 सुरारिमपत्परिनापकारणम् ।
 केनापि दध्नेऽस्य विरोधिदारण
 मुचारु चामीकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥
 शरच्चरच्चन्द्रमरीचिरोचिमि
 स बीज्यमानो वरचारुचामरै ।
 पुर मरै किनरसिद्धचारणं
 रणेच्छुरस्तूयत वाग्मिरुन्वपै ॥ ४ ॥
 प्रयाणकालोचितचारुवेपभूद्
 वज्र वहन् पर्वतपक्षदारणम् । ॥

- 1 b Bh., G, Vi, T न्वन, Vi. T जयेषुणा c Vi, T मक्ति, S, Va 2 मज्जक, we follow G, Bh.
- 2 b So Bh., G Va 2 मनयन, T Vi सगमन c S तदा महा— d S, Va 2—व्यरोहत
- 3 c Bh., G, Vi, T विरागदा— d Vi—धर्म—
- 4 c So G, S, P 1, Va 2,—रच्चरच्च—Bh, शरच्चरच्च—T, Vi, so S b Bh., G मुक्ते— d Vi, T रणोत्सुकैरान्वक्तृशत्रुसूनुना वाग्मिरुन्वपै, Bh., G म दध्नेऽस्य विरोधिदारणं वाग्मिरुन्वपै
- 5 c So Vi. T P 1, Va 2, S, Bh., G—वेप c Bh., G Vi, T—वण d T, Vi—मम्यान्

दुर्वारपाशो बद्धो रणोत्त्वणत्
 तगान्वयाय त्रिपुरान्तिकान्ममम् ॥ ९ ॥
 दिगम्बरादित्रयमोन्वण क्षणान्
 मृग महीमांसमरुद्धविक्रमम् ।
 श्रीधरपुत्र समरवेदिन्द्यान्दरी
 मरन् मरेशान्मममभ्यगाद् द्रुमम् ॥ १० ॥
 त्रिराधिता शान्तिनगरलोकिणी
 मदागनूना नरवाहनो वज्रम् ।
 महाह्वयाम्भीधिविगाहनोद्धत
 त्रिमातुमन्त्रागमदीशतन्दनम् ॥ ११ ॥
 महाह्विनिर्वद्धवद्यक्तगिना
 ज्वलन्तुत्रिशूलप्रवन्तामृधा मुधम् ।
 रुद्रास्तुषाराद्रिसां महावृष
 ततोर्ध्वरुद्रास्तमम्, विनाशिन ॥ १२ ॥
 धनोर्ध्व सनध्व महाह्वोत्सव-
 धद्वास्व स्वर्गिगणारतगन्धपुः ।

(1, 104,

नरादयाम्भीधरधारदर्पणे मृदेर्ध्वरुद्रा मरन् महातरुम् ।

दुर्वार.....स्वजन्..... ॥

10. नरादयाम्भीधरधारदर्पणे—, read as (1) 68: मृदाव क्वा;
 read as (104)

10. a f.—राशिक—, others agree with ours & Vi, T.—मृदाव,
 11. a f., Va 2 विग्रहपारलोपिणी (—विग्रहपारदीपिणी?); but

exp. 134, 11, 80 उपविना साधितारणा मे. & f. h.—मृदाविवि-
 गाहननिः. d f. Vi, T, f. h., f. Va 2—मृदाव—,
 12. b Vi, T, (1), f. h.—ध्वरावृषा मृद्वि. & f. h. (1, Vi, T, क्वा-
 ल्याया—) & f. Va 2; others—सन्ध्व,

13. a Vi, T, महाह्वोत्सववद्धा—; f. महाह्वोत्सववद्धान्वः with
 which agree f., Va 2. But the confused reading of Vi,

स्ववाहनानि प्रवलान्यधिष्ठिता
 प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रिय ॥ १३ ॥
 उद्दण्डहेमध्वजदण्डसकुलाश
 चञ्चद्विचित्रातपवारणोल्बणा ।
 चलद्धनस्यन्दनघोषभीषणा
 करीन्द्रघण्टारवचक्रिषीकृता ॥ १४ ॥
 स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैर्
 उद्द्योतिताशावलयाम्बरान्तरा ।
 दिवौकसा सोऽनुबहन् महाचमू
 पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
 कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसा
 महाचमूना गुरुभिर्ध्वजव्रजं ।
 घनैर्निरुद्धासमभूदनन्तर
 दिङ्मण्डल व्योमतल महीतलम् ॥ १६ ॥
 सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
 दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुरा ।
 नभोऽन्तकुक्षिभरयो घनस्वना
 निहन्यमानं पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
 प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितजंनै
 सुरारिनारीगणगर्भपातनै ।

T shows महाहवोत्भव—to be the original reading c V₁, T प्रवराण्य—

14 b So V₁ T G, Bh, others—णोज्ज्वला c V₁, T घनाघना स्य— d So P 1, V& 2, others—वण्ड—

15 a Vi T, Bh—कान्तिकन्दलै b G, Bh—म्बरावरा.. c G omits e and d

16 a So G V₁, T, Bh, others नोज्ज्वला, cp 28a b Vi—ध्वजाणै, T ध्वजाणकै c G, V₁, T, Bh—दलतरा

18 n and b V₁, T प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैर्वारारिनी—, Bh, ॐ प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितस्वनै सुरारिनी—(गर्जित muttering of clouds or thunders) c V₁ T—गुल्लिखितगुल्लि

नमस्त्वमूर्धूलिकुलैरिवाकुल
ररान गाढ पटहप्रनिम्बनं ॥ १८ ॥
क्षुण्ण रयैर्वीजिमिराहन् श्वरै
करीन्द्रकर्णं परितः प्रमासिनम् ।
धृत ध्वजैः कान्चनशैलज रजो
धानैर्हत व्योम समाहृतं क्षणान् ॥ १९ ॥
स्नात स्वरं ग्यतुरगपुगवैर्
उपन्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
गत दिगन्तान् मुखरं नमीरणं
सुविभ्रम नूरि वभार मूयसा ॥ २० ॥
अधमनयोर्व्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
ऽनितोऽपि क्षामीकररेणुरच्छ्वरं ।
चमृपु सर्पन् मरुदाहनाद्हरन्
नवीनमूर्धम्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
धानोद्धत कान्चनभूमिज रजो
वमौ दिगन्तेषु नमम्ले स्थितम् ।
अकालसव्याघनरागपिङ्गल
धन धनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
हेमावनीषु प्रतिविम्बमानमनो
मुहुर्विलोकयामिमुख महागजः ।

- 19 a Vi, T शिखरं c Vi, T धृत धनं d Bb, G व्योम समायदन्,
VL, T नमार तन् रजः
20. a Vi स्वरं b So Va 2, S, Vi, T, Bh, G उपन्यकाना
वनवम्यश्वरजः c Vi, T, G, Bh प्रवरं d Vi, T, G, Bh
दाहप्रम
21. d Vi, T तत्कालवातानपवैभव बहु, Bh, G तत्कालवातानपवैभव
बहु
22 a Vi बलोद्धतः T, S दलाद्धन् c Vi T Bh, G—पिङ्गित
d Bh, G दण्डम्—
23 a Bb हेमावनीषु c and d S agrees with ours except
in प्रहृतानि, VL—अयेन दण्डपत्राण्डप्रहृतानि तेनिरे, T—अयेन ते

रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
 दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे ॥ २३ ॥
 मुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरं
 कल चलद्भिः सुरसंन्यसिन्धुरं ।
 शुद्धासु चामोकरशैलभूमिषु
 नादृश्यत स्व प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४ ॥
 इति क्रमेणामरराजवाहिनौ
 महाहवाम्भोषिविलासलालसा ।
 अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुत
 बोलाहलाकृतविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥
 महाचमूना करिचण्डचीत्कृतं
 विलोपघण्टाववणितोपबृंहितं ।
 मुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया
 सिंहा महास्वप्नमुखं न तत्पञ्च ॥ २६ ॥
 गभीरभेरीध्वनितैर्भयकरैर्
 महागुहान्तप्रतिनादभेदुरैः ।

दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे, Bh—भ्रमात् क्रुधा दण्डप्रकाण्डप्रहतानि
 तेनिरे, G—भ्रमात् क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे, difference
 between T and Vi on the one hand and Bh and G on
 the other may be noted

24 d T, Vi अदृश्यत

25 b So S, P 1, Va 2 others—हवारम्भवि—, cp XV, 7 d So
 V1, T—लावृत्ति—, G, Bh—लावृत्ति—, S, P 1, Va 2
 —लावृत्ति—(आवृत्ति = enclosed)

26 a So V1, T, Bh and G, S, P 1, Va 2 have

महाचमूस्वप्नचण्डचीत्कृतैर्विलोपघण्टैःपतेरच बृंहितं ।

मुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया सिंहा महास्वप्न ॥

For चण्डचीत्कृतं cp 14d D नित्यञ्च ? cp 29d

27 b So Bh, others गुहान्त—, cp 29 गुहागुहान्ता c So G,
 Bh, S P 1, Va 2, T, Vi गुरनाद— d T—नापि किम्

महारयाणां गुरुनेमिनि स्वनेर्
 अनाकुलेन्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
 समुच्छिन्नेन त्रिदिवौकसा महा-
 चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
 प्रपेदिरे केसरिणोऽधिक मद
 स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजनावशात् ॥ २८ ॥
 भ्रिया मुरानीकविमदंजन्मना
 विदुद्रुवुर्दूरतर द्रुत मृगा ।
 गुहागृहान्ताद् बहिरेत्य हेलया
 तत्सुर्विचङ्क निगरा मृगाधिपा ॥ २९ ॥
 विलोकिता कौतुकिनामरावती-
 जनेन जुष्टप्रमदेन दूरत ।
 मुराचलप्रान्तमुव प्रपेदिरे
 सुविस्तृताया प्रसर मुमैनिका ॥ ३० ॥
 भुव विगाह्य प्रययौ महाचमू
 क्वचिन्न मान्ती महती दिव खलु ।

- 28 a So V₁, T Bh., G, S, P 1, Va 2 समुत्पिनेन
 a and b V₁ T—कसा चमूरवेण तेनाद्रितटान्तदारिणा d V₁ T,
 G, Bh स्ववीर्य—
- 29 c V₁, T गुहागृहान्तानभिन्त्य हेलया तत्सुर्विचि चङ्कतरा मृगाधिपा,
 G, Bh agree in a with ours but in d with V₁ and T
 c Bh, G लीलया
- 30 a Bh., T—विता b V₁ जुष्ट प्रमदेन, T G जानप्रमदेन
 c and d V₁, T, G and Bh read मुराचलप्रान्तमुवि प्रपदिरे
 सुविस्तृताया प्रसर न मैनिका ।
- 31 S reads this sloka after 39th, where it seems out of
 place b V₁, T, G दिवमन्यान् तन, Bh तता न मान्ती
 दिवमन्यात्तन— c and d G, Bh agree with ours except in
 विगान्दि—, while S has निर्भरत् (in c), V₁ and T read
 in a and d अस्वर्गन्वर्षपुरादयध्रम बभार भूम्ना सुगरामितस्तत

सुसकुलायामपि तत्र निर्भरा
 किं कादिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ३१ ॥
 पीतासितारक्तसितं सुराचल-
 प्रान्तस्थितैर्घातुरजोभिरम्बरम् ।
 अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रम
 वभार भूमनोत्पतितैरितस्तत ॥ ३२ ॥
 महास्वन संन्यविमर्दसम्भव
 कर्णान्तकूलकपतामुपेयिवान् ।
 पयोनिधे क्षुब्धतरस्य मन्यनो
 वभूव भूमना भुवनोदरभरि ॥ ३३ ॥
 महागजाना गुरुबृहितैस्ततै
 सुहेपितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
 घनै रथाना गुरुचण्डचीत्कृतम्
 तिरोहितोऽभूत् पटहस्य नि स्वन ॥ ३४ ॥
 महासुराणामवरोधयोपिता
 वचाक्षिपद्मस्तनमण्डलेष्वलम् ।
 ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु
 क्षणेन तस्यो सुरसैन्यज रज ॥ ३५ ॥
 घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैर्ज
 चमूरजोभिर्निचित नभस्तलम् ।

The point is that the scribes of V₁ and T omit *a* and *d* of 31 and *a* and *b* of 32 and have thereby joined 31 and 32

- 32 V₁, T omit this śloka *a* and *b* Bh पीतासित रक्तसित सुरा-
 चलप्रान्तस्थितैर्घा- , so is G in *b* but in *a* it agrees with ours
c G V₁ बभूव *d* G V₁ भूमना सुतरामितस्तत , Bh —भूमना
 नितरा—, Bh omits this śloka
- 33 *c* So G T V₁ , S , P 1, Va-2 वर्धनो
- 34 *c* G , Bh , V₁ , T चण्डचण्डचीत्कृतै
- 35 *b* So Vā 2, P 1, Bh , V₁ —यु , G , T —यु च , so is S
- 36 *a* V₁ T चक्रे— *c* V₁ अवापि

अवायि हनैरमि मानन घन-
 भ्रमेण मानन्दमननि केकिमि ॥ ३६ ॥
 सान्द्रं मुरानीकरजोमिरन्वरे
 नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्चिने ।
 चकामिरे स्वर्णमया ध्वजज्जवा
 परिस्फुरन्मन्दिता गणा इव ॥ ३७ ॥
 विलोक्य धूलीपटलैर्भूतं भूत
 द्यावापृथिव्योरल्मन्मन्तर महत् ।
 किमूर्ध्वनोज्ज्व किमधस्त ऊर्ध्वनो
 रजोऽभ्युपेतोति जनैरनर्क्यत ॥ ३८ ॥
 नोर्ध्वं न चात्रो न पुरो न पृष्ठतो
 न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषो गति ।
 सूच्यभ्रमेद्यै पूनारजदचर्यर्
 आच्छादितप्राणिगगनस्य भवत ॥ ३९ ॥
 दिगन्तदन्तावलदानहारिमिद
 विमानरन्त्रप्रतिनादमेदुरै ।
 अनेकवाद्यध्वनिनैरनारस्तैर्
 जगजं गाढं गृह्मिन्नमन्तलम् ॥ ४० ॥

37 a Bh., G सान्द्रं मुरानीकरजोमिरन्वर b T, Vi नवाम्बुदानीक
 विलानिमिश्रित, Bh., G नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्चिने. c So Bh.,
 G, T, Vi—स्वर्णमयज्जवा, Va 2—स्वर्णमया महाध्वजा, ७0
 S with चकामिरे.

38 c Vi, T—दम्भ—

39 b So Bh., Vi T G, S Va 2—पायं— c Vi T—भित्तै,
 Vi, T, G—रजामरै, Bh.—मेद्यै पूनारजोमि सुनिर्भरै प्राणि-
 गगनस्य भवत. d Vi T सुनिर्भर, G सुनिर्भर, Va 2
 आच्छादिता प्रा—

40. a S दन्तवाक्त्रि, so P I, Va 2 c Vi, T—बाह्वन्—

चक्षामदानद्विपवृन्दबृहितैर्
 नितान्तमुत्तुङ्गतुरगहेपितै ।
 चलदधनस्यन्दननेमिनि स्वतैर्
 अभून्निरुच्छासमिवाकुल जगत् ॥ ४१ ॥
 महागजाना गुरुभिस्तु गर्जितैर्
 विलोलघण्टारणितै रणोत्वणै ।
 वीरप्रणादै प्रमदप्रमेदुरैर्
 बाचालतामादधिरेतरा दिक्ष ॥ ४२ ॥
 दन्तोन्द्रदानद्रववारिवीचिभि
 सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुष्परिरे ।
 धाराखोभिस्तुरगक्षतैर्भृता
 या पङ्कतामेत्य रयं स्थलीकृता ॥ ४३ ॥
 निम्ना प्रदेशा स्थलतामुपागमन
 निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च तै ।

a V₁—द्विपवृहितैस्तै, T—द्विपवृहितै क्षतै c T, V₁—लदध्व
 जस्य—, cp 14th चलदधन— d V₁—समयाकुल तत, Bh,
 G—समयाकुल जगत, T—समयाकुल नभ

b V₁ T रणोज्ज्वलै, but cp 9th रणोत्वण and 14—वारणा
 ज्ज्वला, ours with variant वारणोत्वणा c V₁ T वीरप्रमदै
 a V₁ T, G—दानाम्बुधि—, Bh—दानद्रुतवारि— b V₁
 T बहुता c and d So G, V₁ a 2, P 1 धारा खोभि, V₁ T
 read

धाराखोभिस्तुरगै क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रयं स्थलीकृता ॥

Bh

धाराखोभिस्तुरगक्षतैर्भृता वा पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ।

S

धाराखोभिस्तुरगै क्षतैर्भृता या

।

44

a T V₁ निम्नप्रदेशा— b (तै = क्षतै रजोभि) Bh G
 मयतस्थता T V₁ सर्वत स्थलम्, S सर्वतश्च ते c V₁—माना,
 so V₁ and T G, Bh read तुरगमाणा व्रजता सूरै क्षता
 रसंगजद्वे परित गभीकृता With this agree S P 1 V₁ a 2

तुरगमाणा व्रजता स्तुरे क्षिती
 रथेगजेन्द्रै परित समीकृता ॥ ४४ ॥
 नमो दिगन्तप्रतिघोषभीषणै
 महामहीभृतटदारणोन्वणै ।
 पयोविनिर्नूननकेलिभिर्जगद्
 बभूव मेरीच्वनितं समाकुलम् ॥ ४५ ॥
 इतस्ततो वातविधूनिचञ्चलैर्
 नीरन्घ्रिनाशागगनेध्वंजाशुके ।
 लक्षं क्षणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैर्
 जमज्जि घूलीजलधौ नमोगते ॥ ४६ ॥
 घण्टारवं रौद्रतरैर्निरन्तरैर्
 विसृत्वरैर्गजैरवं सुभैरवं ।
 मत्तद्विपाना प्रथयावभूविरे
 न बाहिनीना पटहस्य नि स्वना ॥ ४७ ॥
 करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै
 स्रस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजम्बला ।
 निरोवभूवे गहने दिनेश्वरो
 रजोज्ज्वकारे परित कुतोऽप्यमौ ॥ ४८ ॥

45 c Bh पयोविनिर्नूनन—, Vi—निर्वूनन— d Vi T, G
—रीस्वनितं—

46 a So Bh, G, others—विधूत— b So Bh G, Va 2
नीरन्घ्रिनाशागगनै—, Vi, T—शरावितागागनै c G Bh
चलत्क्षण—, Vi लक्षक्षणत्का—, T लघुक्षणत्का— d So
Va 2, S, others—गते

47 a So Vi, T, G, Bh others निरन्तर c Vi, T, G, Bh
मददि—

48 a Vi, T करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै, Bh—वाचालमुखाश्चमूस्वनै
b Bh. व्रस्ता वरा वीक्ष्य— c and d S, P 1, Va 2 निरो-
वभूव गहनादिनेश्वरो रजोज्ज्वकारं परित कुतोऽप्यमौ, G, Bh
agree with ours except in गगने (for गहने), P 1, Va 2
दिनेश्वरो वभूवे ?

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्
 दिगङ्गना व्योमरजोऽनिरूपिता ।
 भेरीरवाणा प्रतिशब्दितैर्धनैर्
 जगज्जं नाड घनमलरादिव ॥ ४९ ॥
 गुरुममीरसमीरितभूधरा
 इव गजा गगन विजगाहिरे ।
 गुरतरा इव वारिधरा रथा
 भुवमितीह विवर्तं इवाभवन् ॥ ५० ॥
 वलवदसुरलोकानल्पकल्यान्तवाले
 निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषा ।
 गुरतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
 ववृषुरपि सुपूर्णाव्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवसेनाप्रयाणवर्णनं
 नाम चतुर्दश सर्गं ॥

- 49 So P 1, others हू— d So S, P 1, Va 2, Vi, T, G, Bh
 गुरम—
 50 c 1: has गुरतरा इव वारिधरा धरो भुवमतीह विवर्तं इवाभवन्,
 while T reads गुरतरा बहुवारिधराद् घना भुवमतीह नमन्त
 इवाभवन् Note difference between Vi and T.
 51 ■ Vi, T वरतरसुरलोकानल्पसहारवाले b Bh—घोरघोरा d Vi,
 T ववृषुरपि सुपूर्णाव्योमभूम्यन्तराला G has ववृषुरपि समाना
 व्योमभूम्यन्तराले, while Bh has ववृषुरपि समाना व्याम्नि
 भूम्यन्तराले

Colophon 11, T इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदास-
 कृतौ सेनाप्रयाण नाम चतुर्दश सर्गं, G इति श्रीकुमार सुरसेना
 प्रयाण नाम चतुर्दश सर्गं, S सेनाप्रयाण नाम, Bh
 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासविरचितौ सुरलोचनप्रयाण नाम चतुर्दश
 सर्गं, S देवसेनाप्रयाण नाम

॥ पञ्चदश सर्गः ॥

मेनापति नन्दनमन्वकद्विपो
 युधे पुरस्कृत्य बलस्य शान्तव ।
 मेन्येन्पेतीति सुरद्विपा पुरोऽ-
 भूत् किबदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥
 चमूपति मन्मथमर्दनात्मज
 विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रिनम् ।
 श्रुत्वा सुराणा पृत्तनाभिरागत
 चित्ते चिर चुक्षुभिरे महामुरा ॥ २ ॥
 ममेत्य दैत्याधिपते पुर स्थिता
 किरोटवट्टाञ्जलय प्रणम्य ठे ।
 न्यवेदयन् मन्मथदूनमूनना
 युमुत्सुना जम्भजित महागनम् ॥ ३ ॥
 दामोदृताणेपजगतस्य न मा
 जिगाय युद्धे कतिग घर्षीपति ।
 गिरोधपुत्रस्य बलेन साप्रत
 ध्रुव विजेतेति मकावु मोऽहनत् ॥ ४ ॥
 तत नृना विस्फुरिताघरच्छद
 म तारको दर्पिनदोर्लोद्धतान् ।

1. b VL, T, G, Bh युद्धे d Vi, T—यस्य कम्पिनी
2. a Vā २ चमूप्रभु b VL, T, Bh—त्वराभि— c Bh.—भिरावृतम्
d Vi, T विदं.
3. a So Vi, T, G, Bh, S, P 1, Vā २—पुटे c So P 1,
Vā २,—मन्मथदूनमूनना T, VL, G e and d Bh.—दमूप्रभु
युमुत्सुना जम्भजिता महागनम् d Li—गमा—
4. a So Bh, G, S, others—तु मा d So Vā २, S, Bh, G,
T स कान्ताऽहनत्
5. So Bh, others—घराघर. b G, Bh.—न निदान्, T—न
बलान् c G, Bh, T युद्धे.

युधे त्रिलोकीजयवेलिलालस
 सेनापतीन् रानहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥
 महाचमूनामधिपा समन्तत
 सनह्य सद्य सुतरामुदायुधा ।
 तस्युर्विनम्रक्षितिपालसकुले
 तदङ्गणद्वारि बहि प्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
 स द्वारपालेन पुर प्रदर्शितान्
 वृत्तानतीन् बाह्वरानधिष्ठितान् ।
 महाहृषाम्भोधिबिधूननोद्धतान्
 ननन्द पश्यन् पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
 बली बलारातिबलातिशतन
 दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् ।
 महीधराम्भोध्यनिवारितक्रम
 ययौ रथ घोरमथाधिरुह्य स ॥ ८ ॥
 युगक्षयक्षुब्धपयोधिनि स्वनाम्
 चलत्पताकाकुलवारितातपा ।
 घराटजोग्रस्तदिगन्तभास्करा
 पति प्रयान्त पृतनास्तमन्वयु ॥ ९ ॥

- 6 d S—ङ्गणद्वारि—, so G T, V₁, Bh नदङ्गणद्वारि बहिप्र—, S, P 1, V₂ 2—तदङ्गणद्वारि प्रकोष्ठके,—तदङ्गणद्वारि बहि प्रकोष्ठके
 7 b S बाह्वरानधि— d So Bh G T ■ V₂ 2—इदं राजा
 8 a G T Bh तत्रा b T दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम्—, S, P 1, V₂ 2—दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् c So Bh, T, V₂ 2 महीधराम्भोधिनिवारितक्रमम्, G महीधराम्भोधिनिवारितक्रमम्, ■ महीधराम्भोधिनिवारितक्रमम्, for a similar confusion cp समुद्रार्थनिवारिता VI, 69 with note V₂ 1, V₂ 2 stick to—निवारित—, cp 12c d G—मथाधि—
 9 d T प्रतिप्रमान्

चमूरज प्राप दिगन्तदन्तिना
महामुरम्यामिमुर प्रमर्षिण ।
दन्तप्रकाण्डेषु मितेषु शुभ्रता
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥
महीमृता कदरदारणोन्वर्णैस्
तद्वाहिनीना पटहम्बनैर्धनैः ।
उद्वेलिताङ्गुलिमिरे महार्णवा
नम स्रवन्ती महामाम्यवर्धत ॥ ११ ॥
सुराग्निनाथस्य महान्मूम्बनैर्
विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छितैर्ल्भिर्गतैरवारितैर्
अक्षालयप्राकनिकैतनावली ॥ १२ ॥
अथ प्रयाणामिमुखस्य नाकिना
द्विप पुरम्नादग्नौमोपदेशिनी ।

10 a Bh, T प्रमर्षत .

11 a T उद्वेलिता—

12 c So G, Bh., T, Vā 2, S—गतैश्च वाग्निजै (comm वाग्निजै
वारिजानि कमलानि विद्यन्ते येषु तै, but why not—गतैः सवा-
रिजै ?) d So T, G, Bh., others—बलीम्

13 b G, T—अग्नौमोपदायिनी, original—अग्नौमोपदेशिनी ? For c and
d we have adopted T, G, Bh reads

अथ प्रयाणामिमुखस्य नाकिना
पताकिनी प्रत्यमुरेस्वरस्य हि ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमञ्जन
वभूव चोत्पातततिर्विजसती ॥

Vā 2 as ours in a and b, but for c and d it has—

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमञ्जन
वभूव चात्पातपरपरा तव ॥

मुहुर्महारिष्टपरपरा परा
 परापतन्मृत्युमहापताकिनी ॥ १३ ॥
 आगामिदैत्याशनकेलिवाङ्क्षिणी
 कुपक्षिणा घोरतरा परपरा ।
 दधौ पद व्योम्नि सुरारिवाहिनीर्
 उपर्युपर्येत्य निवारितातपा ॥ १४ ॥
 मुहुर्विभग्नातपवारणध्वजश्
 चलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
 धृताश्वमातङ्गमहारथव्रजा
 नवेक्षणोऽभूत् प्रसभ प्रभञ्जन ॥ १५ ॥
 मद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसां
 मुखेर्विपाग्नि विकिरन्त उच्चकैः ।
 पुर पयोऽस्तीत्य महाभुजगमा
 भयकराकारभूतो भूश ययु ॥ १६ ॥
 मिलन्महाभीमभुजगभीषण
 प्रभुर्दिनाना परिवेषमादधौ ।
 महासुरस्य द्विपतोऽति मत्सराद्
 इवान्तमामूचयितु भयकर ॥ १७ ॥

* agrees with Vā 2 b T G—शुभेषदायिनी may be
 अशुभौषदैशिनी c So G T S P 1 Vā 2 read

अगाधदुःखाम्बुधिमध्येमञ्जनं बभूव चोत्पातपरपरा तव ॥

14 a T G भैविष्य कैशिकामिनी, but Bh agrees with Vā 2
 b T G लुपक्षिणा घोर— d Bh ऐत्य

15 a T विभिन्ना— b S—धूलिकुलाकुलेक्षणः— s and d So G
 Bh P 1 Vā 2—रथव्रजानवेक्षणाऽभूत् , T जनान्व
 मातङ्गमहारथव्रजावशमाण प्रसभ , S धृताश्वमातङ्ग
 महारथकुलानवेक्षणाऽभूत्—

III a T—पुञ्जसनिमा c T परात्पातमहामु—

17 c and d T—ता नू मत्सरादिवातमास्य प्रयतुर्मथवरम्

त्विषामधीनस्य पुरोजभि मण्डल
 शिवा समेता परुष ववागिरे ।
 मुरारिराजस्य रणान्नशोणित
 प्रसह्य पानु द्रुनमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
 दिवापि ताराम्बरलाम्बरस्विनी
 परागतन्ती पग्नितोजभि वाहिनीम् ।
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
 प्राणव्ययान्न व्यमन सुरद्विष ॥ १९ ॥
 ज्वलद्भिरङ्गारभरैर्नमन्नल
 ववर्ष गाढ सह शोणिनास्यभि ।
 धूम ज्वलन्त्यो व्यमृजन् मुचं रजो
 दधुर्दिगो रामभकष्टधूमरा ॥ २० ॥
 निर्धानघोषो गिरिगृङ्गशाननो
 धराम्बरानाकुहरोदरभरि ।
 वभूव भूम्ना श्रुतिभिनिभेदन
 प्रनापिकालोर्जितगर्जिनर्जन ॥ २१ ॥
 ज्वलद्भिरुच्चैरभिन प्रभाभरैर्
 उद्भासिताभेपदिगन्तराम्बरम् ।

- 18 a S, P-1, Va 2—धिमण्डल
- 19 a T—तरलाम् तदानीं b S—तस्य वाहिनी, वाहिनीम् d T प्राणव्यया—, Bh प्राणव्ययान्न व्यमन— The order of these slokas in S, G, Bh is ज्वलद्भिरङ्गार—(our 19th) निर्धान (our 20th)
- 20 a So Bh, others—वरैर्— c T धूम्र ज्व— d S G Bh—धूमरम्
- 21 a Bh—शृगधातनं b So T, others धराम्बर—, G Bh—नर्जनैर्नमन्नल—, cp note on 14 15 c G Bh मया d G, Bh कालार्जितगर्जन—, S वागर्जितगर्जिनर्जन
- 22 a T चन्द्रि— c So T, Va 2 हृद तदारण, G Bh हृदन्त—

रवेण रौद्रेण दिगन्तदारुण
 पपात वज्र नभसो निरम्बुदात् ॥ २२ ॥
 स्खलन्महेभ प्रपतत्तुरगम
 परस्पराश्लिष्टजन समन्तत ।
 प्रक्षुभ्यदम्भोषिविभिन्नभूधराद्
 बल द्विपोऽमूदवनिप्रकम्पत ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्ट्य
 समेत्य सर्वे सुरविद्विष पुर ।
 श्वान स्वरेण श्रवणान्तशातिना
 मिथो रुदन्त करुणेन निर्ययु ॥ २४ ॥
 अपीति पश्यन् परिणामदारुणा
 महत्तमा गाढमरिष्टसततिम् ।
 दुर्देवदष्टो न खलु न्यवर्तत
 क्रुधा प्रयाणव्यवसायनोऽसुर ॥ २५ ॥
 अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुण
 निवार्यमाणोऽपि बुधर्महासुर ।
 पुर प्रतस्थे महता वृथा भवेद्
 अमद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥
 क्षितौ निरस्त प्रतिकूलवायुना
 तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
 रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
 पकल्पित हाटकभाजन महत् ॥ २७ ॥

- 23 a Bh प्रणयत्तु— c and d सन्मुख्यदम्भाषिविभिन्नभूधर पुरो
 द्विपोऽमूदवनिप्रकम्पत d S —प्रकम्पात
 24 c G Bh —तपातिना
 25 a G T Bh इति प्रपश्यन् c G Bh —वदष्टो cp XIII, 14/
 T न खलो निवर्तते
 26 b G Bh —माणो विष्णु—, T —णो विविधैर्म— d T —पदेशना
 27 d G Bh राजतमाजन महत्, T राजतपानमाजनम्

विजानता मावि शिरोनिवृत्तन
 प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
 मुहुर्गलद्भिन्तरलैरलतराम्
 जरोदि मुक्ताप्लवाणविन्दुभि ॥ २८ ॥
 निवार्यमाणैरभिनोजुयायिभिर्
 ग्रहोनुकामैरिव त मुहुर्मुहु ।
 अपानि गृध्रैरभिमौलि चाकुलैर्
 भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभि ॥ २९ ॥
 मधो निवृत्ताञ्जनमोदरद्युति
 फणामणिप्रज्वलद्गुमण्डलम् ।
 निर्यद्विषोल्कानलग्नफूत्त
 ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥
 रयाश्वकेशावलिकर्णचामर
 दशह वाणामनवाशवागर्षीन् ।
 अकाण्डतश्चष्टतरो हुताननम्
 तन्म्याननुम्यन्दनधुर्यगोचर ॥ ३१ ॥
 इत्याद्यरिष्टैरनुभोपदेशिभिर्
 विहस्यमानोज्यमुद पुन पुन ।
 यदा मदान्धो न गतान् न्यवर्तना-
 म्भरात् तदाम्भूमरुता मरम्बनी ॥ ३२ ॥

28. १ G, T खलन, Bh प्रज्ञेन—
 29. c Bh.—मौलिमाकुलै, S—जभिर्गर्भेभिः—(coram मौलिमाकुलै)
 d G, T तन्म्याननुत्थानविनाशद्विभि, Bh तन्म्याननुच्छेदनशाय-
 दविभिः
 31. Bh omits this sloka. ■ as ours c G रथस्य केशावलिकर्ण-
 चामरान् दशह वाणामनवाशवागर्षीन् । अकाण्डतश्चष्टतरो हुतानन-
 न्म्याननुम्यन्दनधुर्यगोचरम् So T except in—धुर्यगोचरम्
 32. c Bh.—इत्यादि रिष्टैः—, T इत्याद्यरिष्टैः— c G न च निव्यवर्तन,
 Bh यदा मदान्धो न गत म व्यवर्तना, T—न च निव्यवर्तनाम्भरे
 तदाम्भूमरुता मरम्बनी

मदन्ध भा गा भुजदण्डचण्डिमा-
 वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
 सुरे सनाथेन पुरदरादिभि
 सम समन्तात् समरे विजित्वरं ॥ ३३ ॥
 गुहोऽसुरं पङ्दिनजातमानको
 निदाघधामेव निशातमोभरं ।
 विपद्यते नाभिमुखो हि सगरे
 कुतस् त्विय तेन सम विरोधिता ॥ ३४ ॥
 बभ्रलिहै शृङ्गशतं समन्ततो
 दिक्चक्रवालं स्थगितस्य भूमृत ।
 क्रौञ्चस्य रन्ध्र विशिखेन निर्भमे
 येनाहवस्तस्य सह त्वया कुत ॥ ३५ ॥
 लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विपस्
 नि सप्तकृत्व समरे महोभुजाम् ।
 कृत्वाभिपेक शिवराम्युभिर्धनै
 स्वक्रोधवह्नि क्षमयावभूव य ॥ ३६ ॥
 न जामदग्न्य क्षयकालरात्रिकृत्
 न क्षत्रियाणा समराय वरगति ।

- 33 c G Bh सनाथैस्त्रिदशेश्वरादिभि d S समर, so P 1, V 2
 34 a G महामुरं पङ्दिन—, so T, Bh सुरामुरं पङ्दिन— c Bh
 विपद्यते योऽभिमुखा न सगरे, T विमुद्यते सोऽभिमुख न सगरे
 d So G, Bh, T, S, V 2 ॥ कुतस्त्वया तस्य सम—
 35 b G—वात्स्थगितस्य भूमृत, Bh दिक्चक्रवालस्थगनस्य भूमृत
 c T—रन्ध्र स्वशरैर्विनिर्भमे d T, G येनाहव तेन कुत समो भवान्,
 Bh येनाहवस्तेन सह त्वया कुत
 36 d Bh स्वक्रोधवह्नि क्षमयावभूव
 37 c and d T येन त्रिकोणीतिग्नेन तेन कुनोऽज्ज्वाली मह विप्रहृष्ट
 while G has येन त्रिकोणीतिग्नेन तेन ते वृषाऽज्ज्वाली मह विप्रहृष्ट,
 Bh येन त्रिकोणीमुष्टेन तेन कुनोऽज्ज्वाली सह विप्रहृष्ट

येन निलोकीमुनटेन तेन
 वुतोज्वकाज सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥
 त्यजायु गर्व मदभूढ माम्भ गा
 स्मरारिभूतोर्वरशक्तिगोचरम् ।
 तमेव नून शरण ब्रजावुना
 जगत्प्रवीर स चिराय जीवनात् ॥ ३८ ॥
 श्रुत्वेति वाच वियता वर्गवनी
 कोषादहकारपगे महानुर ।
 प्रकम्पिताग्नेयजगत्त्रयोर्जपि सध्
 अकम्पतोर्वेदिबभम्यवात् तत ॥ ३९ ॥
 कि ब्रूय रे व्यामचरा महामुरा
 स्मरारिभूनुप्रतिपक्षवर्तिन ।
 मदीयवाणव्रणवेदना हि सा
 ऽवुना कथ विम्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥
 कटुस्वरै प्रालपयाम्बरम्यिता
 शिशोर्बलात् षड्दितजातक्रम्य किम् ।
 श्वान प्रवृत्ता इव कार्तिके निशि
 स्वरै वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥

- 38 a G T Bh. दर्प d So G T Bh S Va 2 जगत्प्रवीर
 मुचिराय जीव तत
- 39 a So Bh others गरी— c and d G नाकम्पिताञ्चै— T
 —याजपि स न कपनाञ्चैर्दिवमम्यवात्त Bh.—नयोर्जपि सधकम्पिताञ्चै
 दिवमम्यवात्त
- 40 Sloka omitted by Bh. G—ब्रूय हे— b G, T स्मरारिभूनु—
 c and d G T—वेदनामहोऽवुनैव विम्मृत्य गता स्वपृष्ठत
- 41 a G, Bh. कटुस्वरैरागृह्या—, T कटुस्वरैरीग्यशाम्बराभ्यिता
 c So Bh. G, T—प्रवृत्ता इव कार्तिका निशि Va 2 S प्रमत्ता इव,
 cp III, 67

सङ्गेन वो भर्गतपस्विन शिशुर्
 वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
 अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥
 इतीरयत्युग्रतर महासुरे
 महाकृपाण कलयत्यल क्रुधा ।
 परस्परोत्पीडितजानवो भयान्
 नभश्चरा दूरतर विदुद्भुवु ॥ ४३ ॥
 ततोऽज्वलेपाद् विकटं विकृष्य स
 विकोशमाधादसिमशुभासुरम् ।
 रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिक
 बलेत्यबोचन्निजसारथि रथी ॥ ४४ ॥
 मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि-
 प्रणोदितेन प्रचलन्महासुर ।
 ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागर
 भयकराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

42 a So Bh T (भर्गं name of Śiva), Vā 2, S, G भर्गतप—
 (comm in S hopeless on भर्ग—), cp XVII, 13 रे दाम्—
 तापससिंशो

43 b T ध्रुवम्

44 So G, T, cp XVI, 14b, Rv VII, 48a, Bh

ततोऽज्वलेपाद् विकटं विहस्य सो
 बलेत्यबोचत् प्रति सारथि द्रुतम् ॥
 1

S, Vā 2

ततोऽज्वलेपाद् विकटं विहस्य स
 व्यघत्त कोशादसिमुत्तमं बहि ।
 रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिक
 नचित्यबोचन्निजसारथि रथी ॥

पुर नुरागा पृथना प्रथीयनी
 विलोक्य वीर पुलक प्रमोदयन् ।
 वभ्राग् भूम्नाय न बाहृदण्डयो
 प्रचण्डयो मगरखेलिनीनुकी ॥ ८६ ॥
 ततो महेन्द्रस्य चराचमूचरा
 रथान्तलीलारमयेन भूयना ।
 पुर प्रचेलुमनमोजनिवेगिनो
 मुमुक्षुनि कि ममरे विलम्ब्यते ॥ ४८ ॥
 पुर म्यिन देवरिपोन्चमूचरा
 बलद्विष मन्वमनुद्रमम्यनु ।
 भुज नमुन्निष्य महेलनाम्ननो-
 ऽग्निमानमुच्चैरमिनो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥
 पुरोगत दैत्यचमूमहाणं व
 दृष्टामिनरचुक्षुनिरेज्जिला नुरा ।
 पुरारिमूनोर्नमनैककोपके
 ममुर्मटान्तन्य रणेज्जहेलया ॥ ४९ ॥
 द्विपद्वलत्रामविनम्युला चम्
 दिवौकमानग्यकगत्रुनन्दन ।

- 46 a G, Bh. पृथना प्रथीयनी — c G, Bh, T — भूम्ना बहृवाह
 दडया.
- 47 a G, Bh. तत महेन्द्रस्य चराचमूचरा, T has ततःपुनरेन्द्रानुचरा-
 रचमूचरा.
- 48 a G, Bh. पुराचरा देवरिपोन्चमूचरा, so T b T, Bh. नुरादिप,
 T — म्या. c So T, G, Bh., S, Vā 2 परेन्व ब —
- 49 b G — रेखिला मनु, S, P 1, Vā 2 — रे महानुरा d G मनो
 पुरा नाविरणे हि हेल्पा, so is T, Bh., however, has मनो मरा
 नात्र रणेज्जहेलया
- 50 a T, G, Bh. — विनकुला, Vā 2, S विनीदिता, P 1 — विनम्युला
 noted as a variant (— विनम्युलाचमूर्दि —) c G, Bh. महा
 हवा —, T महाह्व ब

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सव
 प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥
 उत्साहिता शक्तिधरस्य दर्शनान्
 मूढे महेन्द्रप्रमुखा मखाशना ।
 अहजुषो जेतुमरीनरीरमन्
 न कस्य वीर्याय वरस्य सगति ॥ ५१ ॥
 परस्पर वज्रधरस्य सैनिका
 द्विपोऽभि योद्धु स्वकरोद्धृतायुधा ।
 वैतालिकश्राविततारविक्रमा-
 भिधानमीयुर्विजयैपिणो रणे ॥ ५२ ॥
 सग्रामप्रलयाय सनिपततो वेलामतिक्रामतो
 वृन्दारामुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिन ।
 बालातिथ्यभुजो बभूव बहल कोलाहल क्रोपण
 सौलोत्तालतटीविघट्टनपटुग्रंहाण्डकुक्षिभरि ॥ ५३ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवामुरसैन्यसप्तद्वौ नाम
 पञ्चदश सर्गं ॥

- 51 a Bh उत्साहिन शक्ति— b T—प्रमुखा मुधाशिन c G Bh
 —अयलतो, P 1, Va 2 अह मूढ
 52 b Bh G प्रचुरोद्धृता—, T प्रवरोद्धृता— c G T वैमानिकै
 श्रावितमानसत्क्रमाभि—, Bh वैतालिकै श्राविततारविक्रमा d Bh
 , सौत्तमाहमीयु—
 53 a So Bh G T others सग्रामे प्र— c Bh G—ध्यपृथक्च
 बाल बहल कोलाहल क्रोधिन् (cp धूमिल, भूमिल etc),
 T—ध्यपृथुप्रदानबहल कोलाहल क्रोधिन् .

Colophon T इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये मुरासुरसैन्यसप्तद्वौ नाम,
 S इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये मुरासुरसैन्यसप्तद्वौ नाम पञ्चदश
 सर्ग, Bh इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवामुरसैन्यसप्तद्वौ
 नाम पञ्चदश सर्ग

तथान्योन्य विमुक्तान्वशन्त्रनालैर्मयकम् ।
 युद्धमामोच्छुनानीरमुगारिवलयामहन् ॥ १ ॥
 पति पतिमभीषाय रणाय रयिन रयी ।
 तुरगन्य तुरगन्यो दनिम्य दनिनि न्मिन ॥ २ ॥
 युद्धाय धावता घोर वीरगामिनरेतम् ।
 वैनान्का कुलगोगनानान्दन्नुदाहरन् ॥ ३ ॥
 पठता वन्दिद्वन्द्वाना प्रवीरा विक्रमावलिम् ।
 क्षण विलम्ब्य चिन्तानि ददुर्बुद्धोन्मुका अपि ॥ ४ ॥
 सप्रामानन्दवर्षिणी विदहे पुष्काञ्जिते
 वामोक्त्वचविच्छेदो वीरागा मिलता मिय ॥ ५ ॥
 निर्दय सङ्गमिनेभ्य कवचेभ्य ननुत्थितै ।
 वामन् व्योमदिगन्तूलै पलितैरिव पाण्डुरा ॥ ६ ॥
 सङ्गा रविरमलिप्ताश्चण्डाशुकरमानुरा ।
 इतन्मतोऽपि वीरागा विद्युता वैभव दधु ॥ ७ ॥

1 b So Bh, P 1 Vā 2 S others नमस्कृतं d P 1 Vā 2, 6 वल्लभयोः

2 For detailed comparison cp Rv VII 37-38

3 c P 1, Vā 2 कुलगोपा न—, sloka omitted by T, VI

4 a and ॥ Bh agrees with ours except in—

पठता वन्दिद्वन्द्वाना प्रवीरा विदधवन् ।

क्षण विलम्ब्य चिन्तानि ददुर्बुद्धोन्मुका अपि ॥

T पठता वन्दिद्वन्द्वेन प्रवीरविदधवन् । Rest as ours

VI पठिता वन्दिद्वन्द्वेन प्रवीरविदधवन् । Rest as ours

d Vā 2, P 1 युद्धान्का पुर—

5 b Vā 2, P 1 पुष्काञ्जिते d Bh. वीरागा मिलता—

6 b So Vā 2, P 1, others ननुत्थितै— d Bh. पलितैरिव—

7 d G, T, VI वैद्युता, Bh विद्युता—

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजगमा ।
 विसृष्टा सुभटै रष्टैर्व्योम व्यानशिरे शरा ॥ ८ ॥
 गाढ वपूपि निर्भिद्य घन्विना निघ्नता मिथ ।
 अशोणितमुखा भूमि प्राविशन् दूरमाशुगा ॥ ९ ॥
 निर्भिद्य दन्तिन पूर्वं पातयामासुराशुगा ।
 पेतु प्रवरयोधाना प्रोतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥
 ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नोरन्ध्रैरितरेतरम् ।
 उच्चैर्वैमानिवा व्योम्नि कीर्णै दूरमपासरन् ॥ ११ ॥
 विभिन्न घन्विना बाणैर्व्यधातमिव विह्वलम् ।
 ररास विरस व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥
 चापैरावणमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगा ।
 अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैपिणाम् ॥ १३ ॥
 गृहीता पाणिभिर्वीरैर्विकोशा खड्गराजय ।
 कान्तिजालच्छलादाजो व्यहसन् समदादिव ॥ १४ ॥
 खड्गा शोणितसदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
 रजोधने रणेऽनन्ते विद्युता विभ्रम दधु ॥ १५ ॥
 हुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुत्तलसन्तो रणार्थिनाम् ।
 जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

- 8 c T, V₁ सुभटैस्तुष्टै
 9 a P 1, V& 2 वाङ्— c Bh सशोणितमुखा—, cp Rv VII, 65a
 10 a Bh निर्भिद्य— d So T but V₁ with others प्रोताना—
 11 a So S P 1, V& 2, others—कीर्णै
 12 b Bh, G यथार्थमिव—, T, V₁ वेद्याया इव—with वेद्याया इव as a variant d Bh, G T, V₁ सेनाप्रतिरव—
 14 b Cp note on XV, 44 c and d So P 1, V& 2, Bh ३ and ॥ (with—समदादिव), T, V₁ have कान्त्याननच्छलादाजैर्व्यहसन् समदा इव
 15 d G विषयम्— S, P 1, V& 2 वैषयम्—for which cp 7th
 16 a Bh, T चराशिरे. c Bh जिह्वाभोगा यमस्येव d T लेलिहाना रणक्षये, Bh—रणजिरे.

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डानुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वन्नमु ॥ १७ ॥
केचिद् घोरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतु क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
करिचदभ्यागते वीरे जिघासौ मुदमादवौ ।
परावृन्त्य गते क्षुब्धो विपनादाहवप्रिय ॥ १९ ॥
बहुमि सहयुष्वान परिभ्रम्य रणोन्वणा ।
नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ॥ २० ॥
अमितोऽभ्यागतान् योद्धु वीरान् रणमदोद्धतान् ।
प्रत्यनन्दन् मुजादण्डरोमोद्गममृतो मटा ॥ २१ ॥
शास्त्रनिश्रेमकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यवु ।
आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिर्वीजोत्करश्रियम् ॥ २२ ॥
वीराणां विपमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
कान्त्यमाना अपि त्रानाद् मेजुर्वृताङ्गुगा दिश ॥ २३ ॥

17. a Bh.—कान्तिचक्राणि c Bh चण्डानुमण्डलश्रीणि
18 a Bh., G. प्रणादैस्तु c and d Bh निपेतु क्षोभतो वाहानपरं
मुमुहुर्मदात्.
19 c T., VI. गते क्षुब्धे; S, P-1, Vā-2 गते क्षुब्धे
20 Śloka omitted by Bh. a So T, VI, G, —मह युद्धा वा S,
P 1, Vā-2. c and d So T, Vi, G, S, P 1, Vā 2 वहिस्त्र
तानपेयुः केऽपि वे पूर्ववृता रणे
21 a and d : T, Vi.

अमितोऽभ्यागतान् वीरान् योद्धु रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गममृतो मटात् ॥

Bh., G : अमितोऽभ्यागतान् योद्धु वीरान् रणमदोद्धता ।

Rest as ours.

- 22 Śloka omitted by P-1, Vā-2 b, c and d : ■ —च्युतान्यवु ।
अव्याहवक्षेत्रमुप्तकीर्तिर्वीजाङ्गुरश्रियम्
23 c So T.; others शास्यमाना

रणे वाणगणैर्मिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिन ।
 निममज्जुर्गलद्रक्तनिम्नगासु महागजा ॥ २४ ॥
 अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि ।
 रथिनोऽभि रिपु क्रुद्धा हुकृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥
 खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजित ।
 प्रथम पातयामासुर्दारयित्वासिना रिपून् ॥ २६ ॥
 वीराणा शस्त्रभिन्नानि शिरासि निपतन्त्यपि ।
 अधावन् दन्तदण्डौष्ठभीमान्यभि रिपु क्रुधा ॥ २७ ॥
 शिरासि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
 आददाना भृश पादै श्येना व्यानशिरे नभ ॥ २८ ॥
 त्रयोधाभ्यापतदन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु ।
 अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्रासरपाहरन् ॥ २९ ॥

- 24 c S P 1 Vā 2—मिलद्रक्त— d T V₁ निममज्जुर्गलद्रक्त
 निमग्ना सुमहागजा obviously a bad change from निम्नगासु
 महा—
 25 a T V₁ अपारेऽसृक्सरित्पूरे, Bb अपारेऽसृक्सरित्पूरे c and d Bb
 रथिनोऽभिरथि क्रुद्धा—rest as ours G रथिनोऽभिरथि क्रुद्धा ,
 rest as Bb T, V₁ रथिनोऽभिरथि क्रुद्धा क्रुद्धहृदयैर्व्यसृजन् शरान्
 26 b Bb T V₁ निपतन्तोऽपि वाजिन d S T V₁ Bb
 —पातयामासुरसिना दारितानरीन
 27 a T V₁ वीराणा शस्त्रभिन्ना d T V₁ —दण्डौष्ठभीमान्यरिपु
 क्रुधा
 28 b Bb —हृतान्यपि c S, P 1 Vā 2 आदधाना d T, V₁ —शिरे
 दिश
 29 Bb G T V₁ give it after the 30th Bb G as ours,
 T V₁ have

त्रयोधाभ्यापतदन्तिदन्तारूढा नृवाजिषु ।

अश्वारूढा गजारोहप्राणान् प्रासरपाहरन् ॥

S, P 1, Vā 2

त्रयोधाभ्यापतदन्तिदन्तारूढा पदानय ।

c and d as ours

गस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन् इतमन् ।
 युगान्वातचलिना गैला इव गजा वभु ॥ ३० ॥
 मिलितेषु मियो योद्धु दन्तिषु प्रमम भटा ।
 अगृह्णन् महयुध्वान शम्भे प्राणान् परम्परम् ॥ ३१ ॥
 स्या मियो मिलद्दन्तिदन्तमधपंजोज्ज्वल ।
 योधान् गस्त्रहतप्राणानदहन् मह सादिनि ॥ ३२ ॥
 उत्तिष्ठा अपि दन्तीन्द्रं कोपनं पनय करं ।
 तदगूनहरन् स्वङ्गघानं स्वम्य पुर प्रभो ॥ ३३ ॥
 उत्तिष्प्य करिभिर्दूर मुक्ताना योधिना दिवि ।
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनैपा विप्रहंमही ॥ ३४ ॥
 सङ्गैर्धवलधारातंनिहत्य करिणा करान् ।
 तैर्भुवापि मम विद्वान् मतोप न भटा ययु ॥ ३५ ॥

31 The sloka is read after the 30th (उत्तिष्ठापि—) by T Vi
 c and d. so T, Vi, G, S P-1, Vā 2 अगृह्णन् युध्यमानारच शम्भे
 प्राणान् परम्परम् which occurs in Bh as अगृह्णन् मह युधानः
 गस्त्रं प्राणान्—, which may be महयुध्वान.

32 a and b T, Vi have यदाहन् मिद्दन्तिदन्तमधपंजोज्ज्वल
 d So Bh ; others—अदहन् महानारिभिः

33 c S, P-1, Vā-2 उत्तिष्ठा अपि—, T उत्तिष्ठा अपि हन्तीन्द्रं
 c and d Bh, G ते गिपूनहरन् सङ्गघानं स्वम्य पुर प्रभो,
 T, Vi तदगूनहरन् सङ्गघानं स्वम्य—

34 So Bh, T, Vi have

उत्तिष्प्य करिभिर्दूर मुक्ताना योधिना दिवि ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनैपा विप्रहंमही ॥

S, Vā-2

उत्तिष्प्य करिभिर्दूरान् मुक्ताना योधिना दिवि ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विप्रहंमही ॥

G. agrees with Bh. but reads in c and d .

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनैपा विप्रहंमही ॥

35. Sloka omitted by Bh c and d T, G, Vi तैर्भुवापि मम यद
 शम्भ्या तान् पतयोञ्जन्.

उत्क्षिप्याभि दिव नीता पत्तय करिभि करै ।
 दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्दुतमीपिरे ॥ ३६ ॥
 घन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरै क्षतान् ।
 प्रत्येच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
 क्रुद्धस्य दन्तिन पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
 निर्भिद्य दन्तमुसलावारोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
 खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् ।
 प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निर्गन्ताद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
 करेण करिणा वीर सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
 अमिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षत ॥ ४० ॥
 तुरगी तुरगारूढ प्रासेनाहत्य वक्षसि ।
 पतनस्तम्य नाज्जामीन् प्रासघात स्वके हृदि ॥ ४१ ॥
 द्विषा प्रासहतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासन ।
 हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

36 So S with आक्षिप्य (for उत्क्षिप्य), T, V₁ have for **a** and **d**

दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्दुतमम्बरम् ॥

Bh, G agree with T V₁ except in रक्ताभिर्वाप्तमम्बरम्
V& 2 however has

आक्षिप्याभिर्दिव नीता पत्तय करिभि करै ।

प्रत्येच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥

Obviously V& 2 omits **c** and **d** of 36 and **a** and **d** of 37

37 So S, Bh, G, T V₁ agree with them except in प्रत्येक्षन्

38 **a** Bh क्रुद्धस्य करिण — **c** and **d** Bh निर्भिद्य दन्तमुसले वारोह जिघृक्षया, T—दन्तमुसलानारोह—, the corruption from T to Bh may be noted

39 **a** Bh, G, T V₁ खड्गेनामूलतो— **b** So Bh, G, T V₁, others दन्तिनो रदनद्वयम् **c** प्रपतिष्णो प्रविष्टोऽपि Bh, G T, V₁

41 **a** G, Bh तुरगी **d** Bh प्रासपात, others प्रामघात

42 T, V₁ put it after 43 (तुरगमादिन) **c** T V₁ हस्तोद्धृत—
d Bh—निवाभवत्, V& 2 भुवि जीवन्नि—

तुरगनादिन शन्त्रहृतप्राण गत भुवि ।
 अवद्वोजपि महाबाजी न नाश्रुनयनोज्ज्वलत् ॥ ४३ ॥
 मल्लेन शितचारेण मित्रोजपि रिपुणाश्वन ।
 नामूच्छन्तु कोपतो हन्तुमियेष निपतन्नपि ॥ ४४ ॥
 मिय प्राणहृतो वाजिच्युतो भूमिगतो ह्य ।
 शन्त्या युयुधतु कौचित् केशाकेशि मुजामुजि ॥ ४५ ॥
 रयिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढामना ।
 कृतकामुकमवाना मप्राणा इव रेजिरे ॥ ४६ ॥
 न रयी रयिन भूय प्राहरच्छन्त्रमूर्च्छितम् ।
 प्रत्याश्वनन्तमन्विच्छन्ननिष्ठद् युधि लोभन ॥ ४७ ॥
 अन्योन्य रयिनौ कौचिद्धृतप्राणौ दिव गतौ ।
 एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
 मियोर्ज्वंचन्द्रनिर्लूनमूर्धनौ रयिनौ ह्य ।
 स्त्रेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकवन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥
 रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छले
 कथ कथचिन्ननूतुर्धृतायुधा ।
 नदन्तु तूर्येषु परेतयोपिता
 गणेषु गायन्तु कवन्धराजय ॥ ५० ॥

- 43 Sloka omitted by Bh. c and d G T अन्त्राद्योजपि महाबाजी
 नाश्रुनयनोज्ज्वलत्, Vi अन्त्राद्यापि
- 44 a T, Vi खड्गेन शित— d T, Vi—इयेष च पतन्नपि
- 45 a and b: T. मिय प्रहारतो वाजिच्युतो भूमिगतो ह्य, rest as
 ours, Vi. agrees with ours, Va 2 मिय प्रमाहृतो वाजिच्युतो

- 46 c So Bh., G, T, Vi, others सन— d Va 2, T Vi
 —इव मेनिरे.
- 47 c and d: Bh., G प्रत्याश्वमन्तमन्विच्छन्नायमद्युधलोमत, T Vi
 प्रत्याश्वमन्त मन्त्रेन नामम्—, S प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नानिष्ठद्युधि
 लामन.
- 48 b S गतप्राणौ, Bh. कौचित् हृतप्राणौ
- 49 b T, Vi रुयितौ ह्य c T, Vi अवरैर्भुवि नृत्यन्तौ

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो
 रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेप्वलम् ।
 अरुणनयन कोचाद् भीमभ्रमद्भृकुटीमुख
 सपदि ककुभाभीशानभ्यागमत् स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ सुरासुरसैन्यसंग्रामवर्णनं
 नाम षोडशः सर्गः ॥

51 c Bh G —भृकुटी—, V₁—कोपासीनभ्रमद्भृकुटीमुख, T—कोपा-
 सीनभ्रमद् भृकुटीमुख

Colophon Bh इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ
 ईश्वरसैन्यसंग्रामो नाम षोडशः सर्गः, V₁ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये
 कवीन्द्रभीकालिदासकृतौ इन्द्रप्रबल नाम षोडशः सर्गः, so T and G while
 S has सुरासुरसैन्यसंग्रामवर्णनं नाम

दृष्टाभ्युपनिषत् देवगतिं पुरातनात्
 सयागर्चिश्चतुर्धनं धनप्रदायकम् ।
 पादं मदनं मिमंश्च वचुर्भागाधीना
 वाणात्थकार्त्तनादिगामवरणभेदम् ॥ १ ॥
 देवद्विषां पारिवृद्धां त्रिविधं विहाय
 वाणावर्गीभिरभिन्नं कुणिनां वचयं ।
 दौर्गत्यैव प्रवरवारिधरां गरिष्ठान्
 अभ्यर्त्तनीभिर्धनं गाढमनारताभिः ॥ २ ॥
 ब्रह्मद्विषन्प्रभृतिदिक्कर्त्तृन्चागृह्णा
 वाणां शिनां दन्तनायकवाणेष्वनात् ।
 त्त्रिंशत्तां निवहा द्रव्यं ताम्रपूजान्
 तत्रोर्चिर्वाचिर्द्वयं कण्ठां रणान्ते ॥ ३ ॥
 तान् प्रज्वलन्कम्पितैर्विषमैः सरारि
 नामार्चिभुजैर्चिर्वादिगामान्तरा ॥ ४ ॥

- 1 अ० ११—न च गतिं परमात् १११ तत्र धन्ययोगेन
2 ६१६३१ वाणावगतिरमरात् १११११ वरा ६१११ अन्तर्गती
3 मिरथ माद्वान्तरात् १६३१ अङ्ग परानिश्च माद्वान्तरात्
4 १११ वाणा मिरथ अमरावकावगतिम्
5 ११६३१ १११

तं धनं गन्धपद्मैः समारमुषाभिः
नाभाभिः चित्रिर्वाद्यमन्त्रान्तरैः ।
पाल्वादान्तरैः चैव हस्तैश्च
चित्रैश्च सा वि सूर्याय नमः शरीरैः ॥

(1) अथवा with it is not in अन्तरात्मा—, T. 11
It never says

नै धन्वन्त्यम्बुनीविभिने मुरारि
त्यमार्जुनै रिष्टिर्नास्मत्तन्नान्तरा^३ ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाहश्
 चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरीरैः ॥ ८ ॥
 दैत्येश्वरो ज्वलितरोपविशेषभीम
 सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
 ते प्रापुरुद्धटभुजगमभीमभाव
 वाढ बबन्धुरपि तास्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ९ ॥
 ते नागपाशविशिखैरसुरेण वद्धा
 श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
 दिङ्नायका बलरिपुपमुखा स्मरारि-
 सूनो समीपमगमन् विपदन्तरेतो ॥ १० ॥
 दृष्टिपपातवशतोऽपि पुरारिमूनोस्
 ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
 इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवा
 मेवा व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषो ॥ ११ ॥
 उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुर्
 अह्नाय मारयिमवोचत चण्डबाहु ।
 वद्धा मया सुरपतिप्रमुखा प्रमत्त
 वालम्य घूर्जटिसुतस्य निरोक्षणेन ॥ १२ ॥

Rest as in Bh Confusion between ते and तै may be noted

- 5 a T ज्वलितरोपविशेषभीम d V1 गाढ बबन्धु—, Bh —त्रिदिवेन्द्र-
 मुख्यान्
 6 b S P 1, Vā 2 Bh G श्वासानिला—, T, V1 श्वासाकुला
 कुलमुखा विमुखा रणान्ता
 7 a F ग दृष्टिप्रपात ep III, 43a d So S, P 1, Vā 2, Bh,
 G T, V1 सेवा व्यधुश्च पुनरेत्य महा—
 8 a T, V1, G उद्दीप्तकोपदहनोऽथ—, Bh उद्दीप्तकोपदहनोऽथ-
 सुरेन्द्रशत्रु—

मुक्ता बभूवुर्वनु तदिमान् विहाय
 कतन्मिन्नु मनरभूनिपनूपहारम् ।
 तत्पन्दन सपदि बाहय शम्भुन
 द्रष्टान्मि दपिलनुजावलमाह्वय ॥ ९ ॥
 तत्पन्दन सपदि नार्थिमप्रभु
 प्रक्षुब्धवारिवन्दीरगर्भोत्थाप ।
 चण्डवचाल दलिताविलज्जमुन्य-
 नानान्मिन्मोगितजङ्घुत्रिलुप्तचक्र ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा स्य प्रलयवातचलद्भिर्गोन्द्र-
 कल्प दलद्वलविगत्रविशेषगैद्रम् ।
 जम्भागत मुग्गर्षो मुग्गजनैव
 क्षौभ जगान पन्म मयवेपनान् ॥ ११ ॥
 प्रक्षुब्धनाणमवलोक्य दिगोन्ननैव
 शमो मृत कलहकेलिकुतूहलैकम् ।
 उद्गमदौ कलितकानुकदण्डचण्ड
 प्रोवाच वाचमुपगन्ध म कार्त्तिकेयम् ॥ १२ ॥
 रे शमुतापनशिर्नो वत मुञ्च मुञ्च
 दोर्दपेनत्र विग्म त्रिदिवेन्द्रकायात् ।

१ b T, VL, Bh, G कतन्मिह ममर— d So Bh. others
दपितनुजावल—

१० b T, VL प्रारब्धवारिवर— c T VL चण्ड व— d So Bh.
G, —शाणितमुष डुविलुप्तवै T VL —शाणितविष डुविलुप्तवै,
S, P-1

११ b T, VL—दलद्वलविराम—

१२ a T, VL प्रक्षुब्धमान—, Bh. with—ण— b So S P 1, Vā-2,
Bh, G ममरकेलि—T, VL

१३ a Cp XV, 42 मङ्गेन वा मयैतपम्बिन गिणु with note on bhargu
(+ garbha—), T, VL रे शमुतापनवशिर्ना— b T VL
दोर्दपेनत्र विग्म त्रिदिवेन्द्रकायात्, Bh दोर्दपेनत्र विग्म त्रिदिवेन्द्रकायात्

शस्त्रै किमत्र भवतोऽनुचितैरसारैर्
 बालाब्जकोमलभुजाकलमभारभूतं ॥ १३ ॥
 एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्यो
 किं यासि कालविषय विषमै शरैर्मै ।
 सन्नामतोऽपमर जीव पितुर्जनन्या
 पूर्णं प्रविश्य वरमङ्घ्रतल विधेहि ॥ १४ ॥
 सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
 जम्भद्विपोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमागु ।
 एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
 पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
 इत्य निराम्य वचन युधि तारकस्य
 कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्ष ।
 बोधात् त्रिलोचनमुतो धनुरीक्षमाण
 प्रोवाच वाचमुचिता परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
 दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
 तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
 द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबल वरिष्ठ
 शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

c and d T Vi read

शस्त्रं किमत्र भवतोऽनुचिदैश्वर्यै
 बालाब्जकोमलभुजाकलमभारभूतं ॥

Bh G agree with ours in c but read in d

बालत्वकामलभुजाकलमभारभूतं ॥

- 14 a T Vi एकस्त्वमेकतनयाऽसि c T तन आमतोऽपमर जीव—
 d So T, Vi Bh others तूर्णं प्रविश्य—
 15 c So S Va २ Bh ॥ दुर्विगाह्ये, T Vi दुर्विगाहे
 16 b Bh कम्प्राधरो c S, P 1 क्षोभान् वि— d So S, P 1
 Va २ Bh G T, Vi परिमृज्य

इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्र
 दैत्य- क्रुवौष्ठमग्रर किल निर्विमुञ्च्य ।
 युदार्यमुद्भूटमुजावलदपितोऽग्नि
 वाणान् सहेन्व मम शातितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥
 दुष्प्रेक्षणीयमग्निमिधनुराततज्यम्
 सद्यो विनाय विपमान् विमिश्रान् न्यवत्त ।
 स क्रोधमौनमजनेन्द्रनिभ स्वचाप
 चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरं कुमारे ॥ १९ ॥
 कर्णान्तिमेत्य दितिर्जेन विकृष्यमाण
 कौदण्डदण्डमभित सुपुत्रे शरीषान् ।
 व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहं
 सान्द्रैरशेषककुमा पलितकरिण्यून् ॥ २० ॥
 बाणं सुरारिघनुष प्रमूर्तेरनन्तैर्
 निर्घोषमोपितमटैर्मदशुजालं ।

18. b S, P 1 निर्विनिष्ट c T, VL—उद्भूटमुजारलि— d T,
 VL—शाणितगस्तपृष्ठान्

19. a So Bh, G, others दुष्प्रेक्षणीय—, cp note on III, 42, 48,
 71. b Bh.—विमिश्रान् विपमान् न्यवत्त d So S, Vā 2, VL,
 T. have - चण्डप्रव यशानि जैत्रशरं कुमार, Bh, G चण्ड
 प्रपञ्चयति जैत्रशरं कुमारे

20. b So Bh, G, T, VL, S, P 1 कादण्डमेतदभित c and d
 So S, P 1, Bh. reads

व्यामाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहं
 सान्द्रैरशेषककुमा पलितकरिण्यून् ॥

So is G except in व्यामाङ्गणे, T, VL however have

व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहानान् ।
 अत्रैरशेषककुमा पतिवन् करिण्यून् ॥

21. b So Bh., G, T, VL, S, Vā 2—मोपितमटो लभ— c So
 Bh, G, —सुरेश्वरमैत्र्य ईशमून् Vā 2, S, T, Vi—सुरेश्वरमैत्र्य
 काजो. d T, VL छात्राकृति स विपय न जगाम दृष्टे..

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकैः स
 छद्मं कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टे ॥ २१ ॥
 देवेन मन्मथारिपोस्तनयेन गाढम्
 आकर्णकृष्टमभितो घनुराततज्यम् ।
 बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजेत्रान्
 तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारे ॥ २२ ॥
 रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
 सद्यस्तरा निखिलस्त्रेचरस्त्रेदहेतौ ।
 देवप्रभो प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनु
 प्रद्योतनं मुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥
 तत्रायं दुःसहतरं समरे तरस्वी
 धामाधिकं दधति धीरतरे कुमारः ।
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
 भायाप्रपञ्चचतुरो रचयाचकार ॥ २४ ॥
 अह्नाय कोपकलुषो विकटविहस्य
 व्यर्षां समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारः ।
 जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितसहेल
 वायव्यमस्त्रमसुरो घनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

- 22 c G बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजेत्रैः, Bh बाणानसूत
 निशितान् युधि यान् विजेत्रान् d T, V₁ तैः सायका विभिदिरे सहसा
 सुरारे
 23 Sloka omitted by Bh b T, V₁ निखिलस्त्रेचरस्त्रेदहेतौ c P 1
 देवप्रभा प्रभुरिव (standing for) देवप्रभो प्रभुरिव which is found
 in T V₁
 24 a Bh, G T V₁ —तर तरसा तरस्वी b T, V₁ धामादयावधि
 कधीरतर कुमारः
 25 b Bh व्यर्थं समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारः, T, V₁, S व्यर्षां समर्थं
 वरशस्त्रयुधं कुमारः c T, V₁, Bh, G जिष्णौ जयद्विजय—

सधानमानसममस्य युगान्तकाल-
 भूमभ्रम परपभीषणघोरघोष ।
 उद्धूतधूलिपटलै पिहिताम्बराश
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यमरत् समीर ॥ २६ ॥
 कुन्दोज्ज्वलानि सक्लातपवारणानि
 घृतानि तेन मरता मुरमैनिकानाम् ।
 उड्डीयमानबलहसकुलोपमानि
 मेघाभधूलिमिलिते नममि प्रसव् ॥ २७ ॥
 विध्वस्य तेन सुरमैन्यमहापताका
 नीता नभस्तलमल नवमल्लिखामा ।

26 So S, V & 2 except—भूतभ्रम in b Bh

सधानमानसममस्य युगान्तका—
 भूमभ्रम परपभीषणघोरघोष ।
 उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराश
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यमरत् समीर ॥

So G excepting व्यमरत् समीर, T agrees with ours in
 ■ and b but has for c and d

उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराश
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यमरत् समीर ॥

Vi however differs from all in b and ■

भूतभ्रम परपभीषणघोरघोष
 उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराश ।

27 d So S, P 1, Va 2, T, Vi मग्नमधूलिमग्नि
 Bh for c and d

उड्डीयमानवरहसकुलोपमानि
 मेघाभधूलिमिलिते नममि प्रसव् ।

■ agrees with Bh in c but in d it goes with T, Vi

28 b S, P 1, Va 2 नमम्यन्— d Bh व्यातेतिरे दिविचरीचिरविभ्र
 मेण, G, T, Vi—दिविचरी चिर—

स्वर्गपगाजलमहौघसहस्रलीला
 व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरवैतवेने ॥ २८ ॥
 धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजाना
 सद्य शतानि विधुराणि दलत्कुधानि ।
 पेतु क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुला वहन्ति ॥ २९ ॥
 भ्रष्टा खरेण मरुता रघराजयोऽपि
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरगमध्ये ।
 विश्वस्तसारथिकुलप्रवरा समन्ताद्
 व्यावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥
 हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरगबाहा
 वातेन तेन विधुता सुरसैन्यमध्ये ।
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुर्द्व्या
 स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
 तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
 सस्तायुधा सुविधुरा पश्य रसन्त ।

29 b T V₁ सुदं धूतानि विधुराणि—, Bh सद्य शतानि विधुराणि
 दलत्कुधानि

30 T—V₁ reverse the order of 29 30 a T, भ्रष्टा खरेण—
 b So T V₁ others—गमाश्च c Bh d विभ्वस्तसारथिरप्रवरा
 समन्तात्, T V₁ विश्वस्तसारथिवरप्रवरा समन्तात् d T, V₁
 व्यावृत्तिमापुरवनी सुर—

31 a and b Bh—सुरसैन्यतुरगवारा दैत्येन तेन विधुता विधुरा रणान्ते,
 G—सुरसैन्यतुरगवारा वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते, with G
 agree T V₁
 c and d Bh

शस्त्राभिघातमपिता परिपेतुर्द्व्या

स्वीयेषु वारणवरेषु पतत्सु सत्सु ॥

32 c and d So G with which agrees Bh except in निपेतु
 T, V₁

वात्याविघ्नतदलवद् भ्रममेत्य दूर
निष्पेतुरम्यरतलाद् वसुधातले ते ॥ ३२ ॥
इत्य विलोक्य मुग्धमन्यमशेषमेव
दैत्येऽन्वेषे विधुरीकृतमन्त्रयोगात् ।
स्वलोकनाथकमलाकुशलैकहेतुर्
दिव्य प्रभावमतनोदननु म देव ॥ ३३ ॥
तेनोद्गत सकलमेव सुरेन्द्रमन्य
स्वाम्य्य प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
दृष्टानृजदहनदैवममन्त्रमिद्धम्
उद्दीप्तकोपदहन सहसा सुरारि ॥ ३४ ॥
वर्षांतिकालजलदद्युतयो नभोज्ज्ते
गाढान्धकारितदिशो घनधूममघा ।
नद्य प्रमनुरमितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिल द्युपदा हरन्त ॥ ३५ ॥

वायोद्विघ्नतदलवद् भ्रममेत्य दूर
निष्पेतुरम्यरतलाद् वसुधातलेऽपि ।

S, Vā 2 वात्याविघ्नतदलवद्.... तलेऽस्मिन् ॥

33 a S, P 1, Vā 2—सैन्यमघो अशेष c Bh, G स्वलोकनाथकमला-
कुशलैकहेतु, T, V1—कमलाकुशलैकहेतु d Bh, G, T, V1—मत-
नोदननु स देव

34 a So Bh, G, P-1, Vā 2 तेनोत्थित—, 8 तेनोत्थित, T, V1
तेनान्वित 6 So Bh, G, T, V1, othersा द्युपि प्र— d T, V1
उन्मेषप्रकोपदहन .

35 a and b Bh, G, T, V1

तत्कालजातजलदद्युतया नभोज्ज्ते
वनान्धकारितदिशा ।

c and d So S, P 1, Vā 2, 8a Bh, G, T, V1, 8, Vā 2

॥ हि तनपन्त majority धारा

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभिर्
 लिप्त नभस्तलमल घनवृन्दसान्द्रै ।
 धूमैर्विलोक्य मुदिता खलु राजहसा
 गन्तु सर सपदि मानसमीपुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
 जज्वाल वह्निरतुल सुरसैनिकेषु
 कल्पान्तकालदहनप्रतिम समन्तात् ।
 आशामुखान्यपिदधन् निखिलानि कीला-
 जालैरल कपिलयन् सकल नभोज्ज्वि ॥ ३७ ॥
 उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभि ।
 कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसर्पैर्
 व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
 गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण
 दीप्तेन तेन दहनेन सुदु सहेन ।
 ददह्यमानमखिल सुरराजसैन्यम्
 व्यव्याकुल शिवमुतस्य समीपमायात् ॥ ३९ ॥
 इत्यग्निना घनतरेण तदाभिभूत
 तद्देवसैन्यमखिल विकल विलोक्य ।
 सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकशश्रुसूनुर्
 बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

- 36 a Bh, T V₁ दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभिः, G —वालमिलनै-
 मलिनैस्तमोभिः c T V₁ —विलोक्य पिहिता खलु—
 37 c and d So S P 1, Va 2, so Bh and G except कपिलयन्
 39 a Bh, G तद्भीतिना वियति विद्रुतखेचरेण, T, V₁ तत्प्रान्तनो वियति
 चाद्भुतसचरेण b T, V₁ दीर्घेन तेन— c Bh, G, T, V₁
 —मानमनिश सुर— d G, T, V₁ —समीपमायात्, S, Vā ॥
 समीपमाय
 40 a Bh G, T, V₁ घनतरेण ततोऽभिभूत

घोरान्वकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
 कालानलप्रवलधूमनिमो ननोज्जे ।
 गजार्खर्विषट्पन्नवनोपरागा
 शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्ज्वलाम् ॥ ४१ ॥
 विद्युल्लता विपनि वारिदबृन्दमये
 गम्भीरभीषणरवे कपिनोकृतागा ।
 घोरा युगान्तचलितस्य भयकरस्य
 कालस्य लोलरमनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनी विररवे विनकम्भिकामिर्
 उत्तालकालरजनीव रदावलीभि ।
 व्योम्न्युच्चकैरविरम्बपरिदीपिताया
 दृष्टिच्छदा विपमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥
 व्योम्न्यल्लं पिदवता ककुमा मुल्लानि
 गजार्खैरविरत्नैर्मृदना मनानि ।

41. c T. गजार्खैर्विषट्पन्नवनोपरागा
 42. a and b. Bh.—वारिदबृन्दवर्गानीरमीय—, T, VI.—वारिदबृन्दवर्ग
 गनीरमीयगरवे कपिनोकृतागा, G.—वारिदबृन्दवर्ग गनीरमीयगरवे
 कपिनोकृतागा. c and d Bh., G., T, VI. as ours, S, P-1,
 Vā-2—चलितस्य भयकरस्य—
 43. a So Bh., G., T., VI., others विनकम्भिकामिः. b Bh.,
 G., T., VI.—जम्बदाव— c Bh., G., T., VI. व्योम्न्युच्च-
 कैरविरत्नैरविरत्नैरविरत्नैः d So P-1, Vā 2, S (ब) दृष्टिच्छदा
 विपमघोषविभीषणा च, Bh., G दृष्टिच्छदा विपमघोषविभीषणेव;
 T, VI दृष्टिच्छदा विपमघोषविभीषणेव, Vā 2 विपमघोषविभीषणा च
 44. b T., VI. गजार्खैरविरत्नैः— After this sloka VI., T, G, Bh.
 have:

बर्गिन्याविषणरा. गहवा स्तेन (T., VI. बर्गिना—)
 घनतन्त्रे निवकुले इव मुप्रच्छे । (T., VI.—कुलेषुमुप्रच्छे)
 मेघान्यकारणतन्त्रिणिहो नमोज्जे
 नद्य प्रवेक्षुर्मित प्रनदा इवाइया ॥ (T., VI.—प्रवेक्षुर्मित)

G. agrees with T, VI. in d; rest as Bh

बभ्मोभूतामनितरामनणीयसीभिर्
 धारावलीभिरभितो बवृषे समूहं ॥ ४४ ॥
 घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्वराणां
 गम्भीरगजंनखैर्व्यथितासुराणाम् ।
 वृष्ट्या तथा जलमुचा वरुणास्त्रजानां
 विस्वोदरभरिरपि प्रणशाम बह्वि ॥ ४५ ॥
 दैत्योऽपि रोपकल्पो निशितं क्षुरप्रैर्
 आकर्णंष्टघनुरूपतितं स भीमैः ।
 तद्भूतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
 गाढ जघान मकरध्वजमभ्रसूनुम् ॥ ४६ ॥
 देवोऽपि दैत्यविनिक्षप्रकर सचाप
 वाणैश्चकर्त कणसो रणकेलिकार ।
 प्रोगीव योगविनिपक्वमना यमाद्यैः
 सासारिक विषयसधममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥
 भ्रूमङ्गभीषणमुखोऽमुरचक्रवर्ती
 उदीप्तकोपदहनोऽयं रथ विहाय ।
 शीघ्रत्वरालकखालकरो दधानश्च
 क्षमाभ्यधावदभितन्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

45 So S, P 1, Va-2, Bh.

आप्लाविताहवमुचा पिहिताम्वराणां
 गम्भीरगजनिपनद्विषुरामुत्तणाम् ।
 वृष्ट्या तथा जलमुचा वरुणास्त्रजानां
 विस्वोदरभरिरपि प्रणशाम बह्वि ॥

So G except in—गजनिपनद्—, T, Vi have आप्लावितो बह्वमवाप्रपिहिताम्वराणां, rest as G

46 a Bh—कापकल्पा नि— c Bh—सुरेन्द्रसैन्यं, so T, Vi, G

47 a Bh—दैत्यविनिक्षप्रकर— b So Bh G, T, Vi, others—केलिकारी c So G, Bh, T Vi, P 1, Va-2, S, G यागीव मागविधिपक्वमना यमाद्यैः d So Va-2, P 1, S, Bh., G—विषयसधममोघवीर्यं, T Vi—विषयसधममोघवीर्यं .

48 c and d So Bh, H, Va-2, P 1, ||—चराभ्रुन्दस्त प्रत्य—

बन्ध्यापनन्मममुराधिपमोगपुत्रो
 दुर्वारवाटुविभव मुरमैनिर्वन्तम् ।
 दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमा मुमोच
 शक्ति प्रमोदविक्रन्दध्वदनारविन्द ॥ ४९ ॥
 रुद्रोनिनान्वरदिगन्तरमभुजालं
 शक्ति पपात हृदि नम्य महामुरम्य ।
 हर्षाश्रुभि नह नम्रदिगीश्वरान्ता
 शोकोन्मथाप्यमलिलै नह दानवानाम् ॥ ५० ॥
 शक्त्या हतानुनमुरेज्वरनापनन्
 बन्ध्यापनवानहनिमिन्नमिवादिशृङ्गम् ।
 दृष्ट्वा प्रष्टुपुलकाङ्गिनचाम्देहा
 देवा प्रमोदमगमन्निदगनेन्द्रमुन्या ॥ ५१ ॥
 मनापनत् स दनुजादिपति परानु
 भवर्तवाननिपतच्छिबरीन्द्रकन्य ।
 तनादद्यात् पतिनिर्घरणी पणानिम्
 तदमूरिभारविघ्नुराभिरयो वज्रलीम् ॥ ५२ ॥
 स्वर्गापगानमिन्नमोरिणी ममलान्
 शोभ्यन्तु नमधुपानमिन्नेनाना ।

- 49 b T, V:—मैत्रिकंमै—
 50 c Bh., G, T, V: S—नह ममम्रदिगीश्वरान्ता d So Va 2, S, others गङ्गा—
 51 a Bh. शक्त्या हतानु—, T V: शक्त्याप नारममुरेज्वर—
 b So S, P 1, Va 2, Bh, T V: S—हन्—, cp II, 21
 प्रजानसतिर्गन्तव्य where some MSS have सत्— c Bh.
 दृष्ट्वा वष्ट—, so G, T, V:, others पुलकाङ्गिन— d T,
 V:—त्रिदिदे—
 52 b Bh., G—नेन्द्रमुन्य, S, Va 2 सवर्तवाननिपतच्छिबरीन्द्रकन्य—
 c Bh., V: वज्रादयन्
 53 Sloka omitted by Bh d So V:, G, S, Va 2, P 1—गङ्गा

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नमस्त
 शम्भो मुनस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रो ॥ ५३ ॥
 पुलकभरविभिन्नवारवाणा
 भुजविभव बहु तारकस्य शत्रो ।
 सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्या
 प्रमदमुखद्युतिसपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥
 इति विपमशरारे सूनुना जिष्णुनाजो
 त्रिभुवनखलशत्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।
 बलरिपुरस्य नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
 व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपाद ॥ ५५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो
 नाम सप्तदश सर्गः ॥

५४ a V₁—विभिन्नचारदेहा c V₁ ससुरवरगणा— d S प्रमदमुख
 च्छवि—

५५ b V& २ त्रिभुवनवर—, Bh, G पालिते दानवेन्द्रे, V₁ प्रेरिते—
 c Bh, G V₁ बलरिपुरसि नाकः—

Colophon P 1 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ
 तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदश सर्गः, V₁ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये
 महीन्द्रमुकुटमाणिक्यश्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश सर्गः, Bh
 इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश
 सर्गः, so G and S

VERSE-INDEX

अकिंचन सन् प्रभव न मपदाम् 5 77
 अजना दुर्वह बोदुम् 10 55
 अजपित्त प्रेम लभन्व पन्थु 7 28
 अगूढभङ्गावर्तितोद्गितज्ञया 5 62
 अद्वाद् ययावद्भुमुदीरितायी 7 5
 अङ्गुलीभिरिव केशमचयम् 8 63
 अच्छिन्नामलसताना 6 69
 अग्निमादिगुणोपेतम् 6 75
 अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृत्तज्ञान् 5 14
 अत आहर्तुमिच्छामि 6 28
 अत शृणुष्वार्वाहितेन वृत्तम् 11 12
 अतोऽज किञ्चिद् भवती बहुज्ञमाम् 5 40
 अनुष्ठाप्यानिष्ठद्रुपिनास्त 9 15
 अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या 11 4
 अत्रोपपन्न तदपी नियुज्य 12 56
 अय ते मुनय सर्वे 6 15
 अय तं परिदेवितासरं 4 25
 अय देवी धृति देवीन् 10 47
 अय प्रपदे त्रिदशैरसौ 12 1
 अय प्रणानिमुन्य नाकिनाम् 15 13
 अय मदनवधूरुपलवान्तम् 4 46
 अय मौह्यरायणा सती 4 1
 अय मौलिगतम्येन्दो 6 25
 अयवा सुनहयेषा 6 24
 अय विदुषगपास्तानिन्दुमौलि 7 94
 अय विश्वामने गौरी 6 1
 अय वज्रद्विस्त्रिदशैरसौ 13 7
 अय सर्वस्य घातारम् 2 3
 अय स ललितवोपिद्मूलना 2 64
 अय सा पुनरेव विह्वला 4 4
 अयाग्रहन्ते मूढुलीकृताङ्गुली 5 63

अयाङ्गिरममग्रन्थम् 6 63
 अयाङ्गुलीम्या हस्तिनालमात्रं 7 23
 अयाजिनापाटवर प्रगल्भवाक् 5 30
 अयादिनीन्द्रप्रमदा मनम्या 13 49
 अयानुन्पातिनिवेतनापिना 5 7
 अयान्योन्य विमुक्तान्त्र- 16 1
 अयानिनृष्ट मित्रिजामुन्य 13 23
 अयान्युरनन्तापानं 10 34
 अयोवनानन पितु प्रयुक्ता 1 21
 अयाह दवी शमिन्वण्मौलिन् 11 6
 अयाह दवा बल्लवंरिमुह्यन् 12 34
 अयाह वनीं विदिनो महेष्टवर 5 65
 अयनिवादिन्यमृतागुनी 11 15
 अयेन्द्रियसोनमयुग्मनत्र 3 69
 अयोरनित्यं पिरिगाय गौरी 3 65
 अयोहृदसादवतारं पादम् 3 11
 अयोधवीनामधिपस्य वृद्धौ 7 1
 अय प्रभूति भूतानाम् 6 56
 अय प्रभूयवतनाङ्ग तवास्मि वाम 5 86
 अय प्रस्थापितास्त्रेण 6 7
 अयस्तवोर्ध्वं पुरतोऽज पृष्ठ 14 21
 अयिष्ठिज स्फाटिकचौलमृङ्गं 11 30
 अय्यापितस्वीशनसापि नीतिम् 3 6
 अनतिश्रमपीयात् ते 10 6
 अनन्तरलप्रमदस्य यस्य 1 3
 अनन्यमात्र पतिमाप्नुहंति 3 63
 अनन्यशोभाभिभवेयमाहृति 5 44
 अनन्यताघाटातिद्वमुर्ध्वं 12 38
 अनर्घ्यमर्घ्येण तमदिनाय 1 59
 अनेकलोभैरनमस्किपाहम् 12 30
 अनेन धर्मं सविद्येयमय मे 5 38
 अनेन सवन्मवाप्य दिष्टया 7 65

- अन्तःप्रविश्यावसरेऽथ नत्र १३१
 अन्तश्चरसि मृतानाम् १०२१
 अन्येऽपि सनष्टा महाह्रवोत्सव- १४१३
 अन्योन्यं रयिनो कौचित् १६४८
 अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पन्नादया १४०
 अपमेघोदयं वयम् ६५४
 अपारेऽमृक्मरित्परे १६२५
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुलम् ५३३
 अपि त्वदावर्जितवारितभृतम् ५३४
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन ५३५
 अपीति पश्यन् परिणामदारणाम् १५२५
 अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये ८६
 अभिगौरि रतासक्तम् १०७
 अभितोऽम्मागताम् योद्धुम् १६२१
 अभिलापमुदीरितेन्द्रिय ४११
 अम्यर्धमाना विवृणै समग्रे १११
 अम्यापतन्तमसुराधिपमीक्षु १७४९
 अम्मुसताङ्गुलनक्षत्राभि १३३
 अम्रलिहं शृङ्गगतं समन्तत १५३५
 अमी च कथमादित्या २२४
 अमीषा सुरमघानाम् १०२२
 अमी हि धीर्धमव भवस्य ३१५
 अमुना ननु दादवर्धना ४२०
 अमुनेव कपायितस्तनी ४३४
 अमोघं शम्भवं वीजम् १०५६
 अयाचितारं न हि देवदेवम् १५३
 अयाधितोपस्थितमम्बु वैवलम् ५२२
 अयि जीवितनाथ जीवसी- (त्य) ४३
 अयि सप्रति देहि दशनम् ४२८
 अयुक्तरूपं विमतं परं वद ५६९
 अरण्यदीपान्तरालिदानालिता ५१५
 अरिष्टमाशङ्क्य विपान्दार्णम् १५२६
 अर्धाक्षितामत्वरमुत्थिताया ७६१
 अलं विवादेन यथाश्रुतस्त्वया ५२८
 अलकामतिवाहोव ३७
 अलवत्तक पादसरोरुहाय ९२७
 अलिपट्किरनेकशस्त्वया ४१५
 अवगम्य कथीकृतं वपु ४१३
 अवचितवलिपुष्पा वेदिसमार्पदता १६१
 अवधानपरे चकार सा ४२
 अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते ५६६
 अवृष्टिस्वरम्भमिवाम्बुवाहम् ३४८
 अवैमि ते मारमतं खलु त्वाम् ३१३
 अवैमि पूतमारमानम् ६५७
 अवैमि मौभाग्यमदेन वञ्चितम् ५४०
 अशेषलोकत्रयमातुरस्या ११२४
 अशेषविद्वत्प्रियदर्शनेन १११४
 अशोकनिर्भस्तिरतपमरागम् ३६३
 असपदस्तस्य वृषेण गच्छत ५८०
 असमृतं मण्डनमङ्गयष्टे १३१
 असमतं कस्तव मुक्तिपार्श्वम् ३५
 असहृद्दकारनिवर्तितं पुरा ५६४
 अस्मि त्वमेको जगतामधीश ९७
 असुरयुद्धविधौ विद्युधेद्वरे १२५९
 असूतं मद्यं कुसुमान्यशोक ३२०
 असूतं सा नागवधूपभोग्यम् १२०
 अस्तोतु स्तूयमानस्य ६८३
 अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा ११
 अस्मिन् सुराणां विजयाम्युपायं ३१०
 अहमेत्यं पतङ्गवत्सना ४२०
 अहेतुहासच्छुरिताननेन्दु ११४३
 अहो बहो देवगणा सुरेन्द्र- १२५४
 अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत् १२४८
 अहो यतानन्तपराक्रमणाम् १२३५
 अहो स्थिरं रोऽपि त्वेक्षितो युवा ५४७
 अह्नाय बोधनक्षत्रो विवद १७२५

आ

जानानपूर्वो ग्नेन नैविमै 14 49
 जागामदैतगदनकैलिकाऽक्षिणी 15 14
 आज्ञापय जातविनय पुनाम् 3 3
 जात्मानमात्मना वेत्ति 2 10
 जात्मानमालोक्य च मोक्षनाशन 7 22
 जाप्युतास्ती नन्दार- 6 5
 जामेत्तव मचरता यनानाम् 1 5
 जाद्वैकेन मुगन्धि त मुचम 9 76
 जाम्यैरुप्यतो नत्र 6 32
 जालोकनार्ग नहमा वजल्पा 7 57
 जालोचनान् श्रवणौ वित्त्य 7 94
 जावर्जितगन्धमौलि- 2 28
 जावर्जिता किञ्चिद्विज्ञ स्नानाम्याम् 3 54
 जाविर्मवद् बाल्नुपाचितानाम् 13 40
 जाविर्गद्भिन्तजाद्वा मगै 8 39
 जामनता वागगति वृषाङ्क 3 14
 जाम्भवाहुलनया 6 8
 जाममाद मुनानीन् 10 1

इ

इच्छाविभूत्योऽनुष्पमद्वि. 7 29
 इम न दैत्य प्राप्नोषी 2 55
 इतन्नाशेन प्रतिविम्बनाजम् 12 4
 इतलानी वातविवृतिचञ्चलं 14 46
 इति रमणामगजवाहिनी 14 25
 इति गिन्तिनुजाविलामलोला- 9 52
 इति चापि विषाय दीयताम् 4 37
 इति वाह न धर्मोचित 4 43
 इति चैनमुवाच दु विता 4 27
 इति तेभ्य म्नुनी श्रुत्वा 2 16
 इति देहविमुक्तये स्थिताम् 4 39
 इति द्विजानी प्रतिकूरवादिनि 5 74

इति ध्रुवेऽजामनुमानती मुताम् 5 5
 इति प्रवृत्त्याऽनलिनेत्या नदी 12 27
 इति प्रना चतसि मशवार्य 9 10
 इति प्रविश्यानिहिता द्विजन्मना 5 51
 इति बहुविध बाल्कीडाविचिन- 11 50
 इति विषमनाग म्नुना जिष्णु- 17 55
 इति व्याहृत्य विदुमान 2 62
 इति श्रुत्वा वत्रा वद् 10 15
 इति मुर्गिपुष्प म्नुने मुगानु 16 51
 इतीत्युत्पातर महामुने 15 43
 इतीन्ने मन्मथमर्शन 12 42
 इतो गमिष्याम्यवेति वादिनी 5 84
 इत्य निदम्य वचन यधि तागम्य 17 16
 इत्य महेयाद्विमुतामुताम् 11 30
 इत्य गे किमपि भूतमद्वयत्पम 4 45
 इत्य विधिज्ञेन पुरोहितेन 7 86
 इत्य विनायक म्नुनेत्यमशेषमव 17 31
 इत्य निमा जैनशकैलिवृत्तै 11 49
 इत्य मुनेन्द्र वदति स्मगणि 12 53
 इत्यमाराध्यमानाप्रपि 2 40
 इत्यग्निना पनतरेण नदामिभूतम् 17 40
 इत्यद्विभूतैकमव प्रभावात् 7 36
 इत्यन्यकागतिमुताम् दैत्य- 13 17
 इत्यग्नीममनुभूय शकर 8 28
 इत्याष्टारिष्टैरनुभोपवेगिनि 15 32
 इत्युक्तवल्गमवदत् त्रिपुर्गारिपुत्रम् 17 18
 इत्युन्नवान्मवार्थम् 6 64
 इत्युदीर्घ भगवान् स्वनात्मजम् 12 57
 इत्युदीर्घ मुनानीन् 10 26
 इत्योपधिप्रस्थविलामिनीनाम् 7 69
 इदमत्रोत्तर न्याय्यम् 6 87
 इय च तेऽप्या पुनता विजम्बना 5 70
 इय महन्प्रनृतीनविधिय 5 53
 इयैष मा कर्तुमवन्त्यन्यताम् 5 2

ई

ईमितायत्रियोदारम् 6 90
ईश्वरोऽपि दिवमात्ययोचितम् ॥ 50

उ

उच्चैरुच्चैश्च वास्तेन 2 47
उज्जागरस्य दहनस्य निरगलस्य 17 38
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानाम् 13 39
उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्र 16 33
उत्क्षिप्य करिभिर्द्वरम् 16 34
उत्क्षिप्याभिदिव नीता 16 38
उत्तरगतिं विनिश्चीर्य पल्लवम् 8 35
उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीडम् 9 51
उत्पाट्य मेक्षुङ्गाणि 2 43
उत्साहिता शक्तिधरस्य दर्शनात् 15 51
उद्घातं प्रणवो मासाम् 2 12
उद्घुष्टहैमध्वजदण्डसकुला 14 14
उद्दामदानद्विपधुन्वद्बहिर् 14 41
उद्दामदैत्यशविपतिहेतु 13 5
उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु 17 8
उद्द्योतिताम्बरदिगन्तरमसुजालै 17 50
उद्देजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान् 1 11
उन्नतावनतभागवत्तया 8 69
उन्नतेन स्थितिमता ॥ 30
उन्नतेषु दशिन प्रभा स्थिता 8 66
उन्मीलित तूलिकमय चित्रम् 1 32
उपपद्मिदं सर्वम् 6 66
उपमानमभूद् विलासिनाम् 4 6
उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिन 5 56
उपाददे तस्य सट्खरश्मि 7 41
उपेत्य ता रत्नबिरीटकोटि- 13 31
उभ एव क्षमे दोषम् 2 60

उमापि लोलालकमध्यशोभि 3 62
उमाकूपेण ते यूयम् 2 59
उमा बधूर्भवान् दाता 6 82
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्ध 7 24
उवाच चैनं परमार्थतो हरम् ॥ 75

ऊ

ऊर्मूलनक्षमार्गंराजिभि 8 87
ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदुष्टय 15 24

ऋ

ऋजुता नयत स्मरामि ते 4 23

ए

एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरिशगीर्षो 17 14
एकैव सत्यामपि पुनपङ्कनी 7 4
एकैव मूर्तिर्दिभिदे त्रिधासौ 7 44
एको नव दश पञ्च सप्ते (-ति) 11 46
एतदुद्भूतमितपीतमेन्द्रवम् 8 70
एतावता नन्वनुमेयशोभि 1 37
एतावदुक्त्वा तनयाम् ॥ 89
एते वयममी दारा 6 63
एतेषु कस्येदमपत्यमीशा 11 8
एव यदात्थ मगवन् 2 31
एव वाच्यं स कन्यार्थम् 6 31
एववादिनि देवर्षी ॥ 84
एवमालिनिगृहीतमाध्वगम् 8 5
एवमिन्द्रियसुखस्य वर्तनं 8 20
एष चाम्बुलि योगतारया 8 73
एष वृषाक्षिखरे वृतास्पद 8 35
एहि सर्वारिमना वले ॥ 88

क

कटुम्बं प्रालम्बयाम्बरस्थिता 15 41
 कटुत्पलीशोष्कपालमाला 9 49
 कटुत्प तस्यां स्तनवन्दुरस्य 1 43
 कशचिदानघ्रमाजीमुखेन सा 5 6
 कर्दमुद्बुद्धमहीनमूर्ध- 12 9
 कर्दिकृष्णान्तकालदान् 11 46
 कालनेषान्तरलब्धमार्गं 3 49
 कालकण्डू करिनिविनेतुन् 1 9
 कालपाल्या मूलानिचिन्- 9 22
 कर्मण मूर्ध्ने शतपथयोनिम् 7 46
 कर्मानि कामिन् सुरतापराध 3 8
 कालमाचालनुवाचमन्वने 14 49
 करेण करिणा वीरे 16 40
 कर्णान्तेरेय वितिज्ञेन विकृष्यमाणम् 17 20
 कार्ष्णिपतो रोम्प्रकपायकञ्जे 7 17
 कर्णेषु वी न पश्यामि 6 61
 कल्पवृक्षमिवरेषु सप्रति 8 68
 कल्पितान्योन्यमामर्थ्यं 6 76
 कर्णोल्लेखार्तगर्वा- 10 33
 कश्चिदभ्याते वीरे 16 19
 कटिस्थ स्यादने कामे 6 73
 कर्दम्बिनी विगच्छे त्रिभङ्गि- 17 43
 कर्मन्नु वागाविनर प्रतीक्ष्य 3 64
 कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलाम् 3 7
 कालत्रयेणाय तयो प्रवृत्ते 1 19
 कालदिनाना त्रिदशामुगणाम् 12 15
 कि चायमिदुर्वार 2 21
 कि वृष रे व्योमचरा महामुरा 15 40
 कि येन मूर्धनि व्यक्तम् 6 23
 किञ्चित् कञ्च मङ्गरकन्दर म 11 48
 किञ्चित्प्रकाशमिनिनोद्यतारं 3 47
 किञ्चित् द्युतिमात्मिणाम् 2 19

किमित्यपान्थानरथानि यौवने 11 42
 किञ्चिन्नर श्राम्यमि गौरि विद्यते 5 30
 किरीटकाटिच्युतशङ्खात् 12 29
 किरीटप्रज्ञाज्जगिभिनन स्य 11 16
 कुतूहलद द्रष्टुमुपागताभि 13 28
 कुन्ताश्चकाधिर चण्डम 16 16
 कुन्दोरुज्ज्वलानि मकलतपवारणानि 17 27
 कुङ्कुमा दिशन्मुष्णगन्धौ 3 25
 कुङ्कुम्य मन भत्यम् 2 22
 कुञ्जे प्रमूति प्रथमस्य वेश्म 5 41
 कुमुदामुपपत्ति दुर्लभ 4 40
 कुमुदाम्बरण महायताम् 4 35
 कृतवानि विप्रिय न मे 4 7
 कृतानिपेका ह्यनजातवदनम् 5 16
 कृतानुरेतमा रेत 10 53
 कृतानुरेतमो रेत-(स्या-) 10 37
 केचिद् वीरे प्रणादञ्च 16 18
 केनाम्यस्या पदकाजक्षिणा ते 3 4
 केवल प्रियतमादयानुना 8 84
 केतवन शयिते कुतूहलत् 8 3
 कोलाहलेनोच्छलता विवोक्तानाम् 14 16
 क्रमान् महेन्द्रप्रमुखा प्रणेम् 9 35
 क्रमेण चान्यपि विभोक्तेन 12 33
 क्रियता कथमन्तरमङ्गलम् 4 22
 क्रुद्धस्य दन्तिन पति 16 38
 क्रोध प्रभो महर सहरेति 3 72
 क्रोधादभ्यापतद्दन्ति- 16 29
 क्लम ययो कन्दुकजीलयापि मा 5 19
 क्लिष्टकेशमन्त्रिलुप्तचन्दनम् 11 83
 क्लृप्तापचारा चतुरन्वेदीम् 7 88
 क्वचित् स्पलङ्गि क्वचिदम्बलङ्गि 11 42
 क्व नु ते हृदयगम सप्ता 4 24
 क्व नु मा त्वदधीनवीचिताम् 4 6
 क्षितौ निरम्न प्रतिकूलयायुना 15 27

क्षीरोदवेगेव मफेत्पुञ्ज्वा 7 26
क्षुण्ण रत्नैर्वाजिभिराहतं खुरै 14 19

ख

ख प्रसुप्तमिव सन्निधौ रत्नौ 8 43
खड्गनिर्लूनमूर्धन 16 26
खड्गा रुधिरमलिप्ता 16 7
खड्गा शोणितसदिग्धा 16 15
खड्गेन मूलतो हत्वा 16 39
खड्गैर्ध्वजलधारा 16 35
खात खुरै रघ्यतुङ्गपुङ्गवै 14 20
खे खेलगामी तमुवाह वाह 7 49

ख

गगनादवतीर्णा सा 6 49
गङ्गा तद् गच्छ मा क्षणी 10 24
गङ्गातरङ्गप्रतिध्विष्यति स्तै 12 11
गङ्गावारिणि वरुणाण- 10 35
गङ्गास्रोत परिक्षिप्तम् 6 38
गणा भवेत्प्रसवावतसा 1 56
गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे 12 32
गत एव न ते निवर्तते 4 30
गताश्रयै रिविरानिभूताम् 13 38
गम्भीरभरोध्वनितैर्भयकरै 14 27
गम्भीरलाङ्घ्रध्वनिमिश्रमुच्चै 11 38
गर्भस्वभावेन तदपोघमेक्षत् 11 13
गाढ वपूषि निर्भिद्य 16 9
गाढाद् भयाद् विपति विद्रुत 17 39
गामघास्यत् कथं नाम 6 68
गिरीशगौरीतनयेन सार्धम् 13 9
गीतान्तरेण श्रमवतिरिञ्चै 3 38
गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्वनीज्या 1 52

गुरुममोरसमोरितभूधरा 14 50
गुरोर्निर्योगाच्च नगेन्द्रकन्या 3 17
गृहाऽगुरौ पञ्चदिनजातमात्रक 15 34
गृहीता पाणिभिर्वीरै 16 14
गृह्णन् विपाणे हरवाहनस्य 11 44
गोष्ठार मुरमैन्यानाम् 2 52

घ

घण्टारवं रोद्धतरिर्निरन्तरं 14 47
घनप्रमोदाद्युपरिप्लुताक्षै 13 19
घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलै 14 36
घूर्णमाननयन स्थलत्कचम् ॥ 80
घोरान्धकारनिकरप्रतिमो 17 41
घोरान्धकारपटलै पिहिताम्बरगणा 17 45

च

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो 5 68
चन्द्र यता पद्मगुणान् भुङ्क्ते 1 44
चन्द्रचूटामणिदेव 10 48
चन्द्रपादजनितप्रवृत्तय 8 67
चमूपति मग्मचमर्देनात्मजम् 15 2
चमूरत्र प्राप दिव्यन्तदन्तिकाद् 15 10
चलच्छिवाग्रो विकटाङ्गभङ्ग 9 48
चारुपराकर्णमाहृष्टै 16 13
चुम्बनादलकचूर्णरूपितम् 8 19
चुम्बनेष्वपरदानवभ्रितम् 8 8
चूताट्कुरास्वादकपायकण्ठ 3 32

ज

जगज्जधुपि चण्डाक्षौ 10 42
जगत्त्रयीनन्दन एष वीर 11 10
जगद्योनिरयोनिस्त्रयम् 2 9

बहुन प्रेष्यमावेत 6 58
 बज्रल वतिगुच्छे सु 17 37
 बन्नद्विप्रन्ननिदिकत्तिवान् 17 3
 बमाया एव चाम्मायन् 2 49
 बरीन्द्रशब्दं मनरेमरेज- 13 2
 बतपेदनमागानिन् 10 31
 बालान्प्रेषितवृष्टिग्या 7 60
 बित्तिह्नया ताता 6 39
 बानप्रदीपेन मनोजहेना- 12 44
 बालानिनुवैवागी 16 11
 बालाद्विज्ञानमरैरनन्तम् 15 20
 बालाद्विज्ञानमरैरनि प्रमानरै 15 22
 बालानिमिश्रवाचैतन् 2 38

त

तत कुनार वनवाप्रिमायन् 12 25
 तत कुनार म मुदा निदाने 11 40
 तत द्या विष्णुगिनागच्छद 13 5
 तत पगमिपुस्त्या 6 35
 तत शरवणे मार्चन् 10 58
 तत न कलाहिहंमदण 12 6
 तत मुग नक्तिवग्न्य तस्य 13 22
 तत स्वमेवावमरे मुगशान् 9 23
 ततो गौ शूलनूत पूगेर् 7 40
 ततो गिरिगन्ध गिरि विगने 12 43
 ततो मुद्राविज्ञे कमायै 3 59
 ततो मन्थानिलाङ्ग- 2 20
 ततो महेन्द्रस्य चराचरसूत्रग 15 47
 ततो ज्वरीर्याप्युतदमहम् 7 70
 ततो ज्वरेषाद् विरुट विह्वय स- 15 44
 ततो ब्रजवन्दननामयेम् 13 33
 तत्कालनूपसो दिव्या 6 47
 तत्कालनूपसो 2 39

तच्च विरगितवहिरं 8 79
 तत्प्रभातं विप्रन्न 6 33
 तव कन्दविरगित- 8 29
 तव निश्चिन्त दन्दन 2 63
 तव महेन्द्र घान 10 36
 तव वनामनमीनन 6 53
 तव हनवदका- 9 82
 तवामिनकाय वनित्वनिन्दन् 1 58
 तनाथ दुन्दुवर मनः तन्वी 17 24
 तनयवग विटग्या- 7 72
 तन्वन्दन मरदिमरदिमरगु 17 10
 तयापि तावत् कस्मिन्चिद 6 62
 तयामिपु नक्तिगुर्निन्ति 5 21
 तयाविज गैवमुत्तिनायन् 12 22
 तयाविजगु- 9 1
 तया मनस दत्त मनोनवन 5 1
 तयति नरातिन मतीनान् 3 22
 तदङ्गसम्पत्तमवयव ज्ञाने 5 79
 तदनु ज्वलन मरपितन 4 36
 तदशाननकार्यं न 6 74
 तदा प्रनृत्तमदना पितुपुत्रे 5 55
 तदिच्छानो विमो खट्वा 2 51
 तदिद विमनामनलन् 4 32
 तदिद पगिग्न सोमने 4 44
 तदीयन्तोपदेश्य 2 30
 तदीयदात्रिग्या- 7 82
 तद् सच्छ निन्द्यं कु दवकार्यन् 3 18
 तद्गोवाम्नाङ्गमपत्तनी 7 31
 तद्गलिदन्तप्रमृष्टमिनिन् 13 41
 तद्गर्भनादमुच्छनो 6 13
 तद् ब्रूव वप्ता किन्ति 2 29
 तन्मात्र चाप्रमुषीन् 6 92
 तन्मूर्तमनुमन्तुमर्हति 8 48
 तप पगनर्जिविद्वदमत्या 3 71

तपस्विन स्याण्वनोक्तसस्ताम् 3 34
 त देशमारोपितपुष्पचापे 3 35
 त मातरो देवमनुजन्त्य 7 38
 त ययात्ममदृश वर वधू 8 16
 त लोकपाला पुरुहूतमुस्या 7 45
 त वीक्ष्य वपयुमती सरमाङ्ग 5 85
 त साधु माध्वित्यभित प्रशस्य 13 20
 तमङ्कमारोप्य क्षुमा हिमाद्रे 13 4
 तमन्वगञ्जन् प्रथमो विधाता 7 43
 तमन्वगच्छद् गिरिस्तुङ्गमोदरम् 14 6
 तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवा 7 71
 तमयमिष भारत्या 6 79
 तमवेक्ष्य हरोद सा भृशम् 4 26
 तमातिषेयी बहुमानपूर्वया 5 31
 तमाधु विघ्न तपसस्तपस्वी 3 72
 तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानाम् 11 20
 तमृद्धिमद्भुजनाधिपदै 7 52
 तमेकदृश्य नयने पिबन्त्य 7 64
 तया दुहिमा सुतरा भवित्री 1 24
 तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या 7 74
 तया व्याहृतमदेशा 6 2
 तयो ममापत्तिपु क्वातराणि 7 75
 तव प्रसादात् कुसुमापुषोर्नि 3 10
 तस्मान् प्रदेशाच्च कितानवन्तम् 7 12
 तस्मिन्नुपाया न सर्वे 2 48
 तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय 3 1
 तस्मिन् भूहर्त्रे पुरमुदरीणाम् 7 56
 तस्मिन् वने मयमिन्ना मनीनाम् 3 24
 तस्मिन् विप्रवृता काले 2 1
 तस्मिन् मयमिन्नामाद्ये ॥ 34
 तस्मै जयादी सगुदे पुरस्तात् 7 47
 तस्मै शशस प्रणिपत्य नन्दी 3 60
 तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजाम् 3 16
 तस्य जातु मय्यस्यलील 8 25

तस्या कर शैलगुह्यनीतम् 7 76
 तस्यावृत्ति कामपि वीक्ष्य दिव्याम् 9 5
 तस्यात्या शितिकष्ठस्य 2 61
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्यु 7 93
 तस्या प्रविष्टा नतनाभिरुद्रम् 1 38
 तस्या शलाकाञ्जननिमित्तेव 1 48
 तस्या स कण्ठे विहितस्तनाग्राम् ॥ 24
 तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्वम् 3 61
 तस्या सुजातोत्पलपनकान्त 7 20
 तस्योपकण्ठ धननीलकण्ठ 7 51
 तस्योपायनयोग्याति 2 37
 तानर्घ्यनिर्घमादाय 6 50
 तान् प्रवृत्तफल्गुर्लव्यपमै 17 4
 ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमल 10 59
 ता नारद कामचर वदाचित् 1 51
 ता पार्वतीत्याभिज्ञेन नाम्ना 1 ॥ ॥
 ता पुलोमतनयाल्लोचितै 8 27
 ता प्रणामादरस्रस्त- 6 91
 ता प्राञ्जुली तत्र निवश्य तन्वीम् 7 13
 ता रोध्रकल्मेज हृताङ्गर्तलाम् 7 9
 ता विलम्बितपनीयमेखलाम् 8 81
 ता वीक्ष्य सर्वावयवानवधाम् 3 57
 ता हस्तमाला शरदीव गङ्गाम् 1 30
 तामगीरवभेदेन 6 12
 तामचिताम्य कुन्देवनाम्य 7 27
 तामस्मदर्थे युष्माभि ॥ 29
 तामिमा तिमिरवृत्तिपीडिताम् 8 53
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि 7 63
 तावदरस्यापि कुबेरशैले- 7 30
 तासा च पदचात् वनवप्रभाणाम् 7 39
 तासा मुखैरामवगन्धर्भे 7 62
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च ॥ 71
 तिमृशित्वमवस्थाभि 2 6
 तीव्राभिपन्नप्रभवेण वृत्तिम् 3 74

तुलनादिन गन्ध- 16 43

तुरगो तुरगाष्टम् 16 41

तुराग्रभातीदिला वरुण 1 57

तेजसा तेन रोम 10 41

तेजोश्चानि यात्रापि 10 16

तेन भक्तिविद्योत्तरच्छदम् 8 59

ते नादनादविशिष्टैस्तुरेय बद्धा 17 6

तेनापरत्वम्- 2 41

तेनाह्वानिप्रदानेन्यादानयोपि 17 32

तेनोद्भूत सप्तमेव तुरेयैर्न्यम् 17 34

तेजनाकापनमिदमाम् 6 36

ते प्रज्ञानवर्त्मनो 6 4

तेषा मन्त्रगता साध्या 6 11

तेषामाविरमूद् ब्रह्मा 2 2

ते सप्तनि गिरिवेगम् 6 48

ते स्वर्गलोक चिरकालवृष्टम् 13 10

ते हिमाचलमामन्ध 6 94

तीं सा गिरिपत्नीमगृह्णी 8 100

ती वननी त्रि परिणीय वलिम् 7 80

ती मयिपु व्यञ्जितवृत्तिर्न्यम् 7 91

त्वयानु गर्व नरमूढ मा म्य मा 15 38

त्रिमासेषानु निगामु क मगम् 5 57

त्रैलोक्यलक्ष्मीहिदयैश्चन्द्रम् 12 50

त्वन्माविरनाम्नावम् 20

त्वरीपनेवावसरप्रतीक्ष 9 9

त्व दिव्यामयि विद्या 2 14

त्व नर्वनसां नव भीमवर्मा 9 16

त्वामामनन्ति प्रहृष्टिम् 2 13

त्वमेव तावन् परिचिन्तय स्वयम् 5 67

त्वमेव ह्य होता च 2 15

त्वया दत्तवरोद्गुर्मा 2 32

त्वया प्रियाप्रेमवत्तवदेन 9 8

त्वयि जुहति होतार 10 18

त्विरामबोधस्य पुरोर्ध्वनिष्ठम् 15 18

द

दक्षस्य दायेन दग्धी क्षयीव 9 17

ददौ रमान् पङ्कजसुतानि 3 37

दमानवा नम्रमुर्वकमवम् 11 29

दन्तीन्द्रदानप्रवारिवार्धिमि 14 43

दग्ने च परिमोक्षनिनी 8 11

दष्टतमरमन्त्रैररत्नानां 8 32

दष्टमुत्तमनरोष्टमम्बिना 8 18

दासोद्भूतासंयजनव्यय न नम् 15 4

दिक्चक्रवाग्लिलैर्मल्लैर्मन्त्रो 17 36

दिम्बु धनसंनदयीद्वरागाम् 11 33

दिग्मन्त्रावलतनहारिमि 14 40

दिग्मन्त्राविक्रमोन्मन्त्राणां 14 10

दिग्मन्त्रिना वारिविहारनात्राम् 13 25

दिने दिने मा परिवर्तमाना 1 25

दिव यदि प्रार्थयन् कृपा श्रम 5 45

दिवाहयाद् रक्षति या गृहामु 1 12

दिवापि तारास्तत्त्वमन्त्रस्त्विनी 15 19

दिवापि निष्ठपूनरतिचिन्ता 7 35

दिवौक्तो देवहृ विहस्य 12 37

दिवौक्तां बी हृदयस्य कन्धात् 12 39

दिव्यस्य धनुर्विज्ञेयमात्रम् 13 21

विष्टया विष्णुपत्नी दवीम् 10 49

कुलदाता म वनूननीपम् 7 73

कुवारिदोदधनकुसहेन 12 45

कुविपद्यं तेनाहम् 10 13

कुचेष्टिते देवरिपो मरोप 13 37

कुप्रेक्षापीयनरिभवंतुशान्तम् 17 19

कुरन्निर्गन्धिपरिनिना 8 40

कुत्तान्नकशाह्नर नितावम् 12 19

कुत्तानुरासतिर्जुताम् न 12 2

कुट्टिप्रभात परिहृत्य तस्य 43

कुट्टिप्रभातवदगोपि पुरास्मृतो 17 7

न

दृष्ट्वा छद्मविहगं माम् 10 8
 दृष्ट्वा तेषां विधेयं बलिम् 10 3
 दृष्ट्वाभ्युपेनमथ दैत्यपतिपुग्मनात् 17 1
 दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचतद् 17 11
 दृष्ट्वा सहस्रेण दृष्टा महेशम् 12 24
 देवद्विपा पद्मिन्दो विवटं विहस्य 17 2
 देव महेश गिरिजा च देवीम् 13 6
 देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य 9 47
 देवास्तदन्ते हरमूढभार्यम् 7 92
 देवि त्वमेवास्य निदानमाद्य 11 11
 देवी भारीरघीपूर्वम् 10 23
 देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढम् 17 22
 देवांश्चिपि गौरीं सह चन्द्रमौलि 9 46
 देवोऽपि दैत्यविशिष्टप्रकर 17 47
 दैत्येयदन्तावलदन्तघातं 13 38
 दैत्याधिराज भवता यदवादि 17 17
 दैत्येश्वरो ज्वलितरोपविणयभीम 17 5
 दैत्योऽपि रोपकल्पो निशिने 17 46
 द्रव सघातकठिन 2 11
 द्रुमेषु सख्या हृतजन्मसु स्वयम् 11 60
 द्रुप गतं नम्रति शोचनीयताम् 5 71
 द्विधा प्रयुक्तेन च वादमयेन 7 90
 द्विपङ्कलप्रासविसम्बुला चमूम् 15 50
 द्विपा प्राणहृतप्राण 16 42

घ

घञ्जितस्तुरगारुहा 16 37
 घर्मेणापि पदं सर्वं 6 14
 घातुनाम्राधर प्राग् 6 61
 धूतानि तन मुरभैरमहा 17 29
 धूपोष्मणा त्याजितमार्दभावम् 7 14
 ध्रुवेण भर्ता ध्रुवदत्ताय 7 85
 ध्वनन्तु तूर्वेषु सुमद्भमङ्गुषा 11 36

न वेवल दरीमस्यम् 11 60
 नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध 11 25
 न जामदग्न्य क्षयकालरात्रिकृत् 15 37
 ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टाम् 13 29
 न नूनमारुढस्या शरीरम् 7 67
 नमश्चरीमण्डनवपणध्री 11 44
 नभो दिगन्तप्रतिषोपभीषणै 14 45
 नमस्त्रिमूर्तये तुम्भम् 2 4
 नयनान्यरुणानि धूर्णयन् 4 12
 न रघी रधिग्न भूय 16 47
 नयपरिणयलज्जाभूयणा तत्र 7 95
 न वेशि स प्रार्थितदुर्लभं वदा 5 61
 नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम् 14 7
 नवीचदम्भोधरयोरेदर्शने 14 9
 नावेन्द्रहस्तास्त्वधि कर्णशत्वात् 1 36
 नाभिदेशनिहितं मन्मथम् 8 4
 निरामतप्ता द्विविधेन बलिना 5 23
 निदाघधामवक्रमविकलवानाम् 12 40
 निपत्से हृतमर्काय 10 20
 निनाय सात्पथहिमोत्करानिला 5 26
 निम्ना प्रदेशा स्थलतामुपागमन् 14 44
 निर्घातधोपो गिरिशृङ्गशातन 15 21
 निर्दयं नञ्जितमस्य 16 6
 निर्दिष्टवर्मा विदुषेस्वरेण 13 42
 निर्भर्त्तिलाशोकदलप्रसूति 1 42
 निर्भिद्य दन्तिन पूर्वम् 16 10
 निर्मितेषु पितृषु स्वयम्भवा 8 52
 निर्जूनश्रीरोपवनमपश्यत् 13 35
 निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यम् 3 52
 निर्विभुज्य दशनच्छद तत 8 49
 निर्वनयात्मादसदीप्तितात्मन 5 73
 निवार्यतामालि किमप्यय वटु 5 83

प्रणतितस्मेरसरोजराजि 13 32
 प्रतिक्षण सा कृतरोमविक्रियाम् 5 10
 प्रतिग्रहीतु पणयिप्रियत्वात् 3 66
 प्रतिपद्य मनोहर वपु 4 16
 प्रत्यर्थिभूतामपि ता समाधे 1 60
 प्रदक्षिणप्रवमणात् कृशानो 7 79
 प्रभामहत्वा शितयेव दीप 1 28
 प्रभो प्रसीदाथ सृजात्मपुत्रम् 9 11
 प्रमथ्यमानाम्बुधिर्गजितर्जनै 14 18
 प्रमोदवाप्ताकुललोचना सा 11 18
 प्रयाणकालोचितचाख्वेपभृद् 14 5
 प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यत् 7 78
 प्रयुक्तसत्कारविरोपमारमना 5 39
 प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् 1 47
 प्रशमादर्धिपामेतद् 2 20
 प्रसक्तशुक्लगुह चक्रुस्स्या- 7 15
 प्रसन्नचेता भवर्नान्तकुरी 9 13
 प्रसन्नदिक् प्रागुद्विक्लमवौतम् 1 23
 प्रसार्धिवालम्बितमग्न्यादम् 7 58
 प्रसीद विश्राम्यतु, धीरै धञ्जम् 3 9
 प्रस्थानकालोचितचाख्वेप 13 1
 प्रत्नीभवत्तत्रतरेण मूर्च्छा 13 3
 प्राक्तनाना विशुद्धानाम् 6 10
 प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा 9 29
 प्रीत रत्नाहस्विभाहृत- 10 17
 प्रीतारमना सुप्रयतन दत्त- 11 27

य

वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणम् 8 39
 वदन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्या 7 25
 वभूव भस्मैव सिताङ्गराग 7 32
 वभो च सम्पकंमुपेत्य बाला 7 8
 बलवदमुरलोकान्तत्पल्ल्यान्तकाले 14 51
 यली बलारातिबलातिशाननम् 15 8

बहिरार्ता युगान्ताम्ने 10 40
 बहुभि सह युध्वान 16 20
 बार्ण सुरारिधनुष प्रसूतैरतन्त 17 21
 बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् 3 29
 विभ्रानमुत्तुङ्गतरङ्गभालाम् 12 10
 ब्रह्मध्यानपर्योणि (-वरं) 10 45

भ

भद्रासन काञ्चनपादपीठम् 12 20
 भयकरो तौ विकट नटस्तौ ॥ 50
 भल्लेन शितधारेण 16 44
 भवत्यनिष्टादपि नाम दु सहात् 5 43
 भवत्समावनोत्थाय ॥ 69
 भविष्यत पत्युरमपि शभो 3 58
 भस्मानुलिप्तं वपुषि स्वकीये 9 28
 भागीरथीनिर्भरधीकराणाम् 1 15
 भागीरथीपावककृतिकानाम् 11 3
 भालस्थले तोचनमेधमान- 12 12
 भालेक्षणान्नौ स्वयमञ्जन म 9 26
 भावमूचितमदृष्टविप्रियम् 8 15
 भिया सुरानीकविमर्दजग्मना 14 29
 भोत्यातमय विदिवीकसोऽमी 13 14
 भुजययोद्वजटाकलापम् 3 46
 भुवनालोकनप्रीति 2 45
 भुव विगाह्य प्रययौ महाचमू 14 31
 भ्रष्टा खरेण मध्ना रथराजयोऽपि 17 30
 भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽमुरचक्रवर्ती 17 48
 भ्रूमेदिभि तन्मोष्टे 6 45
 भ्रूसज्जयानेन कृताम्यनुज्ञ 12 7

म

मदनेन विना शिता रति 4 21
 मदन्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा 15 33
 मद्योद्वत प्रेतमयाधिह्वयान् 14 ॥

मयु द्विरेक कुमुदैकपात्रे ॥ 36
 मधुश्च ते मन्त्र्य माहचर्याद् 3 21
 मन्त्रेण सा वेदिविलम्बमन्या 1 39
 मनीषिता मन्त्रि गृहेऽपि देवता 5 4
 मनोऽतिवेगेन वकुपता न 9 37
 मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि- 15 45
 मनो नवद्वारनिपिडवृत्ति 3 50
 मन्दारान्तरिमूर्तिना निदा ॥ 59
 मन्दाकिनीमैकनवेदिकाभि 1 29
 मन्दाकिन्या पय शेषम् 2 44
 मन्त्रेण म्विताङ्गुलिना करेण 9 20
 महागजाना मुखद्विर्नैस्तनै 14 34
 महागजाना गुरभिस्तु गर्जितं 14 42
 महाधमूना करिचण्डधीकृत् 14 26
 महाधमूनामधिपा समन्तत 15 6
 महारणलोपिनगुपहारी- 12 52
 महारैरलाचितपोददारम् 12 11
 महार्हं धम्यान्निर्वर्तनच्युते 5 12
 महामुरागामवरोदयोपितान् 14 35
 महान्वन संन्यविमदंमभव 14 33
 महाहर्षे नाय तवात्स्य मूनो 12 61
 महार्हिर्बद्धजटाकल्पानो 14 12
 महीनृत पुत्रवज्रोऽपि दृष्टि 1 27
 महीमृदा कन्दरदारणोन्मेषी 15 11
 महेश्वरजटाकूट- 10 29
 महेश्वर शैलमुद्रा च हर्षान् 11 41
 महेश्वरोऽपि प्रमदप्रहृष्ट- 11 28
 महेश्वरो मानसराजहरीम् 9 34
 महोन्मेष दन्तिनुमाहनोऽयं 11 33
 महोन्मेषे तत्र समागतानाम् 11 34
 मान्यमक्तिरपवा सखीजन 8 77
 मिय प्राणहृती वाजि- 16 45
 मियोऽयंचन्द्रनिलून- 16 49
 मिल्महाभीननुजगभीषणम् 15 17

मिलिनेषु मिथो योद्धुम् 16 31
 मुक्ता वभूवुरधुना तदिमान् विहाय 17 11
 मुक्तायज्ञोपवीतानि 6 6
 मुक्तिस्त्रीमङ्गुदीर्घं 10 51
 मुनेन सा पञ्चगुण्यिना निमि 5 27
 मुञ्च कोपमनिमित्तकापन 8 51
 मुनिव्रतस्त्वामनिमात्रकजिनाम् ॥ 48
 मुष्टिर्विभम्नातपवारणध्वज 15 15
 मूट बुद्धमिवात्मानम् 6 55
 मूर्ते च मद्भायमुने तदानीम् 7 42
 मृषा प्रियालक्ष्ममञ्जरीगाम् 3 31
 मृपालिकाकामलमेवमादिभि 5 29
 मेने मेनापि तन्मदं ॥ 86
 मेरुमेत्य मरदाभुवाहन 8 22
 मेमे मुहूर्ते शसलाञ्छनेन 7 6

यज्ञभागनुवा मध्ये 6 72
 यज्ञाङ्गयोनि यमवेक्ष्य यस्तु 7 17
 यज्वानि सन्तु हव्यम् 2 46
 यत्र कल्पदुर्मरेव 6 41
 यत्र स्पटिकहर्म्येषु 6 42
 यत्रापतन् स दनुवाधिपति परानु 17 52
 यत्रागुकाक्षेपविलज्जितानाम् 1 14
 यत्रौषधिप्रकाशेन 6 43
 यथान तान् विवृणान् वितृज्य 9 36
 यथाप्रदेश नुजगरवराणाम् 7 34
 यथा प्रतिर्दमंघुर शिरोरुहं 5 9
 यथा श्रुत वेदविदा वर त्वया 5 64
 यथैव श्लाघ्यते यज्ञा 6 70
 यदध्यक्षेण जगताम् 6 17
 यदमोघमपामन्त 2 5
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पते 5 59

यदा फल पूर्वतप समाधिना 5 18
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे ॥ 58
 यदीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्गम् ॥ 42
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये 5 36
 यदेव पूर्वं ज्वलने क्षरीरम् 1 54
 यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातम् 6 16
 यन्मुलग्रहणमक्षताधरम् 8 9
 य सर्वशीला परिकल्प्य ब्रह्मम् 1 2
 यमोऽपि विलिखन् भूमिम् 2 23
 य पूरयन् क्षीचकरध्रुवागान् 1 8
 यश्चाप्सरो विभ्रमभण्डनानाम् 1 4
 यस्य चेतसि पतेश ॥ 18
 या न प्रीतिविरूपाक्ष 6 21
 यामिनीदिवससधिमभव 8 55
 यावत्स्यतानि भूतानि 6 80
 युगक्षयमुष्पयोधिनि स्वना 15 0
 युगान्तकालाग्निमिवाविपद्यम् 9 14
 युद्धाय धावता धीरम् 16 3
 योगिनो य विचिन्वन्ति 6 77
 यौवनान्त वयो यस्मिन् 6 44

र

रक्तपीतकपिशा पयोमुचाम् 8 45
 रक्तभावमपहाय चन्द्रमा 8 65
 रङ्गभङ्गच्युत रेत 10 12
 रक्षित रतिपण्डित त्वया 4 18
 रजनीतिमिरावगुण्ठिते 4 11
 रणाङ्गण शोणितपङ्कविच्छिन्ने 16 50
 रणे वाणवर्णमिष्टा 16 24
 रणोत्सुकेनाग्निकशत्रुसूनुना 14 1
 रतिद्वितीयेन मनोभवेन 9 4
 रतिरलय तत्कवरीकलापम् 9 21
 रयस्य वर्णावभि तन्मुखस्य 9 23
 रयास्वनेनावतिर्यज्जामरम् 15 31

रथिनो रथिभिर्वाणि 16 46
 राज तपा व्रजता सुराणाम् 13 8
 रात्रिवृत्तमनुयोजतुमुद्यतम् 8 10
 रावणध्वनितभीतया तया 8 24
 रद्धनिर्गमनमादिनशयान् ॥ 60
 ह्या मिथो मिलदन्ति 16 32
 रेखाविभक्त प्रविभक्तगाध्या 7 18
 रेजं सुरारिस्तारुदिनके निरस्ते 17 23
 रे क्षभुतापमक्षिशो बत मुख्य मुख्य 17 13
 रोमोद्गम प्रादुरभूदुमाया 7 77
 रौद्र सुदुधर धाम 10 64
 रौद्रेण दहमानस्य 10 14

र

लग्नद्विरेफ परिभूय पथम् 7 16
 लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचिन्म 3 30
 लज्जा तिरस्चा यदि चेतसि स्यात् 1 40
 ततागृहद्वारगतोऽव नन्दी 3 41
 लम्पप्रतिष्ठा प्रथमम् 2 27
 लम्प्या धनुर्वेदमगङ्गाविष्टिप 15 36
 लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभं 1 13
 लीलारसाभि मुरकभ्यक्ताभि 13 26
 लोहिताकंमणिभाजनपितम् 8 75

य

यच्चस्यवमिते तस्य 2 53
 यचोभिर्मधुरे सान्त्वं 10 9
 यधू द्विज प्राह तवैप बले 7 83
 यधूविधात्रा प्रतिवन्द्यते स्म 7 87
 यनेचराणा यनितासखानाम् 1 10
 यधुविरूपाक्षमलक्ष्यजन्मना 5 72
 यर्गावुभौ देवमहीधराणाम् 7 53
 यर्गप्रवर्षे तनि यर्गिनारम् ॥ 28

वगानिकात्तरदद्युनसो नमोऽन्ते 17 35
 वाता ववु मौल्यकरा प्रमेदु 11 37
 वातोद्वत कान्वनमूमिद रज 14 22
 वातसति कनिचिन् कयचन 8 13
 विक्कमग्मोत्तवतधिया तम् 12 23
 विकीर्णपिबन्निप्रहामिनि 5 37
 विचित्रचञ्चमपिन्नित्तनम् 12 5
 विज्ञानना भाविगिरोनिकृन्ननम् 15 26
 विदित वो यदा म्वाया 6 26
 विद्युन्ता विपति वारिदवन्दनये 17 42
 विधिता कृतमर्षवैगनम् 4 31
 विभिन्नकृतमकारं 6 52
 विभिन्नकृता प्रतिगृह्य सन्दिनाम् 5 32
 विधैरमोष न वरप्रसादम् 12 46
 विद्वन्म तेन मुरर्मन्महापाता 17 28
 विनम्रेवामुत्पृष्ठान्मान् 11 21
 विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 7 10
 विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 5 76
 विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 4 19
 विभिन्न धन्विना वापै 16 12
 विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 5 78
 विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 3 8
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 14 11
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 5 17
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 14 30
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 14 38
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 9 40
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 7 59
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 5 81
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 3 68
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 9 3
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 7 48
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 10 30
 विरोचिता शोणितपारमैषिणीम् 16 8

विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 5 11
 वोज्जने म हि कन्त्य 2 42
 वोराना विपनैर्भोर् 16 23
 वोराना शम्भविज्ञानि 16 27
 वृत्तस्तेनदमेवाहम् 2 56
 वृत्तानुपूर्व च न चानिदीने 1 30
 वैवाहिकी निधि पृष्टा 6 93
 वैवाहिकं कौतुकिनविपनं 7 2
 व्यनुर्बहिर्नङ्गलानमुर्चं 9 32
 व्यावृत्तगतिग्यान 2 35
 व्याहृता प्रतिवक्षा न मदध 8 2
 व्योज्जन्त्य पिदधता वकुना 17 44

श

शक्तिर्ममादावहृत्प्रचारा 13 16
 शक्त्या हृतामुमनुरेदवग्मानन्तम् 17 51
 शक्त्यनङ्गानिश्चद्वैरव 8 72
 शम्भमोरोविपनवैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 8 62
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 7 33
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 10 25
 शम्भो गिरोज्जन्त्य सन्दिनन्तरान् 11 47
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 14 4
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 10 10
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 4 33
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 16 30
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 16 22
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 12 21
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 12 58
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 6 40
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 4 17
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 16 28
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 1 41
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 5 25
 शम्भान्तरचोति विन्यम्वैदूर्यगिलानलेऽन्मन् 8 17

शीकरव्यतिहर मरीचिभि 8 31
 शुचौ चतुर्णां उदलता शुचिस्मिता 5 20
 शुद्धमाबिलमवस्थित चलम् 8 57
 शुभ्रैर्भ्रकरैरुर्मि (शनं) 10 43
 शूलिन करतलद्वयेन सा 8 7
 शूल सपूर्णकामोर्जि 6 85
 शैलात्मजापि पितुरच्छिरसोऽभिलापम् 3 75
 श्रीनीलवण्ठधुपति पुरोऽस्ति 12 26
 श्रुताप्सरोगीतिरपि धर्णेऽस्मिन् 3 40
 श्रुत्वांत वाच विमनो गरीयसीम् 15 39
 श्रुत्वांत वाच हृदयप्रियाया 11 9

स

समुग सामुगीन तम् 2 57
 मनलविबुधलोक सस्तानि शेषशोक 13 51
 स नश्यप मा जननी सुराणाम् 13 46
 स वार्तिकेय पुरत परीत 13 30
 स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा 1 55
 सखी सदीया तमुवाच वर्णिनम् 5 52
 सख्यु प्रवालोद्गमचारुपत्रे 3 27
 स गोपति नन्दिमुद्रावलम्बी 7 37
 सन्नन्दन स्यन्दनतोऽवतीर्य 12 3
 सङ्गैर्न बो भर्गंतप्रस्थिन शिशु 15 42
 सग्रासप्रलयाय सनिपननो- 15 53
 सग्रामानन्दवधिष्णी 16 5
 स ऋषिभृङ्गप्रमुखंरिष्टं 12 8
 स तथेति प्रतिज्ञाय 6 3
 स ते दुहितर सासात् 6 78
 सत्यमर्काच्च सोमाच्च 6 19
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिम् 3 70
 स दुर्निवार मनमोऽतित्रेयिनम् 14 2
 स देवदारुद्रुमवेदिकायाम् 3 44
 स देवमानुर्जगदेकवन्धो 13 45

सद्यो निकृताञ्जनगोदरद्युतिम् 15 30
 सद्यो विमित्राञ्जनपुञ्जतेजस 15 16
 स द्वारपालेन पुर प्रदर्शितान् 15 7
 स द्विनेत्र हरेदचक्षु 2 30
 मतानकतरच्छाया 6 46
 मतानकाकीर्णचतुष्पथ तत् 7 3
 मधानमात्रसममस्य युगान्तकाल 17 26
 मध्ययाप्यनुगत रवेर्वपु 8 44
 मपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसरम्भभीत्या 3 76
 म पावकालोकस्था विल्लाम् 9 18
 सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि 1 16
 म प्रजागरवपायलोचनम् 8 88
 स प्रापदप्राप्तपराम्भियोगम् 7 50
 स प्रियामुत्तरस दिवानिशम् 8 90
 स प्रीतियोगाद् विवसन्मुखध्री 7 55
 सप्तदिवसनिशीथ सङ्गिनस्तत्र शम्भो 8 91
 स माधवेनाभिमतेन सख्या 3 23
 स मानमी मेरुसख पितृणाम् 1 18
 समीपिवातो रहसि स्मरार्ता 9 45
 समुच्छिन्नेन त्रिदिवोवमा मृष्टा- 14 28
 समेत्य दैत्याधिपते पुर स्थिता 15 3
 समेत्य सर्वेऽपि मुद दधाना 13 50
 सपत्स्यत व कामाज्यम् 2 54
 समिलिद्रुर्मरालै सा 10 32
 सम्यक् स्वयं विल विमृश्य 17 15
 सस्यक्षेपप्रणयनाद् 6 9
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् 3 12
 सर्वाभि सर्वदा चन्द्र 2 34
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन 1 50
 मलीलमद्भुस्मितया गिरीन्द्र- 12 18
 स वामवेनामनमनिकृष्टम् 3 2
 स विलस्यमुखैर्देवै 10 4
 स विस्मयानदविकस्वराया 11 19
 स व्यबुध्यत बुधस्तवोचित 8 85

न चकस्त्वामिति ज्ञातवेद 9 12
 नन्वज भिन्नमुरानिनीति 8 14
 नहन्ता दशमी 10 2
 न हि देव पर ज्योति 2 58
 नह्लहामच्छुरिताननन्द 13 13
 नानाद् दृष्टार्थं न पुन 6 22
 ना गौरितिक्षार्थं निवृत्तवद्भि 7 7
 नाद्रप्रभोदान् पुलकोप 13 16
 नाद्रं कुरानोऽन्तराभिरावरे 14 37
 नाध्वनन्तमित्तपमातपम् 8 54
 ना भूवरात्तमभिन तन्मा 1 22
 ना मङ्गलम्नानविगुदगाभी 7 11
 नाननि सहस्र सहस्र 8 41
 ना राजहर्षेख मनताज्ञी 1 34
 ना लाद्वुमाज्जलिनिष्टिष्टम् 7 61
 ना सनवद्भि कुमुमैर्वेव 7 21
 ना मुद्विपह कामम् 10 39
 निहवत्तत्तम् नूनताम् 8 46
 मुकान्तकान्तानिगानुकारम् 9 2
 मुक्ताक्षुषे नृगाक्षुषी 11 25
 मुगन्विनिश्चानविद्वद्भृत् 3 56
 मुजागमिन्नुपरागपिञ्जरे 14 24
 मुजा विनाय ता मनी (भूत) 10 57
 मुवावार्तरिवाम्भोनि 10 33
 मुविम्बितम् स्तुतिगानुपुष्टे 9 41
 मुनस्त्रिभानानविपाद्रीठम् 12 31
 मुनक्षुषोनायनमावहन्ता 11 35
 मुद्रिपोष्टुतमेदमेतम् 13 34
 मुग्परिवृद्ध श्रौट वीर कुमार- 12 60
 मुगङ्गनाता जलवेलिमाजम् 13 21
 मुगारिनायम् महाचमुन्वने 15 12
 मुपरिलम्भोपरिकम्पहेतव 14 17
 मुगालयधीविपदा निवारणम् 14 3
 मुगालालोकनकौतुकेन 13 12

मुखा शुभार्थस्फुर करणम् 12 40
 मुखा सनन्वर्धयिनार एत 3 20
 मुन्नाताना मुनीन्द्रागम् 10 44
 मुनादि नन्दननन्दकक्षिप 15 1
 मुजुमन्त्र हिमवन्मानन 8 21
 नाभिनानतगिरावरहर्ष 8 42
 नाष्ट तृणातुरैर्दृष्टिम् 6 27
 नौनायै सत् सुप्राराम 10 4
 नागन्मन्त्राध्वनगापि 13 27
 स्वान्महन् प्रवत्तुर्गमम् 15 23
 स्तुत्या पुरास्मान्निर्दामित 12 47
 स्त्रीनुनावात्तमागी ते 2 7
 स्थानमाङ्गिकयनाम् दन्ति 8 33
 स्थाने त्वा वृत्तान्तम् 7 6
 स्थान त्वा स्थावरामानम् 6 67
 स्थिता ह्य पदमनुत्पत्तिवार 5 24
 स्नात्वा तत्र मुलम्पायाम 10 52
 स्फुरतिचिन्तासुखान्तिमन्त्र 14 15
 स्फुरन्तरीचिच्छुत्तिमन्त्राणि 11 32
 स्मरति स्मर मेकलाग 4 5
 स्मरन्तपानुपयम्नवन 3 51
 वन्ता निवन्दद्वन्वन्माता 3 11
 स्वकालनिर्माण 2 8
 स्वर्गार्थं ननुपदुषीतम् 13 47
 स्वद्वया कष्टिकम्ब नी 12 14
 स्वन्नुभाराम् सुनान्तिगम् 11 22
 स्वयविगीतुमन्त्रवित्त 5 26
 स्वरूपमान्माय त्वा हृत् 9 6
 स्वरेण तत्त्वामनूनस्तुव 14 6
 स्वर्गान्नायकवृत्तिकारी 11 17
 स्वर्गान्नायकवृत्तिकारी 17 53
 स्वर्गान्नायकवृत्तिकारी 11 7
 स्वर्गोद्वेगनिश्चय 10 28
 स्वर्गवन् स्वर्गविरच्यता किम् 12 36

स्वलोकलक्ष्मीकक्षकपर्णाय 13 15
 स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी 9 38
 स्वागत स्वानधीकारान् 2 18

ह

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यं 3 67
 हरिताम्रणचारुवन्धन 4 14
 हरो विकीर्णं घनघर्मतोयै 9 19
 हवीषि मन्त्रभूतानि 10 10

हव्यवाह त्वयासादि 10 5
 हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरगवाहा 17 31
 हिमव्यपायाद् विशदाघराणाम् 3 33
 हिरण्यरेतसा तेन 10 27
 हृदये वससीति मत्प्रियम् 4 9
 हेमतामरसताडितप्रिया 8 26
 हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मन 14 23
 हैम फल हेमगिरेर्लतेव 11 26
 ह्योमानभूद् भूमिधरो हरेण 7 54